

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1960. LXIV. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

HORVÁTH KÁROLY

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V. József nádor tér 1.) és bármely postahivatalnál. Csekkszám: egyéni előfizetésnél 61 257 közületi 61 066 (vagy átutalás az M. N. B. 47. sz. folyószámlájára.)

TARTALOM

<i>Tóth Dezső: Két „Vörösmarty-epigon”</i>	633
<i>Diószegi András: Justh Zsigmond</i>	652
<i>Nemeskürty István: A Nyugat írói és a filmművészet a tízes években</i>	674

Kisebb közlemények

<i>Kovács Sándor Iván: Petki János egyik strófájának forrása. — Fallenbüchtné Ambrus Gizella: Hatvany Lajos két látogatása Ambrus Zoltánnál</i>	684
---	-----

Adattár

<i>Jenei Ferenc: Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány-levéltárból</i>	687
<i>Kristóf György: Endrődi Sándor a Petőfi-szobor leleplezési ünnepélyére írott ódájának története</i>	692
<i>Illés Ilona: Tóth Árpád ismeretlen levelei II.</i>	697

KÉT „VÖRÖSMARTY-EPIGON”

Czuczort és Garayt szokás így nevezni, a minősítést azonban helyes idézőjelbe tenni: művük nem annyira Vörösmarty közvetlen követését mutatja, mint inkább azt, hogy ugyanaz a kor nagyjából azonos világnézetben belül hatott rájuk. S ha egyben-másban a nagy költő nyomdokain haladtak is — nem egy vonatkozásban megelőzték vagy túlhaladták őt, s származásuk, életformájuk szerint is figyelemre méltó sajátosságok különböztetik meg művüket a kor legnagyobbjától csakúgy, mint egymásétól. Hasznosnak látszik hát némileg egy kalap alá vett s a felszabadulás óta alig méltatott költészetük egymás mellé állítása, életük, művük legfontosabb vallomásainak szembesítése.

*

Czuczor nemcsak korban volt Vörösmartyval csaknem napra egyidős — sokban hasonló légkör vette otthon is körül: apja — Károlyi József gróf jobbágya egyre gyarapodó, jómódú birtokos gazda, testetül, lelkestül magyar hazafi — a rendi nacionalizmus szellemében nevelte, zsinóros magyarban járatta — ami ellen ő, kaputos társait irigylve, ugyanúgy tiltakozott, mint a Vörösmarty-fiúk, s azokhoz hasonlóan, szünidőre hazaérkezve ő is a szolgákkal együtt ment a határba mezei munkát végezni. Ez a paraszti, de patriarchálisan alkalmazkodó légkör mélyen elültette benne a vidéki nemesség primitív, tüzes s a német, szlovák környezettel szemben különösen hangsúlyozott nemzeti érzését; gyermekkori olvasmányai: Árgirus, Gvadányi, Himfy is ezt a patriarchális-nemzeti mentalitást erősítették benne; az iskolában is a nemesi kultúra sajátos „klasszicizmusát” ismerte és szerette meg: rendkívül szívesen olvasta a latin remekírókat, s társait a skandalálásban felülmúlva memorizálta a római költőket. Ez az ideológiai-ízlésszerű alkalmazkodás magyarázza, hogy lírájában oly soká éltek a klasszikus formák, műfajok (elégiák, ódák, heroidák és az epigramm), s mindennekelőtt, hogy paraszti származása ellenére a nemesi-nemzeti hősi epika úttörője, Vörösmarty után legjelentősebb képviselője lehetett.

Ugyanakkor azonban költészetének sajátos, Vörösmartyétól eltérő vonásait főleg paraszti származása magyarázza. Ezzel kapcsolatos, hogy műve egészében nagyobb jelentősége van a népiességnek, hogy a politikai demokratizmus terén nála messzebb jutott —, s mindennekelőtt az az egész életére és költészetére (főleg lírájára) kiható tény, hogy számára, nem nemes számára a felemelkedés legkézenfekvőbb útja a papi pálya volt.

Garay János apja viszont kereskedő, árvászéki teendőkkal is megbízott, köztisztvisletben álló székszárdi polgár; anyja, Valter Zsuzsánna is természetesnek találta, hogy a család nyomászto anyagi körülményei miatt (12 gyermekük született, hatot neveltek fel) leányok gondozását, tanítását vállalja. Ez a polgári örökségköltészetében szemmel látható politikai-tematikusan nyomokat hagyott: a város, a polgárság helyzete iránti érdeklődés csakúgy, mint az intim családiasság, a kevéssel megelégedés kissé ájtatos morálja, a tekintélytisztvislet, lírájának biedermeier vonásai, a német irodalom erősebb kultusza — mindaz, ami művét Czuczoréval,

Vörösmartyéval szemben megkülönbözteti — ennek a polgári-kispolgári származásnak öröksége volt. — Másfelől a náluk több mint egy évtizeddel fiatalabb Garay hírnevét már nem eposzokkal szerezte meg, s barátainak nagy része is egy újabb generációból került ki (Kunos Endre, Vajda Péter, Erdélyi János, Egressy Gábor, Petőfi), egzisztenciáját sem az Akadémiára alapozta. Hogy fiatalon Mátray Regélőjéhez szegődött, a magyar olvasóközönség kifejezett *szórakoztatására* vállalkozott, tollforgató zsurnaliszta lett, akit a kezdet pillanatától a műfajilag legváltozatosabb munkára kényszerítettek a hetenként kétszer megjelenő lap friss anyagot követelő hasábjai. Gyors, szellemes reagálás, közvetlen csévegő modor, érdekességre való törekvés, az aktualitások iránti érzék, hamar munka — ezek voltak azok a követelmények, amelyek amazokéval szemben új, sajátos készségeket alakítottak ki benne. Munkaköre maradéktalan sokoldalúságot követelt, de nem tett lehetővé olyan elmélyültséget —; előnyére vált az alkotás gyorsaságának, a reagálás frissiségének, lírája aktualitásának, de nem igényelt feltétlenül akkora műgondot, és sokszor megelégedett az alkalmisággal.

*

Czuczorban a nemzeti öntudat otthoni öröksége magyar irodalmi hagyományokkal és közvetlen ösztönzésekkel egészült ki: Pannonhalmán elevenen tartott történelmi emlékezés légkörében élt; Győrben Szeder Fábán, az *Uránia* c. zsebkönyv (1828—33) későbbi szerkesztője élesztgette költői hajlamait, s a magyar történelmet tanulmányozta nagy kedvvel; Pesten pedig már a hazafias, lelkes kispapok közt élt. Itt jutott kezébe a magyar epikus romantika nagy hangulatforrása, Kazinczy Ossian-já, itt olvasta örömmel Pázmándi Horváth Endre hazafias ihletű hexameteres rendtörténetét, a *Zirc emlékeztető*-t s 1822 decemberében a közközlésen megvásárolt Hébé-ben Aranyosrákosi Székely Sándor eposzát.

Mind e közvetlen hatások háttérben ugyanakkor ott volt a nemesi nemzeti megmozdulás első nagy hulláma, amely a Ferenczi abszolutizmus végéhez, az 1825—27-es országgyűlés összehívásához vezetett, s amelyet neveltetése és a papnevelde hazafias légköre révén — lelkes figyelemmel kísérhetett. Ez a lelkesedés benne is — akár Vörösmartyban — valami hallatlanul nagy literátori hivatásérzettel, nemzeti-poétai feladattudattal párosult: Székely eposzának felszabadító példájára még 1822 karácsonyi szünetében valóságos extázisban fogott hozzá első nagy művéhez. Betegként elkülönítve, becsempészett írószekőkkel, az éjjeli csöndben ujjongva ontotta az *Augsburgi ütközet* hexameterait. A rátalálás, a korigény kielégítésének ugyanaz a hősi láza volt ez, mint amilyen — Czuczorról mit sem tudva — majdnem ugyanez időben Vörösmarty fogott hozzá a Zalán futásához. S az alkotások útja, sorsa is ekkor már egy irányba: a fővárosi irodalmi élet központjához, az Auróra-körhöz, személy szerint a minden korszerűre és tehetségre felfigyelő Kisfaludi Károlyhoz vezetett. — Az ő tanácsa szerint átjavított költeményt az Auróra 1824. évi kötete közölte ugyanabban az évben, mikor az Aspasia már a Zalán futásából is hozott szemelvényt. Az elsőség azonban Czuczoré volt — ő szedett először hősi hatásokba olyan történelmi eseményt, amely *közvetlenül* erősítette a nemzeti öntudatot. A 910-es, győzelmes augsburgi ütközetet énekelte meg, feltehetően ama gyászos emlékeztető másik, Lech-mezeivel kimondatlanul is szembeállítva.

A négyénekes, kilencszáznéhány soros hexameteres hőskölteményt éles németellenesség hatja át; egésze a magyar szabadságszeretet apotheozisa, a katonai legyőzhetetlenség öntudat-ébresztő illúziójának hirdetése; hallatlan büszkeséggel, zavartalan öntudattal zengi „Hunnia rettenetes karú hőseinek a „szittyá oroszánoknak” tetteit, kiket „harc szült, csata táplált, most is az izgat”; akik harcsumjason, csótáros, nyihogó paripákon tartanak Nyugatra, hogy kariaik sujtó villámaival alázzák porig a magyar vesztére törő, elbizakodott németet, s egy véres és győzelmes ütközetben tanítsák meg a nagy leckére: „Nem jó bántani magyart, mert vérell védí hazáját”. A féktelenül lelkes hősköltemény hazafias retorikája, naiv nemzeti dicsekvése, múltra hivatkozó történelmi fenyegetése mélyen a ferenci abszolutizmus törvénytelenégei ellen lázadó korhangulatban gyökerezett, azt fejezte ki és azt nevelte. Az eposznak ez a rendi,

de nemzeti érdekeket is kifejező elszánt függetlenségi akarata nagy eszmei értéke, s ennek aktuális, eleven ereje sodort magával újszerű, sokszor úttörő nyelvi és kifejezési formákat is. A klasszikus forma és az eposzi konvenció szuggesztívja először magasztalt fel immár epithetos — az ókorával egyenrangú — magyar hősokeket, magát az eseményt is klasszikussá, általános érdekűvé avatva ezzel; elsőnek teremtette meg az oly soká nélkülözött harcleírás szó-készletét: fegyvervért-nevek, halál-nem-változatok első nagyszabású gyűjteményét. Ugyanakkor elsőként alkalmazta az epikus romantika néhány attitűdjét: a hazafias érzés szónoklatokban vagy a szerzői líra retorikájában csap fel; az intonálás sem a hagyományos témamegnevezés többé, hanem annak már egy Ossiannal beoltott, látó-láttató előhang-változata, a Zalánénak minden bizonnyal nemcsak elődje, de némiképpen példája is, s újak és korszerűek a Horváth Endrétől, Székely Sándortól vett és Vörösmartyhoz vezető motívumok: az ősz Tütről a honfoglalás történetét éneklő az esti tűz köré gyűlt hadaknak, s a csata előtt a táltos fehér lovat áldoz. Maga az oly nagy jövőjű hexameter, ha darabosan is, de eladdig nem látott erővel zendül.

Mindez az eszmei-esztétikai érték azonban egy merőben rendi tudatvilág igen szűk korlátai közt jelenhetett csak meg. Jellemző, hogy a függetlenségi harc gondolata fonák módon itt még a nemesi-nemzeti dicsekvésre, hősködére különösen alkalmas kalandozáskori témán keresztül jut érvényre, s így a költő, mert a történelem és a cselekmény ellene mond, mindig szónoklatokon, fogadkozáson, retorikus betéteken keresztül kénytelen a támadó hadjáratot honvédő háborúnak átjatszaní. A korlátozottság megnyilatkozik abban is, hogy a hun hagyomány igen erősen érvényesül, s hogy a jobbság keletkezéséről a rendi értelmezés szerint (a gyávák sülyedtek szolgasorba) esik szó, — de mindenekelőtt az *elégikus hang hírdnyában*. Abban, hogy a felidézett harci dicsőség egy percre sincs szembeállítva a jelen elmaradottságával, a hősköltemény nacionalizmusa olyan rendi tudaton alapul, amely még zavartalan, ment minden válságélménytől, azoknak a rétegeknek mentalitását tükrözi, akik a „győz a magyar”-nak tapsoltak, mert nem „tehetetlen unokák”-nak, hanem ama régiekkel egyenrangú hősokeknek tudták magukat, s akik csak a történelmi juss alapján követeltek nemzeti egyenrangúságot mindenféle változás-igény, javulási szándék, történelmi reflexió: azaz elégikus magatartás híján, annak legkisebb jele nélkül. Ugyanakkor a hőskölteményben a szerelem motívuma sem csillan fel — amely pedig már a Hűség diadalmában is kísérte Vörösmartynek Czuczoréhoz akkor még hasonló nyers hazafiságát, s nincs nyoma nemzeti mitológiának sem. Elégikus-lírai költői magatartás, idillikus-széntimentális, regényes vagy éppen tündéres kiképzésű szerelmi szféra és a fantázia korlátlanágának utat nyitó nemzeti mitológia híján tulajdonképpen a *romantika* volt korlátozottan jelen Czuczor művében. Az *Augsburgi ütközet* bizonyos értelemben romantikus: múltat idéz, láttat, hazafias-lírai retorikája is romantikus — de mindez a harci erények merő magasztalásában kimerülve, zavartalan rendi öntudatra épülve Vörösmartyénál még szűkkörűbb, a kor lényegéről kevésbé valló, szegényesebb romantika. S ez egyszerűen negatív történelmi tanúsága annak, hogy a mi viszonyaink közt a rendi tudatvilág lazulása, átalakulása, polgárral való beoltódása — főleg a huszas években — a romantikus magatartás keretei közt ment végbe.

Czuczor következő, már eleve az Auróra számára készült hat énekes, hexameteres elbeszélő költeménye az *Aradi gyűlés* (1828) Katona és Fessler nyomán az 1132-es, vérengzéssel végződő országgyűlés ismeretes történetét dolgozta fel. Tárgya nem eposzi, a műfaj értelmében nem is annyira történelmi, mint inkább politikai jellegű: — az 1825/27-es országgyűlésre kívánt közvetlenül reflektálni. E tekintetben tehát a *Bujdosók* és az *Eger* aktuális betéeteivel állítható párhuzamba, de a megoldás műfaji fonákága mellett azzal az eszmei különbséggel is, hogy míg amazok hangja egyértelműen csalódott, kritikus — addig ez loyális illúziókat szóltat meg. Az eposzból Toldi egyenesen a király és a rendek 1825—27-es egymásratalálásának ünneplését olvasta ki, s Zoltváni úgy tárgyalja azt, mint amely „a bosszú és pártszenvédelem tusájának közepette a magyarnak loyálisát dicsőíti, mely a haza és a koronás király iránti önfeláldozó hűséget mindig meg tudta egyeztetni”. Ez az értelmezés azonban csak részben helyes: mert a

műnek egyértelmű kicsengése, világos tendenciája voltaképp nincs. Az eposzon végigvonul ugyanis egyfajta idegenellenesség — a költő a külső segítségre támaszkodó Borics és hazai útkészítői ellen, a „honni királyt gyűlölő” magyarok ellen vág, akik „nem iszonyodtak... törvénytelen ágy fattyának ajánlani a koronát, melynél nincs drágább kincse magyarnak”. Ez a motívum azonban a kidolgozás során elenyészik, s alkalmasint az írói szándék ellenére más, erősebben előtérbe kerülő indítékok és művészi hatások semlegesítik — önmaguk érvényesülésének is rovására. Főleg az hat fonákul, hogy az összeesküvéket, Borics híveit némi tragikus légkör veszi körül: elszigeteltek, tehetetlenek, akik — bár képmutatónak mennek a gyűlésre — végső soron a bizalom áldozatai, amellyel a meghirdetett királyi kegyelem iránt viseltettek; így érzelmi elítélésük, ezzel az idegenpártolás bűne, a pártoskodás megbélyegzése csak felemásan lehetséges. De maga a téma, a feudális anarchia egy epizódja általában sem alkalmas ennek a Czuczor által szemelláthatóan érezetni kívánt függetlenségi motívumnak kifejezésére. — Az összeesküvők indítékai homályban is maradnak, vagy merőben romantikusan jelennek meg (a megölt apáért fogadott bosszú); — aminthogy a megtorlás is sokkal inkább hirtelenharagúság (Buda alakja), testvéri bosszú (Pered históriája), gyanakvás és asszonyi praktika (Béla felesége) műve, mintsem nemzeti érdekű cselekedet.

Mindezzel együtt az eposz-műfaj is formálissá válik. Előhangféle van ugyan, s a gyűlések, szónoklatok, tanácsbeli jellem párok stb. a klasszikus konvenciók szerint valók, a versforma is hősi hatos — az elbeszélő költemény egésze azonban drámaiságával teátrális jeleneteivel, a cselekmény romantikus-lélektani motiválásával a hexameteres epika fejlődésének abba a romantikus-novellisztikus irányába mutat, amelyet irodalomtörténetileg a Széplak és a Két szomszédvár reprezentál. Míg azonban amazok individuális témáival harmonizált a romantikus motiváció; addig itt nem tudott a közérdekű politikai mondanivaló művészileg érdemleges hordozója lenni. Az *Aradi gyűlés* valami kiegyensúlyozatlan keveréke annak a két tendenciának, amit Vörösmarty tehetsége egyfelől a Cserhalom és Eger, másfelől a Széplak és Két szomszédvár c. művében külön-külön, és így nagyobb művészi harmóniában volt képes megformálni.

A *Botond* című, négy énekes, hexameteres elbeszélő költeményével — amely az 1833 évi Aurorában jelent meg — már 1832. elején elkészült. A hősköltemények közül ez viszonylag a legkiegyensúlyozottabb művészi megformálás, szerkezet, haladás, változatosság tekintetében a legkielégítőbb. Ez közelíti meg leginkább a reformkori hősi epikának azt a Vörösmartytól megvalósított ideális változatát, amelyben a nemzeti történelmi múlt szerelmi motívumokkal, idillel, lírai részletekkel átszőtt, valóban romantikus feldolgozást nyer, amely a maga gazdagabb érzelmi-hangulati anyagával a merő történelmi-harci cselekménynél többet is ad: kifejezi és neveli is valamiképp a nemesi tömegek polgárosodó érzelmi világát.

A hősi-eposzi kellékek itt is jelen vannak: a magyar győzhetetlen vitéz, erkölcsben, virtusban messze felülmúlja a gyáva görögöt; van ostrom, párviadal, követküldés és haditanács, s mindez itt a leggördülékenyebb hősi hatosokban eléadva. — A feldolgozás azonban az Auróra igényei szerint való, novellisztikus-regényes, a magyar harci dicsőség inkább csak háttér és keret Bődölény tragikus sorsához, a bánatos, majd megbékélő, női szépségben is lírailag rajzolt Polydora alakjához; s a legemlékezetesebb részlet Szende, a „dalló gyermek” éneke, aki Botond táborában nem harcokról, hanem a maga gyermeki szerelméről s a magára hagyott Polydora könnyeiről dalol. Czuczornak ez a műve is példázza a hősi epikának Vörösmartytól bejárt útját, azt hogy a rendi heroikus illúziók alapján született hexameteres elbeszélő költemény egyre intimebb, szalonibb, polgárosultabb tartalmak hordozója lett, s így a hősi-epikus kellékek, beleértve a kollektív érvényű (történelmi) cselekményt is, formálissá váltak. Czuczor azonban itt is csak megerősíti ezt a tendenciát, de nem reprezentálja. A nemzeti történelem ilyenfajta romantikus-szerelmi szálakkal átszőtt feldolgozására Vörösmarty eposzaiban szebb és korábbi példát adott — a Czuczoréhoz arányokban, jellegben leghasonlóbb módon az Egerben —, s míg ő a függetlenségi harcok idézését gazdagította ilyenformán korszerűen

romantikussá, addig Czuczornál a téma kalandozaskori, s a szerelmi történet is híján van annak a személyes líraiságnak, ami Vörösmarty epikus romantikáját oly ragyogóvá teszi.

Mindazonáltal Czuczor a maga hősi epikus alkotásaival ennek a műfajnak Vörösmarty után legjelesebb képviselője irodalmunkban. Az *Augsburgi ütközet* egyértelmű németellenességével, aktualitásával s főleg időbeli elsőségével fogyatékságai ellenére közülük a legnagyobb történeti jelentőséggel bír; az *Aradi gyűlés*, ha ellenmondásos is szándékában, újszerű a fejlődés irányába mutató megformáltságával, s a *Botond* arányos szerkezetével, művészi kiegyensúlyozottságával jelent irodalomtörténeti értéket. Mind együtt pedig — Vörösmarty epikájának tanulságait kiegészítve — teljesen világossá teszik a műfaj eszmei gyökereit, művészi problematikáját, fejlődési tendenciáit — egyáltalán létének törvényszerűségét a magyar irodalomban.

Van azonban a fentiekén kívül Czuczornak egy, sajnos töredékben maradt eposza is. 1831-ben megírta Hunyadi János életrajzát, amely nagy sikert aratva egymásután két kiadásban jelent meg (Vörösmarty írt róla elismerő recenziót), s amely sokáig a reformkori Hunyadi-remeszsász legfontosabb forrása volt. E történelmi tanulmányaival párhuzamosan fogott hozzá egy 15 énekre tervezett, a nándorfehérvári győzelmet megéneklő nagyszabású hexameteres eposzhoz is, amelyből hat ének 1832 végéig el is készített. — A feladattal azonban nem tudott megbirkózni, a munkát a harmincas évek elején abbahagyta, az elkészült részeket később minden valószínűség szerint megsemmisítette — úgy hogy a nagy vállalkozásból mindössze egy 1829-ből származó prózai vázlat s a folyóiratokban (*Auróra*, *Életképek*, *Pesti Divatlap*) alkalmanként közreadott kilenc részlet (epizód) maradt csak ránk.

A vázlatból és az epizódokból úgy tűnik, Czuczor itt eszmeileg és művészileg már meghaladta volna a romantikus hősi epikus koncepciót — ahhoz azonban már nem volt elég ereje, tehetsége, hogy a jelentkező új tendenciáknak teremtvén módon új formát is adjon: ez a Zalánénál mélyebben nemzeti koncepciójú eposz töredék maradt. Az eposz egyfelől a Vörösmarty-epika legjobb hagyományait fejlesztette volna tovább: sok húr, gazdag érzelmességgel szólal meg egy, már Széchenyi korára valló, szentül-komoly hazafiság lírája, s egy újfajta történelemlátás hangja. A harcolók tudják és remélik, hogy „kelnek idők”, mikor majd „a harcok vérszázadi után” a magyarnak „felvirrad hajnala végre”, s „lelkét csinosítja szelíddé”; Janus Pannonius ajkán az ország gazdagságát, szépségét elé soroló, az urakat korholó hazaszeretet éneke hangzik fel, s egy hiteles, őszinte személyesség is jelen van már: Czuczor a maga lírai egyéniségét szerencsésen rejtja a kissé korszerűtlenül szerepeltetett Janus Pannonius alakjába; benne rajzolja meg a hazafias papköltő ideálját, fejezi ki a közösségi költő hivatástudatát s olykor személyes érzéseit is. (Janus a „szép Ida” után sóhajt s pap voltára emlékezve téríti vissza magát az ábrándozásból.) Ugyanakkor nyoma van a romantikus lehetőségek merészebb kihasználásának is. — A *Korog bán* c. epizód nemcsak atmoszférában, de tematikusan is irodalomtörténeti összekötő láncszem Vörösmarty *Két szomszédvára* és *Marót bánja* közt, ez utóbbihoz minden valószínűség szerint a mintát és ötletet is adta. (Aur. 1834.)

A legfontosabb azonban, hogy itt már nemcsak az eddigi hexameteres hősi epika egyszerű folytatásáról volt szó — a téma kidolgozásában már olyan új elemek is érvényesültek, amelyek Czuczor paraszti származásával közvetlenül is kapcsolatosak. Már a *Botond*ban is voltak — ugyan merőben betétszerű sorok, amelyek csak az erőre kapó népi szemlélettel magyarázhatók (az összeesküvést megbélyegző „szűk vagyónú Delemér” és „szoros életű zár” szavai). Itt azonban a vázlat és a ránk maradt részletek olyan nemzeti eposzt sejtetnek, amely ha korlátozottan is — de már érezte volna, hogy a nemzeti hőstettnek a nép is részese, amely a nagy történelmi alak köré és mögé a korabeli népi élet mozzanatait is odavetítette volna, jelezve, hogy annak sikere, dicsőítése a „lent” erőből is táplálkozott, egyszóval, amely a nemzetit már a népin keresztül is közelítette volna meg. A Hunyadi féltékeny oligarchia kritikája helyenként az átlagosnál ingerültebb, s hogy ebben paraszti motívumok is közrejátszottak, mutatja a vázlat: mikor a szorongatott Hunyadi követe Ujlakihoz érkezik, akkor az „éppen méneseit és gulyáit vizsgálgatta, de bosszankodik, hogy aratói Nádorba mentek

intézkedni"; a hadgyűjtő Hunyadihoz Szegeden csatlakozók közt „szegedi halászok sokan voltak”, emeli ki ugyancsak a szükséavú vázlat, amelynek — figyelembe véve a tervezett méreteket — minden egyes szava mögött kidolgozásra szánt részleteket kell feltételeznünk; Hunyadi ünneplésének odavetett vázlata is inkább a népi szeretet és az egyszerű vitézek rajongásának bemutatását előlegezi, mintsem a hagyományos vezér magasztalását: „Míg azalatt az ifjuság mulatozik, némely játékokkal (úm. vad csikók zabolázásával), daliás énekekkel, melyekben Hunyadi tettei — midőn énekeltenének, a régi vitézek örömkönnyük között körülveszik ötet s csókolják ruháját, kezeit, a paizsokra tévén, felemelik és hordozzák a táborban”. S a kidolgozott részletek csak megerősítenek a feltevésben: *A toborzók és párviadal* c., még a harmincas évek elején készült, de csak a népiesség előretörésének idején, 1847-ben megjelent részlet a kun vitézek táncát a népi, paraszti mulatságból ellesett mozdulatok, gesztusok és hangulat visszaadásával írja le. A jelenet beállításából, megelevenítésének módjából nyilvánvaló a szándék és a módszer: a magyar vitézeit, a nemzetileg jellegzetest, a történelmit a paraszti révén hitelesíteni — sőt úgy is mondhatnánk: a parasztit amazokon át érvényrejuttatni. S a többi részletben is gyakoriak a népi élet felvillantott képei: a pihenő Hunyadi „nézte Szerémnek Gabonahozó síkján magvas kékére miképpen Döntögeték görbedt aratók a sárga dűlőket. Nézte, kerek boglyákba, hogyan gyűjtettének össze vastag fűsorok . . .” — „Leterül aratott kékére az izzadt Gabnászoló, hortyog nyárfának alatta a baromőr, még a ravaszul lest hányni kiindult Fűrge vadász is már nyugszik hajléka hűsében” — éneкли Janus a nyugalmat osztó éjrről; s a magyar haza lírai apoteozisában az alföldi táj rémlik föl. „Sárga kalászosokkal telekid hullámzanak itten. A sík téren amott szilajul ökleldezik egymást a hősínű gulyák . . .”. Igaz, a klasszikus epika hagyományain alapszanak ezek a képek, de nyelvi anyaguknál fogva, s mindenekelőtt más, említett tartalmi-művészi motívumok környezetében már Arany objektív-népies harmóniájának, új módon klasszikus naivitásának előképei.

Garayban már Pécsen Virág ódái, Kisfaludi Himfije, Vörösmarty Zalanja ébresztgették a költői hajlandóságot. Pesten nem is tudta megszokni a boncoló asztalt. Inkább a német költészettel és esztétikával ismerkedett, többnyire német fordításban Shakespeare-t olvasott, az egyetemen Horváth Istvánt hallgatta, akinek tüzes magyarsága, mint annyi mást, őt is megihlette, s a 30-as évek elején újonnan nekilendülő irodalmi és színházi élet, a nagy példaképek, mindenekelőtt Vörösmarty közelsége hevesre élesztették költői ambícióit. Elmélyülten tanulmányozta a Zalánt, s annak hatása alatt 1833-ban egy 9 képből (énekből) álló hatalmas hexameteres történeti eposzt írt, amely a következő évben Vörösmarty személyes segítségével átsimítva, Csátár címmel meg is jelent.

Garay e téren valóban epigon volt. Bármennyire is Czuczor, Vörösmarty sikeres fellépésének példája ihlette — irodalomtörténetileg elkésett vállalkozás volt ez, a hexameteres nagyepika utolsó hajtása, amely a kezdő költő ügyetlenségei mellett az idejétmúlt műfaj minden eszmei, esztétikai terhét is magán viselte. Tárgya az Albert király halála utáni pártküzdelem: az özvegy királynét és fiát támogató Gara és Cillei, másfelől az Ulászlót támogató Hunyadi János és híveinek harca. Az eposz történelmi-politikai témájával, a visszavonás elítélésével, nehézkesen megelevenített országgyűlési vitáival Czuczor *Aradi gyűlésével* rokon, annál azonban — minden bizonnyal a *Zalán* sugallatára — sokkal következetesebben alkalmazza az eposzi konvenciókat, s így sokkal kevésbé drámai. Keresztény mitológiája (Isten hírnöket és a Sántát lépteti fel) Székely és Vörösmarty nemzeti mitológiájával szemben visszalépés, aminthogy korszerűtlenül eleveníti fel a felvilágosodás epikájának allegorikus alakjait is (Ámítás, Gőg, Ravaszság, Magyarország nemtője stb.); — a diszharmónikus „csodás elem” csak a jellemzés és cselekmény-bonyolítás látható könnyítését célozzák. Ami érdekes és némileg újszerű, az a regényes-novellisztikus kalandor-romantika beszűremlése (pl. Rozgonyi püspök kútbavetése és menekülése), valamint az a törekvés, hogy az eseményekhez helyneveket kötve a krónikás történelemnek némi mondai színezetet kölcsönözzön. (Csátár, Vaskapu, Kápolna, Szent György stb. nevek magará-

zata.) A nyelv és verselés is elmarad a kor színvonalától, szótorzítások, ismétlések, töltelék-szavak segítik a sokszor verstanilag is botladozó hexametereket, jelzős szerkezetek, fél, nem egyszer egész sorok pedig a Vörösmarty epikából való merő átvételek.

A nagy-epikus Garay történeti helyzetét jellemzi, hogy míg induláskor ő írta volt a legutolsó Vörösmarty-n iskolázott hexameteres epikumot, addig a 40-es években az *Árpádokkal* első formaadója a történeti epika olyan újszerű felfogásának, ami Arany művészetében bontakozott később ki. A legfontosabb ugyanis, ami a terjedelmes epikum kapcsán jelentkezik, a történeti hitelességre való törekvés. Maga a tény, hogy itt a történelem nem romantikus-lírai, hanem forrásokra támaszkodó krónikás feldolgozást nyer, mutatja a realizmus műfajon belüli térhódítását. Nem mintha Garay krónikás akarna lenni: épp ellenkezőleg, a mondai elem iránti érzékeny figyelem, a változatos, olykor valóban balladikus formák a tudatos művészi szándékot jelzik. A jellemző azonban éppen az, hogy itt válik első ízben a történeti epika szinte központi kérdésévé a tárgyi hűség és a művészi alakító szabadság viszonya. Garay bő jegyzeteket csatolt a versekhez, s ezek Arany nagy viaskodásainak spontán, elméletileg naív, de a probléma lényegét érintő előzményei. A jegyzetek a maguk gazdag tárgyi anyagával, forráshivatkozásaival már nem a Dugonics féle vagy Horváth István-i dokumentálásai az elrugaszkodott illúzióknak, hanem ellenkezőleg a költői megbízhatóság és szoliditás öngigazoló gesztusai. A költő itt már forrásokat viszonyít egymáshoz, kritikus észrevételeket tesz, hogy az igazat vagy a legvalószínűbbet kiderítse, latolgatja a mondai anyagok valóságtartalmát, szembesíti a történetírást és a mondák állításait, bizonyos kérdésekben önálló véleményekre jut, s mindezt azért, hogy bizonyítsa: amit ír, az történetileg hiteles. Felveti, hogy mi az, amivel a költő a históriának, másfelől az ettől megkülönböztetett költői igazságnak tartozik, hogyan függenek össze objektív történeti helyzetek és az egyes alakok költői jellemzése — és így tovább: ha öntudatlanul, elméletileg kulturálatlanul is, de a megjegyzések mind a történeti hitel körül forognak.

Magá az alkotás azonban ma már nem bír különösebb érdekekkel. Jelentősége, hogy költői foglalat a magyar történelem művészileg leghálásabb motívumainak; figyelemre méltó helyenként némi németellenes éle (Péter bukása), másfelől a fejezetről fejezetre megújuló vers-formák változatossága.

Másik vállalkozása — a párosímű tizenegyesekben írt — tizenhét énekes *Szent László* (a szabadságharc előtt kezdte el írni, 1853-ban jelent meg) csak nagy terjedelmével feltűnő, történetileg azonban nem bír különös érdekekkel. Noha vannak benne antiklerikális mozzanatok (Lászlónak VII. Gergellyel szemben tanúsított ellenállása), a téma kiválasztásában Garay vallásossága játszott közre. A költemény hőse a nagyrészt katolikus legendák formálta, csodatevő „szent” király. Anyaga Salamon és a herceg vitáiból, a kunok elleni untig ismert, többször feldolgozott harcokból tevődik össze. A szegényes művészi alakító erő csak törekvésszerűleg érvényesül a szerelmi história bonyolításában; a László jellemfejlődésének bemutatására tett kísérlet is regényszerű. A sok részletező leírás: lovagjáték, temetés és halotti tor, fehérvári királykoronázás, országgyűlés és bőlényvadászat a Scott-i iskolának a verses epikában való érvényesülését mutatja — s a művet a Toldi szerelme távoli és halvány előképévé teszi.

*

A hexameteres nagyepikus forma ideje a harmincas években lejárt, nem volt alkalmas az új hazafias tartalmak hordozására. A hazafias elbeszélő költészetben a történeti kisepika került előtérbe. S a fejlődésnek ezt a fordulátát, változását Czuczor reprezentálta, és pedig annak ellenére, hogy Vörösmarty egyes balladáit (Buvár Kund, Szilágyi és Hajmási, Kemény Simon) nyelvi-művészi megformálásban magasabbrendűek. A műfaji átváltás mögött új hazafias ideálok húzódtak meg, ugyanazok, amelyek másfelől a történeti regény első jelentős alkotásához, az Abafihoz vezettek. Széchenyi fellépése után a magyar történelmi múltból már elsősorban nem a nagy katonai győzelmek, a merő harci erények, azaz nem az eposzba

kívánczó mozzanatok többé a fontosak. Az új feladatok új erkölcsi követelményeket állítottak előtérbe: az önzetlen és áldozatos hazafi-ideál elő- és mintaképét kereste immár a jelen a múltban. A törökverő eposz-hős Hunyadiából ezért formálódott meg a ballada Hunyadija, akit a személye ellen irányuló rágalom és veszély hidegen hagynak, de akit a haza érdeke éjt-naponnan küzdő hőssé tesz; illetőleg ezért kellett a Hunyadi eposznak töredéknek maradnia, míg a balladából ezért születhetett remekmű; aminthogy Czuczor Szondiról is több énekes eposzt készült írni — a tulajdonképpeni eszmei mondanivaló: az *önfeláldozó* hazafiság témája azonban a líraibb, személyesebb, lélek- és erkölcsábrázolásra alkalmasabb ballada formáját öltötte magára.

A műfajban kezdetleges indulás után (A csókakövi rabléány 1829) az első érdemlegesebb, a *Kard és Zemir* (1830.) Aur versformában és motívumokban is (magyar ifjú és török leány menekülése a magyar határ felé) Vörösmarty valamivel korábbi *Szilágyi és Hajmásijának* hatását viseli magán, más elemeivel pedig még Kisfaludy Károly romantikus balladáinak folytatója. A *Szondíval* (1832. Aur.) azonban már e műfaj iránti különös tehetsége teljes egészében megmutatkozott, s egy csapásra sikert is aratott. Itt a jövővény ballada már aktuálisan értelmezett történelmi téma formájává vált, s a művészi kidolgozás Czuczor effajta költeményeié közt talán a legkitűnőbb. Elsőként és szerencsésen ragadta meg a költőileg hatásos, később Aranytól nemcsak kiemelt, de szinte tovább is szőtt motívumokat (az apródok, az orosz pap, Szondi halálrakészülődése, eleste), s az anapestuszi forma leleménye is oly találónak bizonyult, hogy Arany a témával már szinte hagyományként vette át. Míg azonban Czuczor költeménye Szondi önfeláldozó hazafiságának állít megragadó emléket — addig Arany a bukott szabadságharc után az eszméhez és példaképhez való megvesztegethetetlen hűség balladáját írta meg; míg az lírai lelkesültséggel közvetlen emberi közelségbe hozza Szondit s ábrázolja harcban és halálban — addig Aranynál a hős alakját csak a felmagasztaló visszaemlékezés szavai idézik fel, s a tulajdonképpeni hősök a hűség és hála apródjai. — A nagy eposz-téma balladai feldolgozásai (*Hunyadi és neje*, *Hunyadi halála*, *A legszebb ének*) közül került ki Czuczor másik maradandó értékű verse, amely Hunyadi alakját a leghatározottabban, legjellemzőbben vitte be a magyar köztudatba (*Hunyadi* 1833 Nefelejts-Almanach. Kassa). A híres retorikus intonálású költemény (Ki áll amott a szirttetőn . . .) az egymás után érkező hírnökök üzeneteivel s a rendíthetetlen Hunyadi válaszaival merőben teátrális, az egyes versszakok mindmegannyi kis jelenet, amelyek felesleg nélkül követik egymást, mígnem az utolsó epigrammatikus fordulattal fel nem mutatja a változatosan jellemzett, de egyetlen tulajdonságában, önzetlen hazaszeretében megnyilatkozó hősi karaktert. — Az 1837-es Auróban megjelent *Kont* nem a királlyal szembenáll, hanem — talán Vörösmarty drámájának hatása alatt is — az üldözött, bújdosó Kontot állítja elénk, nincs kizárva, hogy az országszerte oly népszerű, felségsértési perbe fogott Wesselényire alludálva. A *Hunyadi* fordulatossága ellenében ez a költemény inkább csak romantikus állókép, s a téma felfogásában, a kidolgozás hatásosságában is alatta marad Garay híres versének.

Garay kezdte ugyan a legkisebb sikerrel a hexameteres nagyepikát, mégis ő volt az, aki a kisebb (történeti) elbeszélő költészet műfajait (mindenekelőtt a balladát) diadalra vitte. Legjobb balladái annak az ellenállásnak, Bécs-ellenességnek talajában gyökereznek, amelyet az 1832—36-os országgyűlést követő elnyomó intézkedések provokáltak, s amely a *Szózatot* is szülte. Vörösmarty lírája is ez időben nyert bizonyos aktuális hazafias jelleget, s Garay balladáinak is ez ad témát, hevet, páthoszt és sikert. — A ballada meghonosításában Kisfaludy Károlynak, nemzetivé formálásában Vörösmartynak és Czuczornak volt történeti érdeme — Garaynál jut el azonban ez a műfaj fejlődésének, társadalmi szerepének reformkori tetőzéséhez: az ő kezében vált a nemzeti függetlenségért vívott harc aktuális műfajává, az elnyomás elleni tiltakozás legszerencsésebb kifejezőjévé. Ő adta meg a balladának azt a sajátos jelleget, amelyet az önkényuralom egy más korszakában, más művészi rangon Arany már hagyományként is érvényesített. Ez a történelmi helyzet, s ez a nemzeti szerep tette Garay tollán naggyá

a balladát: a bennük elevenen élő idegen királyellenes indulaton, kollektív pátoszon, nemes retorikán s hatásukon kell eszmei művészi értékeiket lemérni s nem, mint sokan teszik, a ballada iskolásan megszabott formális normáin. A *Kont* (1838-ban készült, 1841-ben jelent meg) mindmáig legnépszerűbb, szívesen szavalt mintapéldánya a magyar hazafias balladának. Sovány cselekményű, kissé bőbeszédű, formális mértékkel mérve tökéletlen vers — mégis kitűnő költemény. Az egésznek jól eltalált ritmusa van (amit csak Kont kissé alkotmányosan indokló első replikája, később halála előtti szónoklata tartóztat némileg fel), de másban aztán a költemény csupa dráma és feszültség, gyűlölet-ébresztő jelenetezés, lázító deklamáció, amelynek hatása alatt az olvasó is tagjává lesz a néma, majd felmorajló tömegnek, az epikus csattanó pedig nemzeti figyelmeztetés, történeti emlékeztető és erkölcsi igazságszolgáltatás egyszerre. Keletkezésének történelmi körülményei formálták a régi témát is újszerűen: a vers azt a legdrámaibb pillanatot állítja középpontba, amelyet Vörösmarty drámája megkerült, amely a bujdosó Kontot éneklő Czuczor számára sem volt lényeges: a hős és zsarnok megütközését, a tömeg bosszúját, a gyilkos király bűnhődését. Lehetetlen a Walesi bárdokban nem ugyanezt az alaphelyzetet felismerni. Hódolat helyett a zsarnok szembe-vádolása, ott az „Éljen Eduard”, emitt a térdhajtás megtagadása, aztán a „Jajtalan harminc társhalála” — mint amott a „daloló ötszázé” — mind a körülmények és indulat történelmi analógiájáról vallanak. Persze a különbségekkel: Aranynál az önkényuralom tilalma nemcsak a múltba, de idegen atmoszférába is kényszeríti a példatörténetet, a zsarnokot is csak a lelkiismeret bünteti — Garay költeménye nyílt, szókimondó lázítás, amelynek retorikájában jóformán semmi áttétel, szavai a sérelmi politika nemzeti hagyományaiban gyökereznek. — Ugyanez időből való más két balladája (*Hunyadi László* 1839, *Báthory Erzsébet* 1839) is tendenciózusan zsarnokellenes. Közülük különösen az első jelentős: Vörösmarty drámatrilógiája, Erkel operája előtt elsőnek talált rá erre a mélyen Hunyadi hagyományban gyökerező nem török-, hanem németellenes motívumra. A másik témáját legalább annyira a romantika, mint a zsarnokellenesség vonzotta; jellemző, hogy a véres történetet drámaiban is feldolgozta.

Garay kis epikájának másik lényeges vonása, hogy kifejezésre jut benne a reformkori népbarátság is, s ezzel a műfaj — Czuczor néhány művétől eltekintve — imét csak az ő művében válik a fontos koreszme kifejezőjévé, Vörösmarty, Czuczor bujdosó Kontjával szemben nemcsak a lázadót idézi, de megénekli *Kont jegyvernökét* (1841), a lázadó úr méltó szolgáját, a „harminckettedik nemes” bátor cselekedetét is. Több mint húsz esztendő múltán a Bánk Bán koncepciója nyer itt — sajnos nem különösen sikerült — költői kifejezést, Garay közvetítő szerepére azonban nemcsak az jellemző, hogy régi motívumot fejleszt tovább, de az is, hogy egy újnak első megformálója. Az „ekéje mellett álló suhanc” a „vakmerő” parasztleány s a mellette hetykén, gúnyosan parádéra vonuló huszárok, „a cifra büszke had” találkozását is ő írta meg először „*A hetyke huszárok*” (1840) c. versében, a „pórleány”, a „parasztfiú” többvoltának, a parasztság történelmi készenlétének ugyanazzal az érzetetésével, mint ami Arany Toldiját jellemzi. S ez bizonyos értelemben Arany demokratizmusának reformkori gyökereire is fényt vet: a paraszt felemelkedése mint katonáé volt a legkönnyebben elképzelhető és elfogadható a rendi atmoszférában (vö. Vörösmarty *Czillei és a Hunyadiak* c. drámájában a délvédéki jelenettel).

Más, anekdotikus alapú, kisebb epikus költeményeiben is jelentkezik az érdekegyesítő reformista parasztmegbecsülés. Az *udvari bolond* (1840) a paraszti kizsákmányolásról mondott fanyar komikus leleplezés, amit a mesében meg a korabeli ítélet előtt is csak az tompít, hogy bolond számára van adva; a *Mátyás király Gömörben* pedig már valódi anekdota, nemcsak motívumában, de előadásában is széles, kedélyes fordulatokkal szőtt csattanós és tanulságos történet a nagy királyról, aki megkapáltatta az urakat. Kitűnően árad itt Garay elbeszélő művészete, nyelve ízes, tömör, egész hanghordozása, szókincese, gesztusai a jó társasági elbeszélőé. S hogy az ilyen különös előadáshoz különös érzéke volt, azt nemcsak *Az obsitos* mutatja. A *nagyidai vajdában* (1839) a későbbi Arany-témát dolgozza fel, kitűnően keltve azt a tragi-

komikus hatást, amelyet a történelmi élmények hatása alatt Arany is kihallott belőle; másutt meg amolyan víg balladafélében egy ravasz, öreg lovagról fest kitűnő jellemképet, aki nem hagyja, hogy a fiatal menyecske felszarvazza (*Csanád a vén vitéz* 1839). Ebbeli humoros alkateremtő s egyben anekdotázó tehetségének legragyogóbb bizonyítéka azonban a máig oly népszerű *Az obsitos* (1843). Genre kép ez is, de különbözik Vörösmartyéitól, amelyeknek genezisében érezhető része van a népiességnek. Garay a maga figuráinak megteremtéséhez más úton jutott el, — az ő művészete mintha az életképiro zszurnaliszta gyakorlatnak lenne valamely igen sikeres költői változata. Hány Garay szülővárosának, Szekszárdnak a költemény hőisével név szerint is azonos, nagyotmondása miatt népszerű figurája volt. Róla mintázta a kiszolgált katona nemzetközi alakjának magyar változatát. *Az obsitos és Napóleon* az alkateremtő vidám elbeszélés remeke: az író helyzethez alkalmazkodó szerzői beszédben mutatja be az iddogálókat: az obsitos vitézt, akinek kalandjai még a francia háborúkra nyúlnak vissza, a hihetetlenre nagyokat tüsszentő furfangos diákot, meg a hiszékeny legények élén a potrohos bírót. Nem pusztán, sőt nem is elsősorban Napóleon elfogásának, lovagias szabadonbocsátásának nagyhangú Hány-története itt a humor forrása, hanem éppen a kíséret, a környezet együttes bemutatása; nem a mese, hanem a mesélés hogyanja; nem az epikus betét, hanem a jelenet egésze, amit a szereplőkhöz csak stílusán alkalmazkodó életkép-írói objektivitás formál meg. Ez teszi a mindenkor olvasót Hány igazi hallgatójává, az alakot magát is elevenné és hitelessé. *Az obsitos látogatása Ferenc császárnál* ezért gyengébb hasonlíthatatlanul: itt nincs környezet, vagy ha van, azt csupán az író jelenti, a megszakítatlanul előadott királlyal-komázás önmagában már nem ad sokat. Garay nyilván ekkor már megteremtettnek vélte a figurát s elegendőnek a merő beszéltetését: — tévedett.

A balladák és komikus elbeszélőköltemények mint legjelentősebbek mellett Garay kis epikájának nagy részét súlyosabb konfliktusú, a balladáénál oldottabb, részletezőbb előadású, jellegzetesen romantikus tematikájú elbeszélőköltemények alkotják. Ezeket a verseket a magyar romantika egészétől idegen vallásos szellem, valamint a nemzeti külör lokál és történelmi háttér csekély volta, ill. teljes hiánya, a pongyola kidolgozás jellemzi — s ha akad is köztük, amely népi hagyományt dolgoz fel, s Tompa regéivel mutat rokonságot (*Csörgető* 1846), — a népi csak burka, formája valami középkor-nosztalgának.

*

Czuczor áldatlan helyzete, üldöztetése, megpróbáltatásai lírájában nem nyertek kifejezést, még közvetve sem igen adott hangot mindannak az elkeseredésnek, tiltakozásnak, ami pedig védekező beadványainak tanúsága szerint eltöltötte lelkét. Helyzete másként, nagyobb áttételeken keresztül éreztette csak hatását. Feltűnő mindenekelőtt tulajdonképpen lírájának csekély volta — szemben népies költeményeinek nagy számával. Ez nyilván összefügg paraszti származásával, de az is szemmel látható, hogy a népköltészet távolságtéremtő közeg is volt személyes érzésvilága és a nyilvánosság közt, valami tárgyiasító, eltávolító forma, amelynek révén mint szerzetes az egyetlen elfogadható módon tehetett szert egyfajta — ugyan korlátozott — lírai szabadságra. De szűkebb értelemben vett lírája is formákban, tónusokban szegényes, csonka líra. A klasszikus formák nála tovább éltek, nagyobb szerepet játszottak, mint a maga generációjabelieknél, idegen volt tőle a szentimentalizmus, Kölesei és a lírikus Vörösmartyé példája jóformán semmit sem hatott rá. A szerelem motívuma is szemérmes tompított-sággal közvetett műfajok álarca alatt jelent meg. Ugyanakkor pap volta miatt lírája műfajilag legelmaradottabb alkalmi versezetekkel, ódákkal, hexameteres ünneplő költeményekkel is meg van terhelve.

Szűkebb értelemben vett lírája egyedül a hazafias nemben bontakozott ki. — Míg az epikában — mint láttuk — az osztályhelyzetből adódó motívumok csak rejtve, a rendi mentalitásnak alárendelve, alkalomszerűen érvényesültek —, addig Czuczor hazafias líráját a nemesi liberalizmus szólalmain belül már jellemzően különbözteti meg olyan hang, amely paraszti

származásával kapcsolatos: a nemesi liberalizmusénál érzékenyebb, kritikusabb számontartása a parasztság helyzetének, az uralkodóosztály felelősségének. Az 1832—36-os országgyűlést, amelyen az ellenzék először lépett fel nyomatékosan a belső átalakulás igényével, Czuczor tolla védte meg a konzervatív ócsárlással szemben: ódában ünnepelve a reformkori társadalmi átalakulás nagy fordulópontját, olyasmit mondott ki versben, költőként, amit a haza legjobbjai csak országgyűlési beszédekben vagy politikai vitákon hangoztattak:

Kezd már hajtani főt a születési gőg
Jobbágyhoz az ur emberileg simul,
Nem sujt a hatalom hajdani kénye, s az
Önzés mételye gyéren öl.

S nem véletlen, hogy költőként elsőnek ő cserélte fel a nemesi lekiismeretfurdalást és önvádat váddal, adott a Himnusz nemzeti balsorsának az idegen hódítás mellett új okot is, nevezte néven a Kölcsey emlegette bűnt:

Méltán szálla reád nemzetem egykoron
A bűnsujtató isten erős keze;
Mert tenvéreidet, pórnemű népedet
Sebzéd orvosolatlanul
(Korunk ócsárlóihoz 1836)

S ugyancsak ő volt, aki később, a negyvenes évek közepén ugyan — korábban kiadatlan költeménnyel —, de elsőnek nyitotta meg a nagy magyar parasztlázadás irodalmi rehabilitálását, s mutatta meg a nemesi történelemszemlélet annyit emlegetett alibijét, a mohácsi vészt a Kisfaludy-elégia záró sorának átjátszásával egy új, népi aspektusból. De másutt is a szavakkal kimondottnál sokkal mélyebb ürellességet rejtegetnek epigrammái. (*Népevelés I—II. Kis jurcsaság.*)

Hazafias-közéleti lírájának e tartalmi motívuma mellett van egy sajátos művészi megoldásbeli jegye is — nevezetesen az epigramm különös szerepe és alakulása. A műfaj fegyveré volt a nyelvújítási harcban Kazinczynak, később az irodalmi közélet átalakítása során az auroristáknak — a benne rejlő lírai-reflexiók lehetőségei révén különös szerepű állomást jelentettek a lírikus Vörösmarty pályáján is. Czuczornál egy ideig ugyancsak a szokványos feladatokat töltötte be; csípős epigrammáinak egy sorával ügyesen és hatásosan támogatta a Rajzolatok színbírálóival és szerkesztőjével vitázó Bajzát (*X és X hoz I—II., X epigrammáira, I—II—IV., Köszönet X-nek, Ne hadd magad — 1836*), majd — akár Vörösmartynál — ez a forma a megszűnt nagyepika hőseit rajzoló, amolyan miniatűr portré-műfaj (*Hunyadi János, Hunyadi László, Révai, Zrínyi a költő*), s a közelmúlt nagyjainak emlékéit is idézve, az áldozatos reformkori hazafiság lírai hirdetője lett (*Révai, Gr. Széchenyi Ferenc, Kölcsei Ferenc sirjánál*). — A negyvenes években azonban a műfaj alkalmazása, fejlődése nála eltér a Vörösmartyétól. Míg ennél az általános világnézeti, gondolati tartalmakat hordozó görög típus válik uralkodóvá, addig Czuczor a római epigramm minden kritikai lehetőségét kihasználva a nemesi politikai élet visszásságai ellen fordította. A felemás reformkori közélettel szemben elfoglalt, Vörösmartyénál erőteljesebb, kritikusabb álláspontja magyarázza, hogy az erre oly alkalmas műfaj az ő kezén a negyvenes években a politikai szatíra eszközüvé válhatott — míg az ugyane politikai élet fonákosságait belülről szemlélő Vörösmarty szatírái nem nyerhettek műfajilag ilyen értelmű formát. — Kisebb epigrammaiban a negyvenes évek szatírairodalmának jóformán valamennyi motívuma elékerül: gúnyolja az idegenmajmolást (Haladunk a magyarságban I—V., Haladunk stb.), kipellengérezi a megyei élet fonákosságait, az oly könnyen korrumpálható bocksoros nemességet (Megyei hivatal, Becsületbeli hivatal), az ostoba konzervativizmust (Lassudi), általában az oly sokban hamis reformista politikai morált, a szájhazafiságot (Haza, Hivatalgögg), a politikai éretlenséget (Üzdi), az ellenzék önnön elveinek ellentmondó gyakorlatát

(Szabadszólás). Ezek a két-négy soros epigrammok azonban egyes esetekben sajátos átalakulást mutatnak, terjedelemben megnőnek, összetettebbé válnak, dramatizálódnak, olykor valóságos szatirikus-politikai jellemrajzzá vagy életképpé szélesednek, úgyhogy ilyen esetekben már nem is epigrammról, inkább horatiusi mintájú szatírákról beszélhetünk. *Bőngi* (Rák Bende irodalmi előképe) pl. kitűnő szatirikus karikatúrája az ostoba parlagi nemesi úrfiának, akit a leitatott kortessereg ujjongva ültet tisztújításkor a szolgabírói székbe; a *Zordiban* a szatirikus rajz az idegen szavú, életmódú, mégis magyarkodó arisztokratát gúnyolja ki; a *Korteskedés* közel húsz disztichonra pedig tényszerint és hangulatilag is élethű meglevenítése a megyei politikai élet hírhedt otrombaságainak: tipikus kép, amely éppúgy tartalmazza politikai vígjátékok, mint *A jalu jegyzője* motívumait. Ez a fajta szélesebben ábrázoló, meglevenítő szatíra azonban eszmeileg és formailag mégis a negyvenes évek szatírairodalmának egy sajátos jelenségével, Arany *Elveszett alkotmányával* mutat legtöbb rokonságot, annak mintegy irodalomtörténeti elődje. Nevezetesen ezekben találkozunk a fejlődésnek azzal a Czuczornál még öntudatlanul megnyilatkozó ellenmondásával, hogy a klasszikus forma nem a nemesség heroikus illúzióit hordozza, hanem immár ugyanazon osztály hibáit csúfolja, s hogy éppen ennél a kontrasztnál fogva önmagában is parodizáló jelentést vesz fel, amit Arany — megtoldva a hősi epikus műformával — tendenciózisan ki is használt.

Czuczornak azonban a parasztkérdés iránti fokozott érzékenysége, kritikus reagálása költészetét csak a nemesi liberalizmus hazafias líráján belül határolja el — de korántsem emeli azon túl. Czuczor lényegében és egészében nem haladta meg a nemesi liberalizmus ideológiai korlátait. Atyja emlékének méltatásán is — bár ott a büszke sor: „Nemes címer szobád falán S fiókodban nem állt nemeslevél” — a becsületnek és erénynek bosszantóan patriarchális-paraszti értelmezése vonul végig, az Isten- és király-tiszteletet emlegető *Kortesdal* (1844) jóindulatúan hazafias naivitása pedig oly nagy, hogy az ember hajlamos — tévesen — paródiának minősíteni. De egyébként is: a negyvenes években a huszas évek végéhez illő elégiában panaszkodik Pusztaszer (azaz az ősi magyar alkotmány) emlékének elhanyagolását (Pusztaszer 1844), aminthogy Pusztaszert emlegeti 1845-ből való *Nemzeti énekében* is, amely a pánszláv törekvésekkel, cári expanzióval szemben rövidlátó loyaltással az egy „jogszerű” magyar király köré való tömörülésre szólít, tipikus példaként annak, hogy ez az erősen korlátozott nacionalizmus a magyar függetlenségi érdekeket mennyire nem volt képes összeegyeztetni a nemzetiségi törekvések méltánylásával.

Garaynak a 30-as évek közepén induló hazafias lírája változatos formában, a legkülönbözőbb alkalmakkor, nagy bőséggel és nyíltsággal egészében a reformkori átalakulás kifejezői, s nagyjából a Széchenyit, majd Kossuthot követő nemesség eszméit és lelkesedését hirdetik. Ami azonban szemlélet és tematika: azaz eszmeiség szempontjából sajátosan színezi ezt a közérdekű lírát, az a fejlődésnek, a gazdasági-politikai átalakulásnak egyfajta *polgári* szempontú megközelítése. Ha Vörösmarty költészetét a nemesi-értelmiségi, Czuczorét paraszti vonások egyénítik, úgy Garayét a magyar városi polgári érdeklődés teszi sajátossá. Vörösmartynál, Czuczornál szemmeláthatóan nagyobb fogékonyságot mutat az ipari, technikai haladás, a kereskedelem, a városi fejlődés, egy szóval a szűkebb értelemben vett polgárosodás iránt. A nemesi liberalizmus költészetén belül ő az egyetlen, aki e tekintetben költői, művészi hangot tudott adni nem csupán a széchenyiánus, de mindenekelőtt a kossuthi politikának is. S ebben nemcsak nemzedéki, de feltétlenül származási, mentalitásbeli okok is közrejátszottak. Nemcsak a Kiegl-könyv szerkesztője volt — de hatalmas versben ünnepelte a magyar nyomdászt, akinek találmányát (egy újfajta szedőgépet) akkoriban Guttenbergével hasonlították össze; megihleti a gőzhajózás (*Sámson gőzös*hez 1842, *Pest gőzös*hez 1843), s a „tengerre magyar” kossuthi jelszava nyomán lelkesült vízióban magyar hajókkal látja benépesülni az Adriát (*A tenger* 1845); máskor ismét a nemesi mentalitáshoz való sajátos alkalmazkodással a régi magyar harci virtust aposztrofálva — hogy vönzőbbá tegye — szilaj lovaglás képébe öltözteti a tenger meghódítását (*Tengeri dalok* II. 1846). Jellemző az is, hogy lírája a történelmi hagyomány

idézése mellett mindig talál szavakat a városok életerejének, fejlődésének, a jövő új, polgári arculatának érzékeltetésére (Útiképek I. V. Balatoni kagylók XI.).

A pesti magyar polgári őrhadhoz írt *Szózatában* (1844) is az új polgári főváros fiának büszkesége szólal meg. Ő az, aki a magyar költészetben elsőnek s egyben a leglátározottabban ad hangot a magyar *polgárság* társadalmi, gazdasági réteg-öntudatának. Petőfi gúnnyal búcsúztatta a levitézlett birtokost, akinek a történelemmel szemben egyetlen hivatkozása, hogy a mellére ver: „Én magyar nemes vagyok”. Garay most e helyett lelkes önérzettel egy új osztály nevében lép fel: „Én magyar polgár vagyok”.

Garay egész költészete hord azonban olyan terheket is, amelyek ennek a polgári mentalitásnak *fonták* következményei. A magyar polgárság éppen gyengesége, másod-, sőt harmadrendű szerepe miatt többé-kevésbé alázatos alkalmazkodásra született, híjával volt a citoyen-erényeknek, a kispolgári vonások alakultak ki benne kezdettől. Ennek az ideológiai, életérzésbeli tehetetlenségnek nyomai főleg két ponton érezhetők költészetében: családi lírájában és a vallásos motívum jelenlétében.

A családi líra megszólalása új mozzanat költészetünkben, s ennyiben művének számoltartandó, történetileg új eleme, létével is világos jele a nemesi liberális költői felfogástól való részleges elszakadásnak. Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmartyi költészete nem ismerte az intim emberi kapcsolatok líráját, megénekelte a szerelmet, de nem dallott a hitvesi, testvéri, fiúi, apai, de közvetlen értelemben még a baráti érzelmekről sem. Most Garay lantján kezdődik meg testvéri, baráti, nyílt költői levelek irodalomtörténeti élete. Megéneklei a viszontlátott otthont, a meglevenedő gyermekkor emlékeit, idézi szülei alakját, hangot ad fiúi szeretetének s mindenekelőtt a maga családi boldogságának. Mindez fontos és jelentős, mert átmenetet jelent egy őszintébb, közvetlenebb és teljesebb költői magatartáshoz, olyan új szféráit nyitja meg a líra számára az emberi érzelmvilágnak, amelyek a költői magatartás merőben új szintjén Petőfinél már kiteljesedve jelennek meg. Nála szonban ez az új téma kezdettől fogva egyfajta szűkkörű idillvággyal, kispolgári bezárkózással, gyermeketegen naív és édeskés boldogság-kultusszal karöltve jelenik meg. Hogy ezt otthonról hozta magával, mutatja, hogy még nőtlen korában is a boldog családátya mintaképe és ideálja lebeg előtte, s vérszegény németes szentimentális szerelmes versei mellett már ekkor ezt a fajta szirupos családi idillt éneklei meg (Ritornell I. 1830, A boldog férj 1834); a hazafias magyar nő ideálját propagáló versében is olyanynira csak az otthonának, családjának élő asszony alakja rajzolódik ki, akinek a „női magány” oszthat igazi üdvöt, hogy az szemelláthatóan különbözik a reformkori honleány testvértípusaitól (*Körének* 1837.).

A maga családi boldogságának is idillizáló és kissé visszataszítóan lelkendező megénekölje. Beállításában valami erőltettség, megrendeztettség — az otthont egy kispolgári interieur-idill cukros máza vonja be. A családi boldogság nem annyira derűs része az életnek, mint inkább a „világi”, „élet”, „zajával” szembehelyezett oázis: „kunyhó”, „kis kör”, amelyben gyermek és feleség: „két őrangyal”, s közöttük a férj „félstenként áll”, vagy anyagnak érzi önmagát is (*Házi boldogság* 1837); a család zárt színtér, a világ hiú porondjától elszigetelt intim kör, amelynek tagjai egymással teljesen betelnek (*Sétalovaglás* 1841), rév, amelybe a szerelem viharai után a sajkás bevezet, a „szerény öröme” melegfűtött tanyája, amelynek biztonsága valami fölös, némileg kicsinyes öntudattal és örömmel dagasztja a „kör istenének” kebelét (*Családi képek* I—XII. 1843.). Ismétjük, korántsem egészében, de épp e kispolgári vonásai miatt (amelyek ezt az otthon-lírárt a vékony magyar bidermeyer egyik leghitelesebb dokumentumává teszik) idegen e motívum a reformkori nagy és nemes pátoz világában csakúgy, mint Arany vagy Petőfi intim költészetének természetes frissességéhez viszonyítva.

Ebben a benyomásunkban aztán végleg megerősít ezt a családi idillt kiegészítő vallásos motívum. Hogy a kettő eszméileg is kapcsolódik egymáshoz, nyilván mutatja az *Egy lány imakönyvébe* c. emlékkvers, amely nemcsak vallásos, de kifejezetten katolikus képletekkel a szent család idilljét állítja példaképül a leendő asszony elé. Ez a, ha nem is mindig felekezeti éllel,

de áhitatosan megszólaló vallásosság (*Hit, remény, szeretet* 1844, *Istent imádjon minden* 1847, *A szenteltvíztartó* 1846) a nemesi liberalizmus és a fiatal Magyarország hallgatólagozós ateizmusával, ill. alkalmasszerűen megnyilatkozó deizmusával szemben egyformán megkülönböztető eszmei-ideológiai teher. Ha ilyenmő verseinek számát, jellegét, nyilvánosságát, lírai erejét tekintjük (ideértve tetemes vallásos epikáját is), Garayt bizvást sokkal inkább nevezhetjük vallásos költőnek, mint a szerzetes Czuczort. Egyáltalán, ebben a korszakban, amelynek romantikájában a vallásos elem hiánya szinte nemzeti sajátosság, Garay költői vallásossága ismét csak polgári osztály-indításokkal magyarázható.

Ez az idillizáló kispolgári mentalitás azonban paradox módon magával a polgárosodással is szembefordult, talaja lett egyfajta — a bidermeyerre jellemző — szentimentális antikapitalizmusnak, amely azon sopánkodik, hogy a „Nymphák helyett folyóink Hásítja gőzhajó”, s hogy „az ész delének” korában kivesznek a tündérek, amely félti az életet az „újkor szellemétől”, az úrrá lett új hatalomtól, „a kandi tudománytól”, mert az letöri az aranykor „himpóráját”, az élet és lélek színeit, s követ gyűr az emberből (*Az aranykor* 1844). E felfogás nyomai megvannak másutt is (*Serlegdal* 1844, *A kor zsarnokához* 1847), és kihatott a költészet, a költői hivatás értelmezésére is. Szerinte a költő amolyan szebbre jobbra vágyó álmódó, aki még a szerelmet és hazát is megtagadja e világi megvalósulásában (*Az én dalom* 1835), s ha később a haza és a nép szolgálata harmonikus kifejezést is nyer ars poetika jellegű költeményében (*Vezérhang* 1843), a negyvenes évek kapitalizálódó, városi világa, az irodalom terén is elharpódzó üzleti szellem megriasztja, s újra megszólal a szépnek az élettől való álmotag féltése, (*Politika és poézis* 1844, *A dalnokot hagyjátok* 1844.).

Lírája egészében egy újfajta költői magatartás, ezzel együtt tágabb értelemben vett stílus, tónus történeti kialakulásának vagyunk tanúi. Nála már szűnőben, oldódóban van a „nemzeti költő” Berzsenyitől Vörösmartyig ihletett-stilizált nemes méltósága, sajátos szerepe. Az ő lírája már „prózaibb”, közelebb van a mindennapokhoz, az eddigieknél tágabban öleli fel az emberi érzéseket, családi lírája, természetlátása, s mindenekelőtt az addig merőben hazafias líra után közösségi költészetében uralomra jutó politikai jelleg világosan mutatja az általa tükrözött történeti változást. Kétségtelen, hogy ezekkel az újszerű vonásokkal ez a líra ha nem is mint közvetlen „előd”-é, de történeti értelemben Petőfi felé mutat — különösen, ha meggondoljuk, hogy Vörösmarty nehéz veretű lírai nyelvvel szemben nem benne valami hétköznapi természetesség, magától értetődő egyszerűség, verselésében szüntelenül érezhető önkéntelenség — s retorikáját is színezi valami Petőfire emlékeztető lelkeződés.

Ugyanakkor azonban ezek a tendenciák nem tudtak tiszta értékévé válni. A közéleti aktualitás nála olykor az alkalmi költészet határait súrolta, a nyelv spontaneitása, természetessége is nem egyszer pongyolaságot, költőietlenséget jelentett — s nemcsak az új jelent meg nála félszegen (s lírai életműve végsősoron valahogyan épp ezt az ellentmondást sýnli meg) — hanem a régi is. Lírája egy olyan heroikus költészet hagyományainak ígézetében virágzott, amelynek tartalmait, alapvető élményeit viszont sem származásánál sem generációs hovatarozandósága miatt nem élte át teljes érvénnyel. — S mindemellett líráját Vörösmartyétól és Petőfiétől egyaránt megkülönbözteti — s bizonyos értelemben korszerűtlenné teszi — a népies hang hiánya. Annak ellenére, hogy politikai értelemben igen határozottan és ismételtelen lépett fel a jobbágykérdés megoldásáért, a népies szemlélet, tónus, hang, forma iránt szinte teljes érzéketlenséget mutat. Városi, polgári környezete, eredendő életformája és annak következményei miatt nem volt meg benne az a patriarchális eredetű népismeret, természetes érdeklődés, ami az irodalmi népiességnek nálunk kezdettől egyik alapvető feltétele volt. Ami Vörösmartynál változatosságot, felfrissülést, a költőegyéniség szabadabb érvényesülését jelentette, amit Petőfi lírája nemzetileg reprezentatívvá emelt — őt legfeljebb csak közvetve érte — végső soron kárára és fogyatkozására eszméileg értékes, moráljában becsületos, művészi színvonalában, egészében másodrangú lírájának.

*

Czuczor művének viszont sok tekintetben leglényegesebb s tán legjellemzőbb sajátja: népiessége. A reformkori lírikusok közül a legtöbb népies verssel ő ajándékozta meg irodalmunkat. Összefügg ez természetesen származásával, de azzal is, hogy mint pap személyes élményei nek nagy körét közvetlenül nem énekelhette meg. A népiesség azonban, éppen mert „irodalmi” volt, mert még keresett formának, felvett magatartásnak, némiképp divatnak számított — sokoldalúbb lírai gyakorlatra adott alkalmat.

Sem történetileg, sem elméletileg nem volt kezdeményező. Folytatója, továbbvivője volt az Auróra körből kiinduló mozgalomnak — 1827-ben maga is Toldy buzdítására kezdte gyűjteni a népdalokat. Érdeklődésének szerencsésen adott tápot, hogy komáromi tanárságának ideje alatt 1830 őszétől a kiadó felkérésére öt éven át szerkesztette a híres Komáromi Kalendáriumot. Népies költeményei nagyrészt itt, s népdalnemesítő szándékainak megfelelően egy másik néphasználatra szánt kalendáriumban, a Mezei Naptárban (1842—44) jelentek meg, de napvilágot láttak 1830-tól jóformán valamennyi folyóiratban. Paraszti származása ellenére — s ebben is az uralkodó nézetekhez való alkalmazkodása nyilatkozott meg — ő sem becsülte eleve sokra a népdalokat, azok mintázásától semmit sem remélt a műköltészet javára. — A népdalírás számára is népnemesítő feladat volt: átvett elemeket, belső formát, sorokat is a népdalokból — mégis „csinosabbakat” és „magvasabbakat” akart azok mintájára, de azok helyett nyújtani a népnek.

Dalai — jellegükben Kisfaludy Károlyét követve — főleg helyzetdalok, néhány közvetlenül is magán viseli a kezdeményező mester hatását (*Nincs mentség, Szép leány*). — Vannak köztül líraileg sikerült, dal mivoltukban és népiességükben egyaránt hitelesek: a népdalból átvett intonálásával is nevezetes *A boros vándor*, az egyes soraiban képeiben ugyancsak népdalból kölcsönzött, líraiságban, helyzetben egyaránt népi hitelű *Szántó legény dala*, vagy a témájával is újszerű *Fonóházi dal*, vagy a *Fűj süvölt a Mátra szele* kezdetű, amely számos mással egyetemben a nép ajkára is átmént. A líraiság azonban népdalainak általában nem erősségük. Czuczornak e téren, ahogyan Horváth János jellemzi „az élményszerűség hiánya, az érzelmek sablonos jelentéktelensége, kevés változatossága (leginkább hűtlenség a témája) a gyöngéi”. A versek tónusát is — az elméletnek megfelelően sokszor a szentimentális lírából átkerült finomkodó fordulatok teszik hamissá: lányai „némán nyögdel”-nek, „hév könnyűket” sírnak, egyiknek „pihegő hókebele rózsailatot leheli”, de a legény is csörgedező patak partján „epedez” „andalodik”, s „forró könnyek úsznak Fekete szemében” (Bús legény), — s olykor nemcsak a nyelv hamis, hanem a komikum határain járva a helyzet teremtés is (*A jegyesek, Kívánságom*), s gyakori a jelenetek elromantizálása (éjféli óraütés, a setét éj homálya a szerelmi bánat aláfestésére stb.).

Ami Czuczor helyzetdalaiban leginkább értékes újat jelent, azt inkább a tárgyi elem, a keret hozza, a daloló típusok körének kiterjesztése, magyarosítása és népiesítése. A később Petőfinél is oly nagy szerepre jutó juhászlegény, bojtár, betyár, csaplóárosné stb. alakjait az ő versei honosították meg végleg az irodalmi köztudatban; az alföldi motívumok (a tanya, csárda, gémeskút, Tisza, Hodvív, Kecskemét, Csongrád), de a *cifra suba, pörge kalap, patyolatling, sárga csikó, hét vármegye* kifejezések nyelvi kellékké válását is legnagyobbbrészt az ő dalainak köszönhetjük.

Népdalainak mindenekelőtt e tárgyi-tematikus elemek mennyiségi felhalmozásánál fogva van történeti jelentőségük, egy olyan terminológia és kép-készlet kialakítása és elterjesztése révén, amely Kisfaludy Károly és a Petőfit közvetlenül megelőző népiesség közt biztosított átmenetet. Másrészt az ő dalai révén váltak közhellyé a népdal belső formái. A természeti kezdőkép, párhuzam, ismétlés, a gondolatritmusok különböző formái, az alliteráció stb. Czuczor dalain keresztül váltak a széles nemzeti ízlés közkincsévé, amint hogy nagy érdeme a daloknak a nemzeti versidom terjesztése is. A magyaros ritmusnak — különösen a hatos és felező nyolcas soroknak — Czuczor kitűnő formálója, alkalmazója volt. Hogy dalai közül oly sok — majd negyven — folklorizálódott, annak oka nem utolsó sorban ez volt, s az is,

hogy bennük igen sok a valódi népdalokból való szó szerinti átvétel, amivel egyébként — bár akaratlanul, de fontos közvetítő szerepet töltött be népköltészet és műköltészet között.

Czuczor dalainál nem kevésbé érdekesek és jelentősek népies elbeszélő költeményei. A *falusi kislány Pesten* című (Aur. 1837) genrekép — tulajdonképp humoros monológ, amely az előadáson és a történeten keresztül egyszerre jellemzi hőstét, az anyai tanácsokkal ellátott kis almaárust, akinek beszédében és históriájában sajátos komikai hatást keltve keveredik a tettetett leányinaivítás a valódi falusi elfogódottsággal, s kerekedik elének egy valóságos fővárosi életkép is. A *csizra Laczi*-ban (1845 Mezei Naptár) egy bakonyi betyár alakja és végzetes története elevenedik meg: féltékenységből, bosszúból megöli a kocsmáros lányának pandúrjegyesét, mígnem elfogatta ő is betyármódon végzi: „El lehetett járni lába alatt”. Az előadás méltató-elismerő és fejcsováló-rosszaló tónusa Vörösmarty *Becskereki*-jének hatására vall, annál azonban az előadás elevenebb, részletezőbb, realisabb. Az 1846-ból való *Tómalom* egészen kitűnő népies idill, amelyben Peti molnárlegény morfondírozása, unalma csakoly hiteles, mint az őt körülvevő környezetrajz: táj-, évszak- és természet-érzékeltetés; a történet is egyszerű: lány érkezik, akinek Peti csapni kezdi a szelet, mígnem „nénemasszony” személyében megjön a hadd el hadd, s szétugratja az ismerkedőket. A *Parasztal* vén szipirtyójára emlékeztető „nénemasszony” s a csufondáros hang Csokonait juttatja eszünkbe, a környezet- és lélekrajz — humorisztikus nembn — Petőfiével, Aranyéval vetekszik.

A népies genre és elbeszélő költészet jellemző vonása, hogy benne a népiesség nem egyszer demokratizmussal is elegyedik. A „*Mátyás király*” nemcsak „népmonda”, hanem a köznemesi hagyomány egy népi változata is, amely szerint Mátyás nem áruhában, hanem valódi-képp paraszt volt, akit gazdája szántani küld s ott a mezőn hozzák neki angyalok a koronát, s kerekedik belőle olyan király „Kinél különb grófbul sem telhetett”. A *Pistike* sem pusztán falusi-családi idill. Az apai büszkeség vidám találgatása, hogy mi is lesz a gyerekből — végül bánatos beletörődésbe fordul, a sok lehetőség közül egy válhat valóra, a paraszt gyerek végül is egy lehet: „Szegény húzó-vonó bolond.” A költeményt e helyt mintha némi személyes líra is áthatná: a paraszt szülőktől való Czuczor érezhetően osztja az apa szomorú felismerésében.

Népiességének sajátos termékei az ún. *Paprikás versek*: a Komáromi Kalendáriumban, később egészen 1848-ig a Mezei Naptárban ilyen gyűjtőcím alatt jelentek meg rendszerint páros tizenkettesekben írt népoktató versezetei. Nem a népoktatás szépirodalmi rétegéhez tartoznak ezek, nem olyan alkotások, amelyekhez záradékként az előadottak konzekvenciái járulnak. Céljuk eleve és kizárólagosan pedagógiai, a képszerű ábrázolás csak mint a figyelem-lekötés, meggyőződés alkalmi eszközei, merő illusztrációkként kerülnek elő, minden cselekmény, szerkezet, azaz minden szépirodalmi jelleg nélkül. A pedagógiai cél: a jobbágyság erkölcsi hibáinak javíthatása: a versezettek a lustaság, iszákosság, pletykázkodás, hanyag gazdálkodás, korai házasság stb. káros következményeit illusztrálják, másfelől ügyesen agítálnak az új gazdálkodási módszerek meghonosítása, gyümölcsfa ültetés, selyemhernyó tenyésztés, általában a gazdálkodnitanulás érdekében, a paraszti maradiság ellen. A versek szemlélete azonban kifejezetten patriarchális. Hogy a parasztság „hibái” hogyan függnek össze kizsákmányoltságával, arról utalásszerűen sem esik szó, kijavításuk is mint merő erkölcsi feladat vetődik fel, az étkezésben és öltözködésben való „módi” elítélése pedig egyenesen a *Mezei szorgalom* Berzsenyijének naiv szemléletével rokon, sőt az *Egyenlőség, testvériség, szabadság* 1849-es népszerű magyarázatát is teljesen rendi szellemben hatja át. E verseknek azonban minden pedagógiai jellegük, patriarchális hangvételük ellenére esztétikai értékeik vannak. Nemcsak s nem is elsősorban mert bennük Czuczor a párosímű tizenkettes Aranyig, Petőfiig legkitűnőbb művelőjének bizonyul —, de tartalmiukban is: a versek ugyan illusztratíván is, de talán legtöbbet árulnak el a korabeli jobbágyság mindennapjaiból, és sok, az irodalmi népiességben idealizált motívumot reális megvilágításba helyeznek. A *Fonóházi dalt* író Czuczor itt bizony már maga is kiábrándítóan, de részletező néprajzi hitelességgel ír a fonóházzal, vagy mutatja meg a közkedvelt „csárda” romantikus-népies idilljének fonákját (*Kurta kocsmá*), s tár fel általában sok

hiteles mozzanatot a korabeli jobbágyság szórakozásairól, műveltségéről, életformájáról és környezetéről. A kocsmáros zálogkamrájának leírása pl. részletező bőrségével, tárgyi-nyelvi hitelességével valósággal realista regénybe illő (*Kurta kocsmá*).

*

Czuczor a forradalom és szabadságharc idejét betegséggel küszködve, az értelmző Nagy Sztár munkálataiba temetkezve érte meg. Közvetlen közéleti szerepet nem tudott vállalni, de az eseményeket lelkes figyelemmel kísérte, s első szava ezúttal is a néphez szólt: 1848 tavaszán-nyarán születhetett a Mezei Naptárban megjelent *Uj világi szózat*-a, az egyenlőség, szabadság és testvériség jelszavait magyarázó versezete. Az események, a szeptemberi fordulat, az áruláson való felháborodás és fokozódó izgalom a jószándékú, de királyhű, úrméltató versről rövid idő alatt egy merőben más forradalmi szemléletig ragadta a különösen közmondásosan szelidszavú költőt. Czuczor *Riadója* Petőfi harci dalai mellett, de azokat megelőzve az egész szabadságharc legélesebb, legszókimondóbb és legfenyegetőbb csatadala, nem pusztán harci riadó, de politikai is, Petőfire emlékeztető plebejus ingerületű, zsarnokellenes támadás is, amely meghaladta vagy legalább is időben megelőzte a liberális eredetű forradalmiságot, a függetlenségi harcban tanúsított elvi következetességet. Maga Bajza a Kossuth Hírlapja szerkesztője is sokallta merészségét s halogatva, csak Czuczor únszolására közölte 1848 dec. 21-én, a hadi és politikai helyzet kritikus pillanatában, mikor Windischgrätz a főváros felé közeledett. Hatása nagy volt: nemsokára külön röplapon látott napvilágot — azzá lett, aminek Vörösmarty a maga *Harci dalát* szánta s amivé Petőfi csatadala vált: a nép és katonák közt terjesztett forradalmi indulóvá.

A *Harci dal*-t, ha mégoly erős volt is, a győztes abszolutizmus elnézte a nemzetgyűlési képviselő Vörösmartynak, de éppen politikai tartalma és nagy hatása miatt nem nézhette el a *Riadó*-t a papköltő Czuczornak. Windischgrätz 1849 január 18-án elfogatta a költőt, s a haditörvényszék rövidesen vasban eltöltendő hat esztendei várfogságra ítélte. Czuczort azonban nem lehetett megtörni. Éppen szabadságharc alatti és utáni lírája mutatja, hogy 1848-ban mély személyes változás is végbement benne —, mintha a forradalom belső emberi felszabadulást is hozott volna számára, felszabadulást mindaz alól a kötöttség, nyomottság, korlátozottság alól, ami az üldözött, megfélemlített szerzetesre oly soká nehezedett, mely liráját is bénította, s ami mindvégig kétségtelen oka volt a loyális alkalmazkodás és ki-kibuvó politikai ingerültség kettősségének. A belső felszabadultságnak ez a személyes plussza, újfajta költői öntudata egyik oka és magyarázata a *Riadó* viszonylag meghökkentően éles, kihívó hangjának. S hogy ez a változás végleges és megmásíthatatlan volt, arra jellemző, hogy börtönében fehérre gyalult székek hátára a belső szabadság és függetlenség máig maradandó forradalmi vallomását írta (írtélcsékek előtt).

Buda visszavételekor kiszabadult — Világos után azonban újra fogságba vetették, s 1850 márciusában Kufsteinbe szállították. Még pesti tartózkodása alatt számos jóakarója igyekezett sorsán enyhíteni — közöttük legtöbbször Toldy felesége tett érte: Haynaunál leánynevének kérve kihallgatást, Czuczor rokonának adva ki magát, kieszközölte, hogy meglátogathassa a költőt. Gondoskodása, szerető vigasztalása, lényének kedvessége a magános életű emberre mély benyomást tett, s az asszony emléke elkísérte fogságába is. Ekkor sem csupán a tragikus helyzet, a honvágy, a felébredt gyöngéd, elkésett szerelem avatták Czuczort nagy lírai költővé: szükség volt ehhez arra a belső felszabadulásra, lírai nyíltságra, gátlátalan emberi-költői őszinteségre, amit valójában 1848 hozott meg számára. A *rab* c. költemény vallomás is és önábrázoló reflexió, szerelmes ábránd a rabélet kijózanító zord realitásai közt, amelyben emlékeztést és panaszt szüntelenül honvágy és hazaszeretet hat át. — A vers, amelyet annyi jó magyar hajdani börtönében, öles falak mögött nehéz vasban írt — legszabadabb szívű, legmélyebb líraiságú költeménye, s Arany, Vörösmarty, Bajza és mások általánosabb versei

mellett éppen merő személyessége révén sajátos varázslú lírai dokumentuma a nemzeti fájdalomnak.

Ami Garayt illeti: 1848—49-ben lírájának előnyös oldalai messzemenően érvényre jutottak. A könnyen és gyorsan reagáló ihlet, lelkes retorika, a politikai aktualitás iránti érzék forradalmi költészetének különösen javára váltak; ez idei versei mennyiségüknél és tartalmuknál fogva is legkézzelfoghatóbban bizonyították, hogy politikai öntudatát, közösségi líráját már más társadalmi erők is táplálták, mint a nemesi liberalizmusét. Vörösmartynak, Czuczornak van ez időből egy-két verse, de egyiküknek sincs költői termése, forradalmi lírája, mint öneki, aki több mint tucatnyi versével a forradalomnak és szabadságharcnak Petőfi mellett egyik legtermékenyebb lírikusa. S ami még fontosabb és jellemzőbb, ő nemcsak a szabadságharc költője, de sokoldalú, a mindennapi élettel oly szoros kapcsolatot mutató lírája révén Petőfi után a másodvonalbeli lírikusok közül főleg neki jutott a szerep és dicsőség, hogy verseivel megörökítse a *forradalom* eszméit és hangulatait is. 1848—49-es lírájának ez a mennyiségi és eszmei többlet költészetét ebben a történelmi pillanatban, ha korántsem rangban, de tendenciában Petőfiéhez közelítette. Nem lehet véletlen, hogy korábbi ellentéteik után személyes kapcsolatukban is ez idő tájt állt be változás. Az 1843-as összetűzés, majd Garay recenzióiban mutatkozó izlésbeli ellentét a forradalmi idők beköszöntésével, főleg Garay politikai indokú, lelkes közeledésének hatására megszűnt, és a két családra is kiterjedő, levelező barátság váltotta fel. — Garayt megmozgatta, előbbre sodorta a forradalom, s nemcsak emlékkönyvi gesztus, de egy újfajta költői hitvallás, a nemesi liberalizmustól különböző ars poetika az, amit a történelmi napokban Petőfihez írt.

Ennek az óhajnak és programnak a jegyében lett a szabadságharcnak valóban „lelkes dalnoka”. Nem mintha Petőfivel vagy akár a vele különben rokon tónusú fiatal Vajda János-sal egyivású forradalmár lett volna —, de az események sodrása, a lelkes atmoszféra s Petőfi költői példája rendre tágitotta világnézetének Vörösmartynál, Czuczorénál lazább fonatú korlátait. Az utolsó rendi országgyűlés megnyíltakor a magyarul szóló V. Ferdinándot még a szeretet és lojalitás bizalom hangján köszönti (*A királyhoz* 1847) az 1848-as farsang utolsó napján, március 9-én, „a mámor és toborzás éjjelén” azonban Pozsony felé figyel, s már kihallja és hallatja az idők szavát: „Nem állhatunk s nem állunk fél úton; Gördül s megindul immár a kerék . . . Hol áll meg, Isten tudja és az ég!” — és követel: „Függetlenség, önállás e hazának! S közös szabadság minden hű fiának!” (*Komoly szó a vihar előtt* 1848). — S mikor a vívmányok megvédésére kerül a sor, *lelkes* nagylélekzetű versben egy egész nemzetet mozgósít feltétel nélkül anyagi és véráldozatra (*Ütött az óra*), a legnagyobb lelkesedéssel üdvözli Petőfi Csata-dalát, s maga is két harci dalt ír (*Induló, Honvéddal*); a székesfehérvári királysírok feltárásának híre is harci buzditást vált ki belőle (*Síri hang az élökhöz*); Buda visszavételét terjedelmes retorikus-leíró versben ünnepli; a végveszély óráiban a honleányokhoz fordul (*Hazám hölgyeihez*) s a bukás kétségbeesett hangulatát tragikus jelenetben örökíti meg (*Honvéd halála*).

De Garay nemcsak a szabadságharcnak —, megszólaltatója a végbement nagy társadalmi átalakulásnak, belső forradalomnak is. Lírájában ha nem is a vezető márciusi fiatalság, de a pesti nép forradalmi hangulata is kifejezést nyer, eszmeileg láthatóan felülmúlva a forradalmi eseményeket inkább követő, semmint alakító, azokat inkább helyeslő, mintsem azokért lelkesedő nemesi liberalizmust. Ennek az elhatárolódásnak, elkülönülésnek jele a fiatal Magyarországgal rokon tónus: a konzervatív nemesi ellenzék egyfajta kihívó, vádló tegezése, ami Petőfi líráját már korábbi jellemezte, s amely most jut hirtelen érvényre Garay lírájában. Ő is isteníti a népet, jogot követel számára, nevében szól és követel, erejét és fellépésének történelmi jelentőségét ünnepli s kiáltja ki nem minden fenyegető él nélkül. Ez a hang azonban most sem azonos Petőfi következetes forradalmiságával. Testvérévé fogadja ugyan a népet, felidézi a múlt szolgásgát, s a szabadság egyesült védelmére szólít — de már nem annyira a nép nevében, mint inkább a néphez, pontosabban a parasztsághoz szól, s noha össze sem lehet hasonlítani Czuczor patriarchalizmusával — a hivatkozó, a hon atyáit és Pozsonyt emlegető versben

már sok a népfelvilágosító, oktató elem (*Szabaddá lettél elnyomott magyar nép*). A decemberi kritikus időkben azonban éppen Petőfihez írt levele tanúskodik erről, hogy a belső ellenállás felszámolását, a következetes függetlenségi harcot vállalta ő is. És vállalta a forradalmi közéletben ráháruló szerepet is, a pesti egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékének vezetését s Kossuth Hírlapjának segédszerkesztői teendőit. A szabadságharcban mindkét testvéröccse részt vett, maga — rövid nemzetőri szolgálattól eltekintve — csak betegsége miatt nem foghott fegyvert.

Dezsdő Tóth

ZWEI VÖRÖSMARTY-EPIGONEN

Obwohl aus derselben Zeit erwachsen und durch identische Weltanschauung geformt, unterscheidet sich die Dichtkunst Gergely Czuczors und János Garays von der Vörösmartys ebenso wie auch voneinander in wesentlichen Zügen. Die patriarchalische, fügsame Mentalität Czuczors ermöglichte es ihm, Bahnbrecher der nationalen heroischen Epik zu werden. Gleichzeitig erklärt seine bäuerische Herkunft, daß in seinem ganzen Oeuvre das literarisch Volksstümliche besondere Bedeutung gewinnt und daß sich sein politisches Interesse — wenn auch in den Grenzen des Liberalismus — dem Bauerntum zuwandte.

Für die Dichtkunst Garays ist der Czuczors und Vörösmartys gegenüber — neben den vielen analogen Zügen — einigermaßen der Einfluß der kleinbürgerlichen Betrachtungsweise charakteristisch. Sein Interesse für die Stadt, für das Bürgertum, das Religiöse, die Bieder-mayer-Züge in seiner Dichtung nähren sich genauso aus dieser Quelle wie sein Sinn für das politisch Aktuelle und die Werte seiner revolutionären Lyrik von 1848.

JUSTH ZSIGMOND

(1863—1894)

Alig néhány tucat novellát írt. Az utókor a félbemaradt regényíróként feledte-emelegette fél századon keresztül. A vita, amely húsz esztendővel ezelőtt *Napló*-ja körül keveredett, már-már az irodalmi szenzációk kétes értékei közé utalta. De jött a háború, s a „titok” továbbra is megfejthetetlen. Ki volt Justh Zsigmond? Irodalmunk legmutatósabb műkedvelője, elhivatott dilettánsa, vagy pedig, mint Halász Gábor hitte, „mindenek felett művész, minden porcikájában az.”¹ Egy bizonyos, aki a századvégen keresztülvág, nem kerülheti meg sem testi való-jának, sem pedig megfoghatatlan körvonalú művének szikár árnyékát. Mint egy csonka Eiffel-torony vagy mint Szabad-Szent-Tornya Justh-kastélyának nyugtalan jegenyéi: a századvég minden pontjáról látható az ő alakja. A tájnak nem a legfontosabb, de bizonynyal a legdekora-tívebb alkateleme. Tudatában volt „megjelenésének”, s szívesen is ült modellt művész-barátainak. Strobl Alajos mellszoborba idealizálta. Antocolski egy Mefiszto-alakba képzelte bele az aszkétikus testű, szarkasztikus tekintetű ifjút. A párisi angol barát, Rupert Bunny íróasztalnál, naplóírás közben ábrázolja. S Justh arra gondol, „ha e jegyzetek sok év múlva meg fognak jelenni . . . e kép után készült eauforte, vagy rézmetszet lesz az élen.”²

A „tartást” a szerep adja, amelyet játszani vélt, s amelyet talán némileg be is töltött. Bár abban az írónemzedékben, amelyhez csatlakozott, éppen neki volt a legnehezebb vállalnia. Konzervatív eszményekkel, arisztokratikus osztálykötöttségekkel keresni egy végső soron modernséget áhító művészi kibontakozás lehetőségeit. Érezni nagy változások előszelét, kimondani a „csak egy nagy vihar, amely tövéből tépne ki mindent, változtathatna itt csak” Cassandra-jóslatát.³ S egyúttal szolgálni, kötelességet teljesíteni olyan kör érdekében, amely-ről maga tudja legjobban, hogy reménytelen. A fin de siècle magyar derékbatörtéjének tragé-diája legvérszörbőben őbenne teljesedik. Illúzióiban nagyot, végzeteset hibázott; de egyszersmind ő volt az is, aki a legvégletesebben a jövőbe — sejtett. Rossz, időből kihullt apostol volt —, de igen tehetséges, remekre képes művész. S nem annak ellenére, hogy fiatalon halt meg, hanem talán épp azért, mert fiatalon halt meg.

„Le disciple”

A neczpáli Justh-család ősi túróc megyei família, ő azonban már az Alföldre szakadt ágból születik. Bátyja, Gyula Makón, ő pedig a békési Szabad-Szent-Tornyán, más néven Kopogón kapja ki birtokát. A vagyon már megcsappant, de az összeköttetések kora fiatalsá-gától Magyarország legnevesebb mágnásfamíliáiból való ifjak baráti körébe vonzzák. A Csáky, Szapáry, Teleki, Zichy, Batthyány, Széchenyi családok sarjai közül nem egy lesz majd, akivel

¹ HALÁSZ GÁBOR: Válogatott írásai. Bp. 1959. 382.² Napló. Bp. 1941. 249.³ Fuimus. Bp. 1906. 107.

bensőbb kapcsolatba is lép, nem elégitvén ki az arisztokrata aranyifjak körében szokásos bohémságok, eszméihez, töprengéseihez értő társakat keresve.

Ezekben az arisztokrata körökben, mindenekelőtt hagyományból, hiszen fiaikat politikai pályákon szeretnék látni szerepelni, még a 60-as, 70-es években is megvan „a törekvés az európai viszonyok teljesebb ismeretére.” Fiaik külföldi egyetemeken járnak, s már csak ezért is, nem szólva a családi nexusokról, „a kozmopolitikus vonás bennük nagyon jól megérett az erős nemzeti indulattal.”⁴ Justh is Pest után Zürich, Kiel egyetemén tanul. Szívében, idegeiben egy zenész érzékenységgel, a jogi pályára készül. Még húsz éves sincs, amikor 1882 őszén Párisba kerül, s az ifjú Tisza István társaságában megkezdí hamar feltűnést keltő karrierjét.

Mit vitt magával Párisba ez a *race*-jára oly büszke arisztokratikus fiatalember, akinek élményei aligha gyökerezhettek szélesebb talajban, mint amit a családi kastély kerítése körülzár, s az ekskluszív nevelőintézetek falai körülkerítene? Tehetsége irányában való kételkedést, s kötelességérzéseket osztálya s a haza'íránt. A *Napló* a tanulság rá, hogy Justh szerette az emelkedett perceket, a közös eszmék feletti négy szemközti megnyilatkozást. Van valami, naivságában emelkedett teatralitás abban, ahogyan huszonegy éves fővel Nemeskéri Kiss Margitnak, a Párisba szakadt emigráns honvédezredes lányának a hazaszeretetről ír levelet abból az alkalomból, hogy az francia comte felesége, Mme de Coudekerque-Lambrecht lett, ahelyett, hogy — mint Justh remélte — hazajött volna s itthon megalapította volna „a magyar salont.”

„Őn szíve és ítélete szerint választott — írja oly kifogástalan komolysággal, hogy azt kell gondolnunk, valami kimondatlant is takargat — és így meg kell hajolnom, még mint *magyarnak* is, választása előtt. S higgye el, hogy baráti jókívánságaim éppoly őszinték, mint ez a pár elejtett patrióta sóhaj. Csak egyre akarom még emlékeztetni: ne felejtse el, hogy ide rokoní és baráti kötelékek fűzik, hogy itt beszélük azt a nyelvet, amely atyjának anyanyelve volt, atyjának, kinek neve a magyar történelem legfényesebb korához, 48-hoz fűződik, s kinek neve ott ragyog azokon a lapokon, amelyek olvasásánál minden magyar szíve könnyel telik meg, s amelytől mindegyik lelkét büszkeség tölti el.

Maradjon legalább szívében magyar s tartsa meg anyaföldjének, habár nem is lehet, azt a földet, amelyen élünk, halnunk kell!”⁵

Ezek őszinte szavak. Azonban abban az időben, amikor Justh e sorokat írta, már csak Jókai hősei beszélnek s viselkednek így. A gyermek Justh, s az írói törekvéseiben egészen más utat követni akaró ifjú: Jókai íránt tele van szimpátiával. S mindenkire haragszik, Péterfy Jenőre leginkább, mert Jókai íránt értetlen volt. „Egyáltalán a mai reális világgal szemben — jegyzi fel róla — az az óriási hibája s erénye, hogy a való világ nem létezik reá nézve. Regényei álmok . . .”⁶ Annak az ifjúnak a vonzalma ez, aki ugyancsak valamiféle álmovilágban él. „Aztán meg én teszek is — reflektál búsan —, de csak azért, hogy észre ne vegyem, hogy nem élek.”⁷ A tettek, amelyekre elszánja magát, olyanok, mintha egy ifjú Jókai hős — egy Jenő Kálmán vagy egy Kárpáti Zoltán — felébredt volna, s maga köré szeretné varázsolni a kort, amely szülte. A kor azonban, amelyben Justh él, nem a reformkor egészséges, tervekben és tettekben sürgölődő világa. Mikorra felnő, s eszmélni kezd, Magyarországra a „nyugalom” korszaka köszönt, Tisza Kálmán a kormányelnök, s a jelszó: „quieta non movere.”⁸ Mit lehet ilyen érásban tenni? A fiatal Justh, először valami Foto Club-bal kísérletezik. Majd „komolyabb”

⁴ GR. APPONYI ALBERT: Ötven év. (Ifjúkorom. Huszonöt év az ellenzéken.) Bp. 1922. 34.

⁵ Justh levele Mme de C.—L.-hez, Szenttornya 1886. aug. 21. — Közli GÁLOS MAGDA: Sigismund Justh et Paris. Bp. 1933.

⁶ *Napló* 313.

⁷ Uo. 353.

⁸ HANÁK PÉTER: Magyarország története, 1849—1918. 11. fejezet. — Kézirat.

dologba fog, egy sereg ifjú arisztokratával, akik őt bálványként követik, „egy angol egyet-félét alapítottak”,⁹ egy „Debating Society”-t. Vagy harminc vitaülés fennmaradt jegyzőkönyvei szerint, német közgazdászok és francia szociálreformerek, Le Play, Albert de Mun eszméiről polemizálnak. S rövid élete hónapos utazásokkal és elgyötrő betegségekkel terhes, egyetlen hátralevő évtizede alatt még mennyi mindenbe fog bele. Stílusos reformkori gesztussal — egy úrhölgy, Pejachevich Katalin eszméjét magáévá téve — Magyar Műpártoló Egyesületet hoz össze. Eszterházy utcai palotájában irodalmi fogadásokat ad, s az arisztokrata hölgyek között a Párizsban megismert salonélet eszméjét propagálja. „Célja az ország születési és szellemi vezetőrétegének közelítése.”¹⁰ S 1889-től nyaranként Szenttornya parasztjaival klasszikus színjátékokat adat elő. A pesti és a párizsi társaság vállalkozóbb szellemű tagjai már-már úgy zárandokolnak e Békés-megyei napszitta pusztára, mint egy magyar Jasnaja Poljanára. A jóbarát, Gozdsu Elek, egy negyed század múltán is megrendülten emlékezik vissza a négy jegenye között felállított, holdmegvilágította s fáklyákkal körülűzdelte színpadra.¹¹

Justh hitt még valamiben, „egy nemes elhivatottságban.”¹² A lelke mélyén azonban belátja, hogy a jobbat akaró, cselekvésre feszülő erőfeszítés szinte fölösleges. A rothadás benne van immár nemcsak azokban, akik számára nincs haza, közügy, nincs kötelesség, hanem az önemésztőkben is. A „lelkimagány” tudata apasztja el oly korán, az álomi-, panaszosan elsiratott jóbarát, *Széchenyi Lajos* életerejét; dobhatja el az életet a legszebb pálya elé nézőkkel, *Csáky Istvánnal*, *Bathlyány Gézával*. Justh is valami beteges, önpusztító lázzal fogyasztja élete csappanó energiáit, Mennyi ellentmondás, milyen meglepő gyarlóságok a patetikus gesztusok mögött. „Mit csináljunk ezekkel az ellentétekkel: — kínozza az utókort is — a Naplóban megírt tivornyákkal, amikor „Holbeini madonnákat” kaptak le Simivel tízkörmükről, kertek és kizakal alatt, s azzal a másik ténnyel, hogy parasztokkal színdarabokat játszatott a birtokán, s eljutott a „népből jövő megújulás felismeréséig.”¹³ „Arról azonban nem tehetek — jelenti ki Justh a gentryről —, hogy ez az egyetlen társadalmi kör, amelyet Magyarországon ki nem állhatok. Evés, ivás — kártya, szóval: kizárólagos állati élet...”¹⁴ S a féktelen vérű barát, Révay Simon és az „udvartartás” társaságában maga is úgy mulat, mintegy parlagi gentry.

„Álom s való? vagy álmodom azt, amit érzek?

Engem is visz a nóta. Megbolondulok velők, egy végtelen frisset járok el én is, ha elpusztulok a közepén — kinek mi köze hozzá? Perdül a szoknya, tágul a pruszlik, dobban a szív.

Sötét körül minden, ott tovább amazok, mi pedig a cigánybanda előtt, szinte az úrben; Orgia — a positivizmus kíséretével.

Koronként a szellő, mely az akácvirág illatát hozza idáig, elkapta vele az ügyvéd valamelyik technikus terminusát is —

Nem fogott rajtunk —

„Felfordulhat ez a világ én tőlem.” Így szól a nóta — s igaza van.”¹⁵

A Jókai-hős leszáll a fellegekből, belegázol a porba, s maga sem tudja, melyik az igazi talaja, az igazi élete.

Egy bizonyos: nemcsak a fennkölt hazaszeretetet, hanem a dekadencia csiréit is magával viszi Párizsba. Szíve odahaza, vaksággal küzdő atyja látványától rászokott a komorságra.

⁹ A pénz legendája. Bp. 1905. 44.

¹⁰ HALÁSZ GÁBOR: Életrajzi vázlat. Napló 7.

¹¹ Gozdsu levele Weisz Annához. 1911. — Magántulajdon.

¹² BÓKA LÁSZLÓ: Justh Zsigmond. Szép Szó, 1937.

¹³ JÓCSIK LAJOS: Justh Zsigmond naplója körül. Kelet Népe, 1941. 5. sz.

¹⁴ Napló, 30.

¹⁵ Uo. 390—1.

Mielőtt „szerelemképtelenné” lett volna¹⁶, úgy sejteni, szeretett is, „s a szerelemtől a legmélyebb filozófiához már csak egy lépés.”¹⁷ Ahogy a reformkor nagy európeerei számára szinte kötelező a „mal du siècle”, Justh is szinte magától értetődő gesztussal ölti magára a hetvenes évek kérdő pesszimizmusát. A világtájak ifjúságát magukhoz csalogató német egyetemeken teli tudóval szívja be Schopenhauert. „Azt a majdnem tökéletes, ideális, nemes, értelmes és érző embert keressük a külvilágban; s minduntalan az emberi egoizmussal, a rosszakarattal, szóval az embert vezérlő amaz erőkkal találkozunk, melyeket Schopenhauer „antimoralische Tiefsederenek” nevez.”¹⁸ Azonban talán Párizsba sem kellene mennie, hogy megtudja: amit érez, az csupán „világbanat”, s hogy a Hamlet lelkét kínozó érzésnél van feneketlenebb, ridegebb fájdalom is, „az ész pesszimizmusa.”¹⁹ A költő Reviczky és a filozófus Alexander Bernát közötti eszmecsereben az a változás regisztrálódik, amely az európai filozófiában a századelőtől a század közepéig végbement. A romantika idealisztikus, az irracionális iránt fogékony pesszimizmusának helyét egy, a technika és a tudomány nyomán előtörő, „materialisztikus” pesszimizmus foglalja el, amely „az élet tárgyias, sőt tudományos megfigyeléséből folyik.”²⁰

Párizsban Justh jéghideg lelkesültséggel szokik rá arra, hogy az emberi lélekben, a világnézetben szinte önkénytelenül kifejlődő pesszimizmust — materiális, az emberi természetben és társadalomban rejtőz okaira vezesse vissza. *Taine* az első számú mester, aki a „hát akkor legyen szépíró!” szavakkal, kettévágja a szociális és művészi pálya közötti dilemmáját, az írói pályán elindítja.²¹ A pozitivisták iskola látható feje, a három nagy determináns, a faj, a környezet és a történelmi pillanat doktrínájának mestere: a maga személyes szuggeszciójával tágitja látóhatárát. A párizsi irodalom pedig gyakorlatilag is alkalmazható mintát ad neki a társadalmi állapotokba s az egyénbe való bevilágításhoz. Szenvedélyesen tanulmányozza a naturalistákat, az analitikusokat. Úgy véli, önmagára ismer, Goncourt szavait olvasva: „Az új pesszimizták modern emberek. Korán megszenvedték a létért való kíméletlen tülekedést a nagyvárosi életben . . . . A hangulat pillanatának rabszolgái; kapkodók és fölforgatók. Mint a beteg emberek egyáltalán, túlságosan sokat foglalkoznak önmagukkal. Folytonosan elemzik magukat . . . Ez az örök munkálkodása az embernek önmöngén, érzéklésén, szívének mozdulatain, saját lényűnk e folytonos és mindennapos autosophiája olyanná teszi az embert, mintha moráliter meg volna nyúzza; minden az elevenét érinti.”²² Terjedelmes *Zola* tanulmányának²³ és *Bourget* esszéjének lényege: a frissen tanultak összegezése, s a készülődés a tanultak alkalmazására.

Szinte kamaszos örömmel, s a divatnak áldozó sznobsággal is élvezi, hogy tehetsége van az éles megfigyelésre s a boncolgatásra. Szüntelenül gyakorlatozik. Attól a perctől kezdve, hogy író lesz, valóban „a regényíró életformáját élte”, „telhetetlen volt” a folytonos figyelésben, az anyag folytonos halmozásában, boncolásában, az egyre nagyobb és újabb feladatokra való készülődésben.²⁴ Pest szalonjaiban naív arisztokrata lányok borzongva ülnek modellt neki, s ő komoly képpel analizálja őket. Tehetségének híre megy a párisi társaságban is. Mikor a *Napló*-t írja, már respektus övezi. Sarah Bernhard kíváncsi félelemmel néz a világoskék szemekbe: vajon milyen mélyre látnak. Érz a nimbuszt, s önrónikus göggel mosolyog: „Az analysis

¹⁶ Uo. 353.

¹⁷ A pénz legendája 43.

¹⁸ Paul Bourget (Lélektani tanulmány). Magyar Salon, 1886. V. k.

¹⁹ ALEXANDER BERNÁT: A XIX. század pesszimizmusa. (Schopenhauer és Hartmann.) Bp. 1884. — REVICZKY GYULA: Századunk pesszimizmusa. Magyar Salon, 1884. V. k.

²⁰ WILDNER ÖDÖN: A XIX. század irodalmának pesszimizmusa. Huszadik Század, 1902. I. 46.

²¹ MIKSZÁTH KÁLMÁN: Emlékezések és tanulmányok. Bp. 1957. 490.

²² Idézi: WILDNER i. m.

²³ Kézirat. — Magántulajdon.

²⁴ ILLÉS ENDRE: Justh Zsigmond naplója. Nyugat, 1941. 100.

démona megszállt – mondaná tekintetes Rákosi Jenő úr.”²⁵ S még mélyebbre vág – önmagába. Narcisztikus nosztalgiával ismer minduntalan önnön tükörképeire. Úgy találja, hogy Goncourt *Charles Demailly*-jének analízise illik hozzá tökéletesen. „Ez az ideges érzékenység, a benyomás okozta folytonos és jobbára kellemetlen rázkódtatások, amelyek gyakrabban sértették benső gyöngédségét, mint ahányszor jól estek neki, búsongóvá tették.”²⁶ Mednyánszky Lászlóval, kedvenc festőjével, a „modern Sokratessel” érezi magát „homogénnek”, úgy sejtí, hogy az is, miként ő, „egy ősrégi faj vonalán az utolsó állomás. Benne culminál századok finomulása, betegsége, tán vétkei.”²⁷

„Középmagas termetével, nagyon vékony, nagyon szőke, nagyon sápadt finom vonásaival, ragyogó szelídségű kék szemeivel, melyek szinte bevilágították könnyed arany szakállal keretezett hosszúkás ábrázatát — emlékszik vissza a hajdani barátnő — nekem egy kissé irreálisnak tetszett.”²⁸ Annak érezte a hazai, modern életérzés kifejezésére vágyó írók köre is, Gozsdu Elek, akivel fehértemplomi magányában egyszer „négy álomszerű napot töltött”, Ambrus Zoltán, akit magával vitt s ő mutatott be a párisi társaságnak, s Reviczky Gyula, akit ő „a legjobb élő magyar lírikusnak” tartott, s aki bizonyára féltő, szeretetteljes megbecsüléssel intézte hozzá az *Iffjú pesszimistának* és az *Ugyanannak* intelmeit:

Mennyi hévvel, mennyi hittel
Csüngsz e szócskán: pesszimizmus!
Bár a szived csupa ábránd,
Eltagadott titkos ábránd...

Idegenszerű volt, „doppeltgengerjeit” legfőljebb száz és száz mérföldre a mi országunktól tudták elképzelni azok a más világból való író társak, akiknek szalonját megnyitotta. S mégis, az első perctől figyeltek rá, titokban, be nem vallottan is számon tartották gesztusait, s ellesni próbálták azokat a „komplikált és nehéz félhangokat”, amelyeket „egyedül, elsőnek” ő írt le a magyar irodalomban.²⁹

K á p r á z a t o k

Bourgetről írt tanulmányában két „analitikai rendszert” különböztet meg. Az egyik irány, a naturalistáké, „a külvilág hatását az ember lelkére” vizsgálja. Első szépirói műve, az *Ádám* című kisregény (1885) tanulmány ezen irány módszereinek alkalmazásához. S nem is éppen restellni való tanulmány, erős, nyers couleur local-jával, a testi érzékiséget szokatlan impulzivitással kifejező nyelvvel: pompás vázlat egy Tisza-parti község „intelligenciájáról”, kártyázó urairól, pletykázó asszonyairól, szerelmi viszonyairól. Mégsem adja ki, mint ahogy a Zoláról írt fejtegetések is kéziratban maradnak. Párizsban időközben nagy viták indulnak a naturalizmusról, s 1887-ben a *Figaro* hasábjain öt Zola tanítvány nyilatkozik, hogy szakít a naturalizmussal s azzal a pozitivistá-materialista világnézettel, amely mögötte van. Köztük Zola legnagyobb reménysége, Huysmans.

Justh is elfordul tehát, de nem véglegesen. Egyelőre a másik analitikai iránynál, „az önmagukba mélyedt szellemeknél” állapodik meg, akik „az emberi lélek szétszedését” tűzték ki célul. Bourget a legfőbb, számára leginkább érthető mintakép. Az ő nyomán elindulva, anyagát abból a világból meríti, amelyet közlő, élményeiből is ismer: arisztokrata szalonok

²⁵ Napló 146.

²⁶ Uo. 235.

²⁷ Uo. 212.

²⁸ MME DE COUDEKERQUE LAMBRECHT: Un ami de ma jeunesse. Nouvelle Revue de Hongrie, 1940. I, 265.

²⁹ BRÓDY SÁNDOR: Justh Zsigmond. A hét, 1892. II, 509.

és művészek életéből. A *Káprázatok* (1887) novellái analitikus elbeszélések, bennük egy-egy tudatfolyamat lejátszódását kíséri nyomról nyomra végig. „Az érzéki fejlődés korában valószínűleg a szín és a forma művésze lettem volna — hangzik Justh ekkori írói programja — ma, a gondolatszabadság századában, midőn minden a megismerésre törekszik, ma az emberi lelket, mint a legérdekesebb tárgyat szedem szét részeire, az okozati törvény alapján, mindenben a törvényt kutatva, bonczolván téged, magamat, az egész világot, s midőn a véres kést — amely hidd el, igen gyakran szívemet is átjárja — letöröm, így kiáltok fel: miért?”³⁰ Az első novella a *Taedium vitae* hőse „végzett földesúr”, akit születése, neveltetése szoktatott féktelen egoizmusra, aki az „én élvezni is akarok, hadd legyek az, ki kiélvezem, hogy Belényesinek születtem” filozófiáját vallja, s aki midőn tönkremegy és a hanyatlás képe elé tárul: szükségképpen lesz öngyilkossá. A *Fehér lap* hősnőjét, Kelechényi Marietta grófnőt, anyja kiüresedett életének hatására, ugyanez a filozófia ejti hatalmába, olyannyira, hogy midőn *saját* érzelmei ébredeznének, már annyira telve van szkepszissel, hogy képtelen a szerelemre.

A *Taedium vitae*-t még kéziratban elküldte Gozsdunak, akitől leginkább várta, hogy törekvéseit megérti. A válasz, amit kap, lesújtó. Bizonyára ez is, s nem csupán az, hogy túlságosan reá akarta oktrojálni Méray Horváth Károly barátságát, oka lesz annak, hogy majd lassan elhidegülnek egymástól. Gozsdu azt kifogásolja, hogy „az elbeszélés fele jóformán elméleti fejtegetése egy lélektani textusnak. Ez nem artisticus... Ne vedd rossz néven — mentegetődzik — a megjegyzéseimet, de én igen magas mértékkel mértem az elbeszélést, s ma az artisticus kérdés igen fontos, majdnem olyan fontos, mint a megoldandó kérdés.”³¹ S a kötetről, bár a sajtó emleget „tehetséget és készütséget” is, Péterfy Jenő mondja ki a sommás ítéletet, hogy „etwas Grün”, hogy Justh „salon analyista” s hősei „salon squelettek”. Ítélete alapján megegyezik a Gozsduéval: „Figyeljen szerzőnk inkább *mestereinek* technikájára, mint szellemére; feledje egyelőre olvasmányait és kritikai elméleteit; mindenekelőtt merjen saját szemével látni, merjen saját szívvel örülni, bánkódni...”³² Tulajdonképpen nincs mód, s szükség se arra, hogy megfellebbezzük Péterfy véleményét. Nemcsak az a baj, hogy ezek az írások túlfentül meg vannak terhelve a frissen tanultakkal, hogy túlságosan *voulu*-k még. Az irány, amelyet követ, mondott csődöt, nem benne, hanem tulajdonképpen már mesterében. Ugyanis, amit Bourget művel, nem analízis, hanem a lélektan vulgarizálása, kényes fölismerések semlegesítése.

Justh azonban, amíg iskolásan a bourgeti analízist próbálgatja, tehetsége ösztönét s a kor áramlását öntudatlanul is követve valami egyébre is bukkan. Elbeszéléskötetének legizgalmasabb írása az önéletrajzi dokumentumnak és „szellemtörténeti” adaléknak is érdekfeszítő *Keresztutak* című írás. A zürichi diákevekbe merül alá, hősei „világnézetüket” nyílt sebként hurcoló diákok, intellektuellek: Charles Ledoyen a francia diák idealista, Maria Ivanovna, az orosz emigránsnő természetesen nihilista, a főhős, a Justhnak legrokonszenvesebb dán ifjú, Claus Jensen pedig arra a konklúzióra jut, hogy „élni csak a szerelemért érdemes.” Az ő vívódásai a „legtértőlebbek”. „E kis helyen — magyarázza hőst Justh — a világ összes áramlatai egybefutottak, s e fogékony lélek mind e külső befolyásoknak ki volt szolgáltatva. Egy nap a francia keresztény szocializmus elveit hallotta, másnap a nihilizmus fenyegető tanát; ebédnél szociáldemokratákkal volt együtt s fekete kávénál az angol liberalizmust fejtegette egy angol tanuló, míg este már a modern skepticizmus szavát hallotta, azt, amelynek forrása a fiatalkori idealizmus, azt, amely annál sötétebb, minél tisztább volt eredetileg a forrás, melyből fakadt. Végtelen parálynak érezte magát e lesújtó áramlatokkal szemben; félt, nem mert tenni, nem merészt akarni. S így egészen contemplációra adta magát.”³³ Justh igyekszik hőst objektíven nézni, de amit itt kifejez, a legszemélyesebb líra is egyben

³⁰ Művész szerelem. Bp. 1888. 41.

³¹ Gozsdu Elek levele Justhhoz, Fehértemplom, 1887. jan. 5. — OSzK.

³² —e— [PÉTERFY JENŐ]: Justh Zsigmond, *Káprázatok*. BpSz. 1887. 52.

³³ *Káprázatok*. Bp. 1887. 251.

Nincs még huszonöt éves se, s az ő szívében is már mindenféle eszmék felforrósodtak s kihűltek. Mind jobban közeledünk a századvéghez, s a konzervatív arisztokrata életelvek bizonyosságától mind inkább eloldózdó író viszi magával a fin du siècle szétáradó hangulata: „Hiszen minden csak káprázat... nem ismerünk semmit és semmiről sem vagyunk bizonyosak.”³⁴

A következő munka, a *Művész szerelem* főhőse (akit a *Káprázatok* egyik novellájában, *Az utolsó hangulat*-ban is megmintáztott), programatikusan „modern” művész. Még az analitikus iskola híve. A festőnő azonban, akibe beleszeret, már másként modern mint ő, barátja szavai szerint „átkozottul impresszionista”. A barát, aki szintén festő, a történelmi festészet híve; vele vitázva jelenti ki Gilády Arzén, hogy a festészetben neki többet mond „egy hetivásár, vagy egy utcasarok, melyet a festő látott”.³⁵

A látvány iránt s a benne lebegő hangulat iránt Justh már ezen írásaiban is meglepően fogékony, látása maradandóbb, mint boncolgató spekulációja. A *Taedium vitae*-ben a légemlékezetesebb művészi benyomás a vidéki fogadó szecessziós atmoszférája, a *Keresztutak*-ban a zöld dombosor, a tavak, s a fölöttük röpködő fehér fellegek és vitorlák képe. A *Művész szerelem* a modern Budapest könnyed kézzel festett kis vászna, annak a látványnak a nyomán, amelyet a hirtelen nagyvárossá növekvő főváros képe a „szeszélyes, meglepő, ideges, összetett” modern lélekben kelt. Csupa plain air hangulat az egész város: az újonnan épült központi pályaudvar és környéke, az elnyúló veteményeskertekkel; a Váci út és Újpest gyárainak ideges moraja; a Császár-fürdő Donizetti gyászindulójával; hajóról a Duna, a két parton Ferencváros és Tétény; s azon túl, mintegy szemben az „élet lüktetésével”, az „enyészet csendje”, az alföld képei: a sziondai határ; a pécskai erdők zöldje; a vonat a pusztaságban; Félégyháza homoksivataga.

A *Káprázatok* (amelynek címét oly sokféleképpen magyarázták) és a *Művész szerelem* az impresszionizmus első ösztönszerű, spontán jelentkezése irodalmunkban. Ám nyilván nem csupán a tehetség tréfája, hogy Justh mint művész, már e zsengekben olyasmiben bizonyul erősebbnek, amit mellékesnek tart. A hajlam mellé lassanként a megfontolás is társul. A kor fétisei ingatagok; a pozitívista-materialista szabadgondolkodás után még több s újabb ismeret-segégeket rejteget számára Párizs káprázata.

A naplóiró Justh

Amikor Justh először megy Párizsba, idehaza a főlszínen nyugodt minden; a 67-es kompromisszum alapján szövetkezett nagybirtokos és burzsoá osztályok, a gyarapodásra, gyors gazdagodásra rendezkednek be. Justh impresszív víziójában a gyors fejlődésnek indult főváros képe sejlik. S a fiatal Justh egyetért ezzel az átalakulással, az élet modernizálódásával, vagy legalábbis szükségserűnek tartja. S arisztokratizmusa, ekszkluzív érzékenysége nem konzervatív, hanem sokkal inkább a fejlődést siettető irányban nyilatkozik meg. „Pest kétségbe ejt — panaszkodik párizsi civilizációt élvező barátjának — bárcsak már egyszer kifejlődné nagyvárossá, ez az átmeneti korszak kiállhatatlan. A társaság tagjainak jó része el van önmagával és rövid látókörével telve; az íróknak nincs modoruk, Urmenschek, (egy pár, igen kevés kivétellel), a politikusok phraseurók.”³⁶ Párizs, a „modern Babylon” azonban korántsem olyan stabil támpont, amely egyszer s mindenkorra való irányt képes szabni, minél többet keresi fel Justh, annál inkább átérti azt a viszonylagosságot és hisztériát, amely a „világ fővárosának” szellemi életét betölti. A *Magyar Salon*-ba és a *Fővárosi Lapok*-ba küldött párizsi tudósításai ezt a tapasztalatot tükrözik.

Halász Gábor szerint a *Napló*-t Justh azért írta, mivel ezzel akart válaszolni Péterfy kritikájára, benne akarta bebizonyítani, hogy igenis ért az analízishez. Azonban nem való-

³⁴ Uo. 191.

³⁵ *Művész szerelem* 38.

³⁶ Justh levele Mme de C.—L.-hoz, Szent-Tornya 1887. szept. 17. — Ld. GÁLOS i. m.

színű, hogy éppen egy olyan műfajt választott volna, ha ez szándékában lett volna, amelyről ő maga döntötte el, hogy csak ötven év múltán jelenhet meg. A *Párisi napló* (1888) azért íródott, mivel benne Justh, elsősorban önmaga számára, tisztázni akarta Párizst, rendezni az értékeket, amelyekhez igazodni kíván. Egészen természetes, hogy az értékelés egyszersmind újjáértékelés is lett, továbbá művészi kvalitásai fejlődésének is egy sajátos formája.

De nemcsak Párizsban érzi a bizonytalant, hanem a hazai viszonyokban is, megírja tehát a párizsi jegyzetek párját és ellenképét is, egy év múltán a *Hazai Naplót* (1889). S ez még határozottabb jelzője lesz annak az új világnézeti és művészi irányvételnek, amelynek betetőzése utolsó éveinek munkássága.

A *Párisi Napló* Justh számára is legfeltűnőbb meglepetése, hogy az első mesterek, akiknek tanítványául szegődött, elvesztik számára varázsukat. Taine-ről siet megállapítani ugyan, hogy „minden élő ember között az, ki leginkább imponál”, de azt is megírja róla, hogy „kissé az általa felfedezett kritikai rendszer ... pápaszemén keresztül lát mindent”. S immár azt tartja legértékesebb tulajdonságának, hogy „mindig jobban érzéklődik a fejlődő, mint a kész tehetségek iránt”, hogy az ember azt hinné, ő találta ki e híres mondást: „il n'y a que les sots qui ne changent jamais.”³⁷ Bourget-val, „néhai barátjával” szemben már kegyeletet sem érez, ironikusan kommentálja sznobériáit, s művészi értékei iránt sincsenek már illúziói. „Úgy látszik — gúnyolódik — a XIX. század utolsó felének analitikus Feuillet-jévé akarja magát degradálni.”³⁸

A fordulat, amely Justhban végbemegy, első pillantásra roppant egyszerűnek látszik. Igaz, az öreg romantikushoz, a mumiaként megmaradt Barbey d'Aureville-hez már csak a fölényes kegyelet viszi. De a fiatal anti-naturalisták vezérének, Huysmans-nak alakja szinte megihleti, hirtelen benne fedezi fel a legnagyobb élő francia író. A kiegészítő tünetek is logikusak, a zeneszerzők közül Wagnert kezdi érezni „a mesterek mesterének”³⁹, midőn angol festőbarátjáról valami dicsérőt akart mondani, „note Wagnerienne en peinture”, jegyzi meg. A wagneri élmény más síkon való felidézésének nosztalgiája viszi a Louvre-ba, „a primitíveket tanulmányozni”. Moreau Salome visiójában az lelkesíti, hogy „van valami a primitívekből is benne ... de a légkör, amelyet képei árasztanak, s a világnézet is, amelyet oly páratlanul fejeznek ki — a modernismus Sarah Bernhard skáláját érték el a festészetben”⁴⁰. A nyolevanes évek „konvertita” hulláma, amely Huysmans-t, Bourget-et, Claudel-t ragadja magával, viszi Justhot is. Justh nem lesz vallásos, de valláskeresése ekkortól datálódik, nem lesz „neoromantikus”, de pozitivistá, szabadgondolkodó modernizmusa ettől az időtől kezdve romantikus-irracionalista elemekkel komplikálódik. Ismételjük, mindez meglehetősen egyértelmű, a naturalizmus elleni tiltakozás címén való antirealista fordulatnak látszik. Csak az a különös, hogy épp ezzel egy időben erősödik meg benne egy — igaz, különös miszticizmussal párosult — realizisztikus érdeklődés is.

Az 1888-as párizsi tartózkodás kelti fel benne az oroszok iránti mélyebb rokonszenvet. Bizonyos, hogy már úgy jó Párizsba, hogy tanulmányozni akarja az orosz művészet problémáját is. Vogue-t olvashatta, bizonyára Gozsdu is fölbiztatta. Már Párizsba érkezésének hetében fölkeresi Antocolski atelier-jét, szobrairól megállapítja hogy „mind a realizmus és az orosz mysticizmus keverékének eredménye.”⁴¹ Magával cipeli Sarah-t, s nagyon jólesik neki, hogy „Antocolskit ő is az élő legnagyobb szobrásznak tartja”.⁴² A szuggeszció állandósul. Turgenyev párizsi nyomain bolyong. Orosz estélyen vesz részt, s a hangulat eksztázissá fokozódik. Bandakoff, a

³⁷ Napló, 57—8.

³⁸ Uo. 132.

³⁹ Uo. 206.

⁴⁰ Uo. 185.

⁴¹ Uo. 29.

⁴² Uo. 87.

híres orosz csellista Glinkát játszik. „S szinte átalakította e zene a milieu-t, a banális cukros mosolyt ez letörölte az ajkáról s mintha a parfumirozott levegőn keresztül sívított volna az orosz puszták szele: Oroszországban, a nagy Oroszországban éreztem magamat.”⁴³

Ez az élmény már korántsem egészen egyértelmű. Egyrészt ugyan belesimul a fin du siècle hangulatba: az istenkeresésbe, buddhizmusba, ataraxiába, középkorba, primitívbe menekülő dekadencia számára Oroszország szállítja a legvégső véletlenséget, a Nihil-t. De az erkölcsi megtisztulás útját kereső Tolsztoj, a szenvedőket átélő Dosztojevszkij, s a Justh számára legkedvesebb Turgenyev: a népet is jelentik, az orosz parasztot, aki áttöri a szalonok intim csöndjét, s a kifinomult érzékeket ismeretlen erővel és háborgással nyugtalanítja. S a hivatásszerű pesszimistákat újfajta aktivitással, életszeretettel telíti.

Mindez, sok egyéb irodalmi és nem irodalmi élménnyel egyetemben a *Párisi Napló* tartalmából jól felfoghatóan kiviláglik. Azonban a *Napló*-t, mint műalkotást sem vonatkoztatjuk el tartalmától, a szerzőjében végbemenő világnézeti, ízlésbeli metamorfózistól. Program szerint Justh a *Napló*-ban is analízist akar adni, dacára a Bourget-ből való kiábrándulásnak, most van elemében, olyannyira elszántsán pózol, oly feltűnően villogtatja a bonckést, hogy a *Napló* szerelmese, Halász Gábor, mit tehet egyebet, elismerően bólint. Ő is, akárcsak Justh, a sztereotípe hangoztatott programot téveszti össze az eredménnyel, amely itt már semmiképpen sem az az analízis, amely az elbeszélésekben volt. Távol van attól a németesen rendszerező, a jelenségeket pálcával mutogató módszertől, amelyet Bourget-ben három éve még oly komolyan ünnepelt. Halász, a naplókhoz írt bevezető tanulmányaiban sziszifuszi igyekezettel próbálta, legalább fő vonásaiban rendszerezni azt a szociológiai anyagot — színhelyeket és szereplőket —, melyet Justh „a társas élet beosztott szeszélyét” követve felhalmozott. Reménytelen erőfeszítés, a filológiai hűségre törekvő rendezés tekintélyes múzeumi tárlat katalógusát megsegyenítő méreteket öltene. Főlősleges is, mindazt, amit Justh szociológiai szempontból fontosnak tartott, összefoglalta a nem sokkal a *Napló* megírása után kiadott kis könyvecskéjében, a *Páris elemei*-ben (1889). Érdemes viszont az eddiginél több figyelmet fordítani a *Napló* művészi oldalára.

A vita, amely a *Napló* megjelenését (1941) követte, Justh emberi mivoltának taglalásán túl, főleg azzal foglalkozott: mi ér többet művészi szempontból, a *Napló*-e vagy Justh regényei. Döntést azonban a vita már csak azért sem hozhatott, mert senki sem bocsátkozott bele a *Napló* valódi művészi természetének elemzésébe. Csupán egy franciául megjelent tanulmány, Sőtér István *Nouvelle Revue de Hongrie*-be írt méltatása kivétel, ez utal a *Napló* sajátos művészi kvalitásaira, a *Napló* írójának „mestereivel, a nagy francia impresszionistákkal” való rokonságára.⁴⁴

Justh a *Napló* minden egyes kis mozaikját minuciózus gonddal megfigyelt részletekből, aprólékosan szétboncolt árnyalatokból rakja össze. Mindig a friss, az első, még szemeiben káprázó benyomás a fontos. Csak ritkán jegyzi oda egy-egy név mellé, hogy „róla majd máskor”, imponáló biztonsággal vázol fel pillanatképeket, rögzít meg egy tánc közben elsuhanó női arcélt, egy röpke párbeszédet, (azért is annyi szövegében a francia, német, angol félmondatt), színpompákat, amelyeket egy-egy különleges ízléssel összeállított szobaberendezés és a bútorok közt pillangózó toaettek tarkasága kelt. A parányi effektusokat, a közönséges szemmel már nem látható különbségeket észrevenni, és érzelmei hullámozását pontosan követni: ez Justh legfőbb művészi ambíciója.

Az író szüntelen lelki-szellemi jelenvalóságának legfőbb jele: a *Napló* egész világát behálózó, könnyed, elegáns ironia. Régi magyar Párizst járók, Bethlen Miklós és Mikes Kelemen valóban a „nagy század” szellemességén pallérozódott élelméljűsége, ruganyossága jut eszünkbe. Justh azonban nemhiába századának gyermeke, a legelégedettebb akkor, ha egy

⁴³ Uo. 132.

⁴⁴ SÓTÉR ISTVÁN: Sigismund Justh. *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1941. II.

faburkolatos dolgozószoza csöndjében vagy egy ismeretlen párizsi városnegyedben — hangulatra bukkan. A részletek, az árnyalatok, a kaleidoszkóp színes mozaikjai széthullának menthetetlenül, ha meg nem jelenne közöttük valami láthatatlan, ismeretlen fluidum, amely egy folyton változó, majd egészen elenyésző, majd szinte láthatóan foszforeszkáló feszültséget teremt. Justh nem a túlélő romantika monoton hangulat-valeuerjeit keresi, érzékeinek egyformán bántó a „bal blancok” merevsége, mint a parvenü fogadások unalmas-poros zsúfoltsága. Szenvedélye a szeszély, az „imprévu”, a váratlan fordulatokkal és ötletekkel felcsigázott benyomás, melyet körülcsipkéz a contemplatív pillanat, a moll akkordokba símuló melódia. Legkifejezőbbek töredékes mondatai, a legtalálóbak befejezetlen vázlatai.

Sarah Bernhardt portréja nem azért kap meg, mivel „megbízható”, mivel analitikus értelemben „mély” és „jellemzetes”, mintha rajta keresztül valóban a modern díva lelkivilágába pillanthatnánk. Justh nem értelmezi és nem magyarázza meg ennek a különleges asszonynak a csapongásait, váratlan allűrjeit, egész logikátlan és a pillanatban élő egyéniségét, hanem maga is feloldódik benne, maga is átveszi azt a ritmust, amelyet Sarah diktál, vele játszik és vele szenved, anélkül, hogy akár utólag is, kitartóbban töprengene az ellentmondó, elragadó és leverő benyomásokon. Párizs nem azért eleven, mivel Justhnak jó az emlékezőtehetsége, s dokumentatív bőséggel maradtak fenn a tolla nyomán nevek, helyszínek és probléma-foszlányok, melyek benne-lebegtek az akkori Párizs légkörében, hanem azért, mert a *Napló*-nak atmoszférája van, amely idézi a pillanatot, amely a részletet is villanásnyira életrekelte.

Az egy évvel későbbi *Hazai Napló*, alig észrevehető, finom árnyalatokban még inkább impresszionista, mint párizsi párja. Ha a *Párizsi Napló*-ban az ironikus felhang az uralkodó, s a hangulat mint ritka ajándék, egy Antocolskinál töltött délután, egy bougivali séta idejére jelenik meg, — a *Hazai Napló*, egyetlen, egyre jobban kiteljesedő hangulat, melyet a párizsi szellemesség csak itt-ott nűanszíroz. Ha a *Párizsi Napló* alaphangja racionális, a *Hazai Napló* már inkább romantikusnak nevezhető. Párizsban Barbey d'Aureville betegágyánál az eszmék, a „világnézetek” táncának látványa mondatta ki vele a szentenciát, amely mind jobban világnézetének alap gondolata lesz: „Az a kor eliramlott, hol az emberben az Istent keresték, el fog az is, amelyben csakis az állatot látják. — Mi jön majd azután? Ki tudja?”⁴⁵ Idehaza mélyebben, magukban a viszonyokban, az anyagi valóságban veszi észre a szüntelen hanyatlást, „egy egész eliramló korszakot jellemez” számára egy családi összejövétel.⁴⁶ A modern élet első párizsi útjai idején még vonzotta, lelkesettette, azt szerette volna, ha Pest is minél hamarabb Párizssá emelkedett volna. S most úgy érzi, fárasztja, mind érzékenyebb idegenkedéssel tölti el.

„Ime a város!” — kiált fel a tajnai csöndből, magányból Pestre utazván.

„Felvillannak első lámpái, fényözönnel merül fel a sötétből. Elöl ott a villanylámpák vakító fénye, emerrébb Kőbánya olajlámpái, erre gázlámpák, piros zöld fehér sárga lángok — a lángok, a fény chaosa. Hivogatólag integetnek mind, vége a magánynak, az intimitás óráinak, kezdődik a harc újra, napról napra percről percre, se virág, se rügy, sem madárdal, sem tavasz. Csak zakatoló lázas ideges küzdelem, hegyes foggal, éles karmokkal: „homo homini lupus” a jelszó, nyugalom: fictio, nyugtalan küzdelem az álom, amelyre harccal ébredünk.

Fényben előttünk a perron. Le gyorsan a magasból, vége a csendnek, vége a dalnak, vége a sötétségnek, a magánynak, mosoly üljön hát az ajkra, — hisz felvettük a keresztet újra. Előre — nevetve! Az élet hí!

Az az élet, amely — az életet van hivatva pótolni.”⁴⁷

⁴⁵ *Napló* 256.

⁴⁶ Uo. 304.

⁴⁷ Uo. 357—8.

Sajátos, hogy míg „voulu” pozitívista volt, míg fő ambíciója volt az ember szigorú, tudományos alapon való analízise, nem igen vette észre, vagy inkább nem értette Darwint. Pedig ismernie kellett. Gozdsu hívhatta fel rá először határozottabban a figyelmét, amikor *A fajok eredetét*-t ajánlja neki, „de nem mint mulatságot, hanem igen komoly tanulmányt”.⁴⁸ De, vallja még a *Párisi Napló*-ban is objektíven, „nálam ez csak teória, a benső masina kevésbé encourageant”.⁴⁹ Élménye a „struggle for life” eszméje akkor válik számára, amikor tudatosul benne a modern étellel, s különösen a magyar viszonyokkal való konfliktusa. Ekkor hirtelen átéli Darwint, aki ugyanúgy egy romantikus élmény mozzanata lesz, mint Wagner vagy a primitívek, vagy a Kelet iránt föltámadó mind hívogatóbb nosztalgiaja. S gyakran érzi már úgy, hogy nincs különbség a tajnai magány és a főváros lármás világa között.

Mégis, a fővárosból mind többet menekül a csöndbe, a természethez, a világtól távol eső kastély végtelen egyhangúságába. Ami Párizsban még csak kíváncsiság, kínzó fejfájás elleni gyógyszer — a bolyongás ismeretlen utcák kacskaringóin, kirándulás a napfénybe és a levegőbe —, most észrevétlenül életformává alakul. S amihez, bármennyire célul tűzte is ki, eddig még nem jutott el, most, a magányban, s a számára oly kedves meghitt baráti négy-szemköztökben, van ideje önmagával foglalkozni. Az igazi önportré, a legárnyaltabb kép az, amelyiket itt, a *Hazai Napló*-ban rajzol magáról, a hirtelen kifáradó, nagy-nagy magányosság-tól szenvedő emberről, akinek szüntelen vitatkozással, emésztő cselekvésvágygal telő minden napjának egy elhanyagolt akkord a zárószólam:

„Szobámban pár percig némán csendben állok, magam elé nézve. Csendes minden — elhal elhal minden. Megint itt vagyok, csak oly fáradtan, mint mindig, amikor ide jövök. Távol mögöttem hagyva az élet küzdelmi zaját —

Secum solus.”⁵⁰

Sejteni lehet, nemcsak elhatalmasodó tudóbaja, hanem az önmaga elől menekülő lélek nosztalgiaja hajtja mind távolabbra, már nemcsak Párizsba, hanem túl Párizson és túl Európán is. 1890-től kezdve szédületes tempóban utazza be a déli vidékeket, Spanyolországot, a francia Riviérát, Szicíliát, Görög- és Törökországot, Algirt, Egyiptomot, Indiát. A hátralevő rövid néhány év történetét lapozó kéz bámulva áll meg. Már a *Napló*-t, különösen a párizsit olvasva is, kísértett a kérdés: mikor írta? Hisz a napi hat vizit mellett aludni sem volt ideje, erejét tornásztató diákként, huszonnégyórás alvásokkal pótolta az elsikkasztott éjszakákat. S most még inkább kérhetné: mikor dolgozott? A túlhajszolt, önemésztő élet mellett hogyan jutott energiája az írásra?

Justh akaratarejére volt büszke, arra, hogy „ma akarata egyike a legerősebbeknek Magyarországon”.⁵¹ Még fontosabb azonban, hogy a jelek szerint tudta, mit akar, s különös-képpen a *Napló*-tól kezdve tudta, amelyet úgy őrzött a bizantinusz izléssel berendezett szent-tornyai dolgozószoba íróasztalfiókjába zárva, mint a századvég neki mindenre választadó, titkos breviáriumát.

„A kiváls genezise”

Justh pályafutása s pályájának a 90-es évek elején végbemenő, de már évek óta készülő fordulata: szorosan összefügg a magyar viszonyok 1867 utáni felemás alakulásával, Magyarország sajátos, Nyugat és Kelet közötti átmeneti helyzetével. Justh, s számos kortársa a Nyugat-ban a 67 után meginduló polgári jellegű gazdasági és kulturális fejlődés mintáját látta, s kereste;

⁴⁸ Gozdsu levele Justhhoz, Fehértemplom 1886. nov. 3. — OSzK.

⁴⁹ *Napló* 122.

⁵⁰ Uo. 374.

⁵¹ Uo. 353.

orientációjuk azonban nem lehetett zavartalan, a nemzeti kérdés és a földkérdés megoldatlansága koloncként húzta vissza, kényszerített provinciális „belső” szemléletre, s a hasonló problematikájú orosz légkör, gyakran szinte önkénytelen átélésére. A franciásnak indult Justh is így, ezen ellentmondás révén lesz végülis alapvetően „oroszos” problematikájú íróvá.

Justh a 80-as évek közepén még szorosan együtt halad azokkal az írókkal, akik végül 1890-ben a modern polgári írói törekvések szócsövét, *A hét-et* megalapították: Reviczky Gyula körével, Kiss Józseffel, Gozsduval, Ambrussal, Bródyval. A lap alapításában is részt vesz, két évig főmunkatársa. Közte és *A hét* hangadó csoportja, a Kiss—Ambrus—Ignotus névvel fémjelezhető irányzat között a lap megindulásától fogva súlyos, egyre élesedő elvi ellentétek vannak. Ezeket sejtetik Justhnak a *Hazai Napló*-ban olvasható egyes célzásai, s élénken bizonyítja az a Pekár Gyulának írt levél, amelyben bizalmasan egy új lap alapításának a tervét közli. Arra gondolnak, hogy a *Vasárnapi Ujság*-ból csinálnak „valami magyar illusztrált revue félélt”. „Te rád is gondoltunk” — írja —. „Mint munkatársak Baksay, Zichy Mihály, Feszty, Mednyánszky, Czóbel Minka, Szabolcska, Ujvári . . . Hári, mint rendes illusztrátor, Batthyány Géza, Czóbel István és Te. Mit szólsz hozzá? — Ez egyik oka annak, hogy a filosemita Héttel szakítottam — ha magam nem is egészen, de legalább úgy . . . úgy.”⁵² S hamarosan az egészen nyílt polémia is sor kerül. Justh Czóbel Minka verseskötetéről írt bírálatát Tar Lőrinc (Ignotus) kis polémikus írásban kommentálja. Justh válaszol, s e válaszban első ízben próbálja programmatikusan is megfogalmazni új álláspontját: a pesszimizmussal való szakítását, s egy új, a magyarságban, elsősorban a parasztban gyökeredző filozófia világ-nézetnek a szükségességét hirdető felfogását.⁵³

Mi a háttére ennek a polémiának, s mi a tartalma Justh kikristályosodó új álláspontjának?

A 80-as években, a látszólagos nyugalom felszíne alatt is, a 67-es kiegyezést fenntartó nagybirtok és nagytőke osztályszövetségén belül sajátos ellentét lappang. A konzervatív nagybirtokosok egy, a Mérsékelt Ellenzék körül tömörülő csoportja erősödő ellenszennvvel figyeli a fokozódó ipari fejlődést, a nagyburzsoáziaának a hatalomban való térfoglalását. Ez a csoport azt nehezményezi, hogy „a földbirtok megszűnt a hatalomnak és a vagyonnak egyetlen forrása lenni, a nagybirtok urai némileg hátrányosabb helyzetbe jutottak”.⁵⁴ Ez az ún. „merkantil-agrárius ellentét” a fokozódó agrárválság következtében, s a dualizmuson belüli egyéb ellentétek miatt, a 90-es évek fordulójára akuttá válik, s parlamenti szintre is kerül. Az agrárius mozgalomnak, melyet majd az évtized végén a Nemzeti Párt fog programszerűen is támogatni, közgazdasági elképzeléseken túl, társadalompolitikai koncepciói is vannak, s ezért szoros kísérő jelensége egy nemzeti és szociális jellegű reformgondolkodás is.

Justh nem politizált, sőt mint író programszerűen is távoltartotta magát a napi kérdésektől, szigorúan a művészet mellett döntött. Egy időben ezért sokat vitatkozott is vele barátja, Batthyány Géza, aki szerint „a l'art pour l'art fogalom veszedelem”.⁵⁵ A kiéleződő politikai válság azonban az ő figyelmét is fölkelte, itt-ott a *Hazai Napló*-ban is, bár csak villanásszerűen, kifejeződnek politikai szimpátiái vagy antipátiái. Utálkozva ír egy „rémséges piszkos” volt antiszemita képviselőről. Csáky Albinon, a kultuszminiszteren sajnálkozik, akit a legutóbbi idők politikai harcai egészen megviseltek. A mérsékelt ellenzéki Kállay Benjáminról úgy vélekedik, hogy „a monarchia tán legkiválóbb politikusa”.⁵⁶ Nagyrabecsúli az agrárius mozgalom fiatal teoretikusát, gr. Széchenyi Imrét, s a másik nagyreményű, figyelmét Marxra felhívó agrárreformert, gr. Keglevich Imrét. A politikusok is természetesen első-

⁵² Justh levele Pekár Gyulához, Orosháza 1891. aug. 21. — Közli GÁLOS i. m.

⁵³ JUSTH: *Mimosa* költészet. *A hét*, 1894. I. 142.

⁵⁴ HANÁK PÉTER i. m. 11. fejezet 42. — Kézirat.

⁵⁵ FESZTY ÁRPÁDNÉ: *Ákik elmentek*. Bp. 1922. 69.

⁵⁶ *Napló* 397.º

sorban az író érdeklődik, Keglevichtől azt kérdezi, „mit gondol, mit írhatnék meg a magyar társaságról?” „Annak a fiatal óriásnak a típusát” – feleli – „kit a körülmények láncolnak le, kit a magyar előítéletek s hibák tesznek tönkre s így ezáltal nem érvényesítheti magát, mint amilyenek Apponyi Albert vagy Battyhány Géza és Széchenyi Imre.” „Meg fogom tenni – jelenti ki Justh — s ezt a novellámat conclusióval írom meg.”⁵⁷

Talán e párbeszédben fogamzik meg legelőször Justh legnagyobb regényének, a *Fuimus*-nak alapgondolata, a lekötözött ifjú óriások alakjai már a majdani regényhős, Márfay Gábor alakjához adják az anyagot. Közben azonban még sokminden történik.

Megismerkedik a költő Czöbel Minka bátyjával, Czöbel István anarcsi (Szabolcs megye) földbirtokossal, aki vidéki magányában egy hatalmas történelemfilozófiai munkán dolgozik. A mű alapgondolata, hogy „a vallás, a szociális viszonyok, a művészet, és a lélektan fejlődését az általános fejlődéstörvény szempontjából tárgyalja”. Évek múltán Lipcsében jelenik meg *Die Genesis unserer Kultur* címmel.⁵⁸ Czöbel filozófiája rendkívül érdekelte Justhot, s annak darwinista–pozitívista alapgondolatát, mindinkább magáévá tette. Lényegesebbek azonban Justh regényeinek, eszméinek megértése szempontjából azok a nemcsak általános filozófiai, hanem konkrét, magyar vonatkozású társadalompolitikai eszmeműfuttatások, amelyeket Czöbel a 90-es évektől kezdve a *Pesti Napló*-ban, a *Magyar Gazdák Szemléjében* és a *Hazánk*-ban megjelentetett, s amelyeket bizonyára, Justh előtt is, szóban ismételten kifejtett.

Többek között az *Alkossunk magyar középosztályt* című 1897-ben írt programcikkre sommázza azokat az eszméket, amelyeket Justh regényeiben, különösen a *Fuimus*-ban is szemlélhetünk. Ezek az eszmék az agrárius földbirtok osztályérdekeit fejezik ki, amikor egy tiszta magyar, a parasztságból kiegészülő középosztályra alapozott kapitalista fejlődés illúzióját festik, azzal az objektíve megvalósuló kapitalista úttal szemben, amelynek motorja — Czöbel terminológiáját idézve — „a környező országok kozmopolita népessége”, amely rohamosan tódul a jobbágy-felszabadítás óta a birtokos osztály és a nép között támadt űrbe. Mentséggént ezzel Czöbel a földbirtokos és paraszti érdekegyesítésnek az osztályharcot elimináló, nemzeti szempontokat hangoztató gondolatát szegezi szembe. „Minthogy — konkludál Czöbel — a magyar elem kevés kivétellel földmívelésből él, természetes, hogy ennek érdekeit kell pártolni annak, aki a magyar társadalmat fönntartani akarja... Az emelkedő nemzeti elemek szabadon fejlődhetnek, megalkotják a hiányzó magyar középosztályt, amely azonos a nemzettel, annak létét és felső osztályainak nemzeti jellegét örök időkre biztosítja.”⁵⁹

Justh tehát Czöbeltől két dolgot tanul meg: az evolucionizmus elvének alkalmazását a magyar fejlődésre, tulajdon osztályának a megítélésére, valamint a kibontakozás útját jelölő, agrárius reformeszméket. Czöbel eszméinek hatását kiegészíti, s mintegy a művészet számára feloldható formában közvetíti a Czöbellel s Justhhal egyaránt kapcsolatot tartó festőbarát, Mednyánszky László. A magyar impresszionista festészet nagy előfutára nemcsak különös, vagabund életével, hanem sajátos eszméivel, „tanításaival” is híressé vált kortársai előtt. Ő az, aki Justhot hozzásegíti ahhoz, hogy benne a 80-as évek Párizsának újromantikus és a hazai talajból fakadt, a földbirtokos osztály hanyatlását tükröző sajátos eszmeáramlatok egybeolvadjanak, s egy különleges, provinciális gyökérzetű modernséggé érlelődjenek.

„Tisztáknak minek a morál? — szokta mondani Mednyánszky, Malonyay Dezső följegyzései szerint. — Hidd el, gyermekem, kiszámíthatatlanok azok a rázkódtatások, amiket ezek az újonnan hozott eszmék idéznek majd elő a mi podagrárodó társadalmunkban. Nincs jó, nincs rossz, — evolúció van, és ez az üdvösség!

...Ezek az eszmék talán egy európai fajban sem fognak úgy hódítani, mint éppen a magyarban. Biztat, hogy itt jó talajra lelt a nazarénus hit is. Aztán meg jusson eszedbe, hogy a mezopotámiai civilizációnak szinte első művelői a turáni fajok voltak. Konfúcius

⁵⁷ Uo. 387.

⁵⁸ STEFAN V. CZÖBEL: *Die Genesis unserer Kultur*. I—IV. Lipcse 1901—1907.

⁵⁹ CZÖBEL ISTVÁN: *Alkossunk magyar középosztályt*. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1897. aug.

vallása legközelebb állt a buddhizmushoz, hívei nagy részét rokonfajtánk, a kínaiak közt toborozta. Ez jogosít a reményre, hogy mi magyarok, akik a materiális kultúrában a sor végére kerültünk, egy új, fajunknak rokonszenvesebb kultúrában nem maradunk olyan hátul... Más lesz a társadalmi forma, más az államszervezet, de legkivált, másmilyenek lesznek a megélhetés föltételei s hiszem, hogy a furfangnak nem juthat akkora szerep, — s egyéni fejlődésünknek, boldogulásunknak az lesz az egészségesebb világ. Mert bennünk megvan egy bizonyos neme az eszményi vágyakozásnak...⁶⁰

Wagner és az evolucionizmus, orosz miszticizmus és parasztimádat, a magyar glóbuson különösképpen zaklatott századvég szellemi flórája közül sarjad tehát ki Justh legsajátosabb műve, egy tizennégy vagy tizenhat kötetre tervezett regényciklus. Végre magához méltó célt lát maga előtt, regénybe, mégpedig az irányregény különös produkciójába sűríteni az egész magyar életet, tanulmány tárgyává tenni mindazt, ami benne izgalmas, töprengésre méltó. Szeretné megvizsgálni a pénz hatását társadalmunkban, a pusztuló felső-magyarországi oligarchia világát, Erdélyt és a mai Pestet, az egyszerű paraszti életből fakadó példákat s a szocializmus hatását a magyar életben. Czöbel István tanácsára az egésznek *A kiváls genezise* címet adja, büszkén vállalva a címből fakadó nehézségeket, az esetleges népszerűtlenséget. „Nem rejtem el — írja — a mulattatás nem volt céloom, nem is lesz soha”. „Mi, — fordul ciklusa első könyvének ajánlásában Czöbelhez — mindketten a jövő Magyarországnak az anyaföldben gyökerező filozófiai világnézetét, szellemét keressük.”⁶¹

És sebesen forgatja a tollat, azzal a hittel, hogy munkájával nemes, egész nemzetének használó elhivatottságot teljesít. Tele van egy vállalt, akart nagy optimizmussal, illúziókkal — csak a lelke mélyéről indul el ismét egy folyton erősödő, rettenetes szorongás, annak a sejtelve, hogy a talaj, amelyen áll menthetetlenül, a legaljig rothadt. S most dől el, hogy valóban igazi művész, sejtelmeinek mélyebb, hátborzongatóbb formát képes adni, mint amennyire illúzióit regényesíteni tudja. A hamis, a valóságtól idegen teóriákon vesz erőt az élet sejtelmekben, tapasztalatokban érlelődő, grandiózus látomása.

A Pusztavíziója

Általában csak a három regényt — *A pénz legendáját* (1893), a *Gányó Julcsát* (1894) és a *Fuimust* (1895) szokás *A kiváls genezisé*-hez számítani. Azonban gondolatvilágukat és művészi formájukat tekintve, valójában a ciklushoz tartozónak tekinthetjük Justh novelláit is. Oda számították, valószínűleg Justh intenciói alapján *A pusztavízió*-t (1892), a posthumus *Fuimus* előszavának szerzői is, Pekár Gyula és Malonyay Dezső. S hozzá csatolhatjuk a *Delelőn* (1895) elbeszéléseit is.

Elszakíthatatlanok ezek az írások Justh újkeletű filozófiájának konzekvenciáitól, attól a képtől, amelyet legnagyobb szabású művének, a *Fuimus*-nak oldalain fest. Az a földesúri idill, amelyet az oligarcha világ haláltáncának kontrasztjaként felrajzol: mintegy summázatosan foglalja egybe Justh reformprogramjának leglényegesebb vonásait. Márfa Gábor, a regény rokonszenvesnek rajzolt, az élet megváltoztatásának a vágyával életnek induló arisztokrata ifjú — még mielőtt a pusztuló felvidéki rokonságot meglátogatná — gyámtyját keresi föl, Czobor Ádámot, aki özvegyen, Erzsébet nevű leányával egy Duna-Tisza közti kastélyban lakik. Gábort hamisítatlan, XVIII. század végi, Orczy Lőrinc báró költeményeiben honos, patriarchális nemesi idill fogadja. Az apa dolgozószobájában, könyvei (Darwin, Haeckel, Spencer, Geoffroy-St.-Hilaire, Lamasch!) közé húzódva elmélkedik a földesúri társadalom pusztulásának okairól és ujjaélesztésének, jövőendő felvirágoztatásának módozatairól. Átfogó

⁶⁰ MALONYAY DEZSŐ: Mednyánszky. Bp. 1905. 105.

⁶¹ A pénz legendája 3—4.

gazdasági és társadalompolitikai programjának lényege: a nemességnek a parasztságra kell építkeznie, hogy felvirágozzon. Ő maga, fittyet hányva az előítéleteknek, parasztlányt vett feleségül. S leánya, Erzsébet már életerős, egészséges „paraszt-fajta”, „egyeses, semmi árnyalat, finomság nincs az egyéniségében”. A falu parasztjaival, akik jórészt vérszerinti rokonai, harmónikus viszonyban van, ő gondoskodik róluk, s azok szinte szentként tisztelik. Márfay Gábor itt, e kastélyban gyakorlatban megvalósítva látja azt, amit már korábban ösztönösen helyesnek érzett:

„... Hiszen hazájában annak zenéjét, költészetét, végtelen pusztáit s egyszerű, de azért nagyszabású magyar parasztjait szerette legjobban. Hiszen bennök látta a magyar jövőendő nagyságát, dicsőségét. Ettől várt mindent, erre épített, az ezek által eddig alig ismert világnézetben érzett valamit, ami majdan, ha felszínre kerül, az egész fajt életképessé fogja tenni s amelyből jövő kultúrának fakadni kell. Hisz ahol az érzelmenek oly végtelen kincse van, mint a magyar nép szívében, zenéjében, költészetében, ott nincs miért kétségbe esni.”⁶²

Bizony ez a gondolatmenet, nagyon magán viseli az egykorú, a földesúri s paraszti érdekek egyesítésén fáradozó agrárius gondolkodás ősi, patriarchális—nacionalista színezetét. Mikszáth Kálmán megbocsátó jóindulattal azt írja róla: „A magyar paraszttért rajongott. Rendkívül nemes, érdekes öslénynek tartotta, akivel érdemes bíbelődni.”⁶³ Németh László már keményebb, gúnyosabb: „Lefele sznob úr. A paraszt előtt, mint csaknem valamennyi magyar írónak, neki is mitológikus ködök homályosítják el a szemét.”⁶⁴

Novellái (és regénye, a *Gányó Julcsa*) tulajdonképpen egy külön, Justh-i paraszt mitológiához készült kis tanulmányok. Amikor a *Le livre de Proust* Párizsban megjelent, szenzáció számba ment, a legnagyobb lapok emlékeznek meg róla, Taine, Coppée, Huysmans, Sully-Proudhon stb. keresik fel a szerzőt méltató levelekkel. A könyvből hamarosan még két új kiadás készül, s szó van angol, s amerikai, németre, oroszra való lefordításáról. Idehaza a fogadtatás jóval hűvösebb. A hét-nél érthető okokból. A konzervatív oldalon pedig Justh modern tendenciáitól való ösztönszerű irtózás miatt, amely egyébiránt tán számukra elfogadható, vonzó oldalai ellenére is gyanússá tette a könyvet.

S valóban, ha kibontjuk ezeket az írásokat a rendkívül ellenszenvesen ható patriarchális érzélgősségből, a kellemetlenül üres magyarkodó frázisokból, melyek laza héjként tapadnak rájuk, mindig rábukkanhatunk valami magvasabb s művészebb tartalomra is, ami figyelemre méltóvá teszi őket, érdemeseknek arra, hogy a kor gazdag novelláirodalmában is számon tartsuk.

Justh elsősorban a Békés megyei paraszti típusokat tanulmányozza, Szenttornya, Kopogó, Homokhát gányóit, pásztorait, földmunkásait és kisbirtokosait, s különösképpen közvetlen környezetének, a paraszt színháznak a munkájában is résztvevő alakokat. Novellái, amelyekben ezek az egyszerű emberek, Zana Zsuzsi, a csárdás asszony, Sürle Klára, a gyopárosi hívő, Ányos András, a homokhátai gazda, Bus Mihály, a kitagadott nazarénus, Guba János, a feleséget választó legény, János, a fatalista császár, Bella János és Angyalos Franci, a tűz-vízen is egymáshoz hűséges szeretők alakjait fölvezetve: (*Zana Zsuzsi megtérése, Sürle Klára lakója, Asszony szava Isten szava, Az elkárhozott, Leánynéző, „Valahogy csak lesz, sehogy még nem volt”, Delelőn*) külső formájukban rendkívül hasonlítanak azokhoz a könnyed „rajzok”-hoz, amelyek főként Mikszáth, Petelei, Tömörkény művészetében fejlődtek ki. Néhány találó vonással egy-egy paraszt-zsáneret rajzol fel, olykor humoros, olykor drámai tónusban, inkább az alakra, mint a mesére helyezve a fő hangsúlyt. Művészi megoldásban, műfajban való közeledése a népies irányzathoz következménye annak a felfogásbeli fordulatnak, amely arra ösztönzi, hogy felülről, külső megfigyelőként közeledjék a paraszthoz s próbáljon művészi képet alkotni

⁶² Fuimus 34.

⁶³ MIKSZÁTH KÁLMÁN: Válogatott cikkek és tanulmányok. Bp. 1957. 253.

⁶⁴ NÉMETH LÁSZLÓ: A Nyugat elődei. Tanú, 1932.

róla. Nem jelenti azonban ez azt, hogy egyszersmind lemondana arról, hogy „modern” író is legyen. Minden valószínűség szerint saját novellisztikája zsánerének a meghatározására irányuló igénye ösztönzi arra, hogy a novella elvi s műfaji kérdéseivel behatódobban kezdjen foglalkozni. „Én magam — közli Pekárral — most a modern magyar novellistákról írtam egy cikk félét, melyben rólad is igen természetesen, hosszabban beszélek. A cikket majd csak januárban küldöm el valamelyik lapnak. Két táborba vontam az elbeszélőket: egyikbe sorolom azokat, akiknek világnézeti filozófiája van, másikba azokat, akik ennek hiányában leledzenek...”⁶⁵

Justh rajzai föltétlenül komplikáltabb műfaji produktumok, mint a „népies” zsánerben dolgozó írók írásai, s túl az érintkező pontokon, parasztjai jellegükben is elűtnek az említettekétől. Amiben, művészi megformálás tekintetében is, leginkább rokonok Justh gányói Petelei székelyeivel s Mikszáth palócaival, hogy ők is, bár reális figurák is egyszersmind, a népköltészetből lépnek elő. Nemcsak, hogy dallal, mesével vannak tele, ízes szólásokban beszélnek, de maguk válnak minduntalan egy-egy dal, ballada szereplőivé. Justh azonban nem elégszik meg ennyivel, egyszerű hőseit éppen egyszerűségükben egy filozófiai világnézet hordozóinak szeretné látni. Úgy érzi, hogy ezeknek a primitív embereknek körében egy új gondolatvilág kezd kicsírázni. A modern világgal, „a szörszálhasogatás, az öntudat, a pusztulás világával” állítja szembe azt „az egyszerűséget, amely itt az emberben s a tájkép vonalaiban él”.⁶⁶ Elsősorban tehát nem a cselekvő, hanem a kontemplatív, elmélyedő paraszti alakok érdeklik, az olyanok, akiknek egész sorsa, életvitele a neki tetsző, őseredeti magyarnak ható élet-filozófiát revelálja. A tolsztoji figurákat kedveli. A gombamérgezésben szó és indulat nélküli egyszerűséggel elpusztuló zsellér-családot döbbenet nézi, de a megrendültség sem fojthatja vissza benne az emelkedett gondolatokat: „Milyen egyszerűen halt meg! Vajjon az élet minden fontosabb mozzanatában nagyobb az egyszerű, csak érzésből álló ember, mint mi?”⁶⁷ (*Anyajöld.*) A pusztán lakó csösz eszményíti, aki a „valahogy csak lesz, sehogy még nem volt” parasztfatalizmusával nézi a világot, s a süketnéma legényt; aki „megtalálta önmagában azt, amit annyian másban is hiába keresnek: a boldogságot!”⁶⁸ („*Valahogy csak lesz, sehogy még nem volt*”, *A pusztá bőlese.*) S ezért tanulmányozza, eleinte mint csodabogarakat, de mind komolyabban figyelve rájuk, a nazarénusokat. (*Süle Klára lakója, Asszony szava Isten szava, Az elkárhozott, Delelőn.*)

A paraszti életből kisugárzó filozófiát keresi a tájban is, amely teljesen magába szívja, feloldja reflexióit. S habár megfigyelő képessége, s impresszív, fogékony látásmódja rendkívül mozgalmassá, élettelivé teszi tájképeit is, Alföld-képe, a szó realisztikus értelmében „nem hű. A szentimentalizmus fátyolán keresztül látjuk, a moralista, a filozófus szemével tekintjük”.⁶⁹

Justh parasztlátásáról és tájszemléletéről mégsem lehet azt mondani, hogy elintellektualizált lenne. A *Káprázatok* túlfinomított, eszmékben élő emberalakjaival szemben, e parasztnovellák figuráiban meglepődve figyelhetjük az erőt, a földízt. A kor novellairodalmában legelsőnek Justh veszi észre, hogy parasztjainak teste van, önkénytelenül, antinaturalizmusa ellenére. A zólai naturalizmusban tanult, s legelőször *Ádám* című regényében megütött tónusokhoz tér vissza, parasztjaiban programszerűen a naturalistát, az állatit, a primitívet hangsúlyozva. Logikusan következik ez könyve célkitűzéséből, filozófiájából. „Könyvem kritikáival — írja Pekárnak *A pusztá könyve* párizsi fogadtatásáról — meg voltam elégedve, az „elismerés” szempontjából. Csak azt szerettem volna, ha valaki taglalta volna, hogy miben új a könyvem. A franciák mindjárt felismerték, hogy a könyvemből „görög szellem” árad, s ezért hiszem.

⁶⁵ Justh levele Pekárhoz, 1893. végén. — Közli GÁLOS i. m.

⁶⁶ *A pusztá könyve*. Bp. 1892. 128.

⁶⁷ Uo. 34.

⁶⁸ Uo. 124.

⁶⁹ (Névtelen): Justh Zsigmond, *A pusztá könyve*. A hét, 1891. II, 711.

hogy Párizsban tetszeni is fog. Hiszen még népünk vallása is görög, ha tán betűhöz tartja magát. Miért? mert nincsen fantáziája. Görög ebben, görög abban, ahogy a szerelem, élet-, halállal szemközt viselkedik. A „természetes” — első principiuma. Fatalista lenne, ha akcióképesség nem lenne benne. — A szemérmertlenség, tout ce qui est de l'antique animal, a halállal szemben való közöny — mindez görög.”⁷⁰

Sőtét, drámai színekkel festi a halált, a szegénységet, szeretkező parasztleányei és lányai valódi, testi szerelmet élnek, valósággal kultuszt csinál a természetes paraszti erő és szépség testi vonatkozásainak az ábrázolásából.

E novellák azonban minden szépségük s újszerűségük ellenére is javarészt még csak próbálkozások, az akartság legtöbbszörön érződik, bár akad köztük néhány könnyeden, természetesen megformált darab is (*Süle Klára lakója, Ledánynéző, Delelőn*, s a Taine által különösen kiemelt, csak a *Le livre de Proust*-ban megjelent *Le coq rouge*, amely különben azért is figyelemre méltó, mivel az egyetlen olyan Justh novella, amelyben egy konok, agrár-szocialista parasztleányt ábrázol, aki szembefordul a nazarénus fatalizmussal). Szűknek érzi mondani-valói kifejezéséhez a novella formát, s minthogy túl van már az első regényen, *A pénz legendáján*, elhatározza, hogy a paraszti életéről és filozófiáról kialakított képet is regénybe foglalja. „Azt hiszem — írja — ezentúl nem is írok majd egyebet, mint regényt. Jobban beleférek, úgy veszem észre. Pszichológiai dolgokra a novella kissé túl könnyű keret.”⁷¹

A *Gányó Julcsá-t* (1893) a pszichológiai regénynek szánt *A pénz legendája* ellen-tézisének szánja. „A pénz legendájában — írja a bevezetésben — az akarat-betegséget, ezt a tán legmodernebb és legveszedelmesebb lelki kórt tárgyaltam. . . Gányó Julcsát egészséges szenvedélye, őserje keresztül kergeti jón, rosszon, majd kiválasztja lelkének jobb anyagát s egy új vallás karjaiba hajtja. . . Hogy menti meg Julcsát impetusa és lelki egyensúlya, ez utolsó tanulmányom filozófiai háttere.”⁷²

Túl a regény eszmei-világnézeti problematikáján, Gányó Julcsa, mint a novellákban már próbálgatott naturalis színezetű parasztlány típusa, művésziileg is rendkívül érdekes, komplikált jelenség. Erős stilizáltsága ellenére is élő, a 90-es évek agrárszocialista mozgalmainak feszültségéből önkénytelenül is sok mindent magába fojtó figurának érezzük. A regény első fejezetében úgy jelenik meg, mint egy stilizált népballadai figura: a holdvilágnál, lebontott hajjal balladát táncol. Csepicsányi Bálint, a gazdaleány így látja meg és szeret bele. Tragikus szerelme csakhamar a pusztá népének szájára kerül, története nótába foglalódik. Justh a regény egyes fejezeteit, de a mondatokat is úgy komponálja meg, hogy gondosan ügyel a népdali numerizációra, képeibe a virágénekek hasonlatait igyekszik belefoglalni, párbeszédeibe a békési nép tömör szólásmondásait. Az idilli, népdali hangvétel azonban, éles kontrasztként tör át, ismét a mitologizáló szándék hatására, a Zolán edzett parasztszemlélet, amely Gányó Julcsát a kor irodalmának — a kritika által az említett okok miatt kellőképpen nem méltányolt — egyik legerőteljesebb, Bródy és Móricz parasztlátását előkészítő figurájává teszi. A legtöbbet még a tiltakozó, olvasóit a regény kézbevételeitől óvó klerikális kritika vesz észre. „Az a mód — riadozik a *Katolikus Szemle* —, amint Justh Zsigmond a pizkos Gányószobát leírja, hol huszonketten laknak négy sarokban, több a realiztikus rajznál. A jellemzettség és a szenvedély művészi elemzése, korántsem jogosít fel a pizkos és a rúttság rajzolására. Hogy a Gányó Imre és gatyája tisztára megbarnult a dohánylétől, hogy Julcsa testén is szagos a cafat a dohánylétől, a sok köpködés emlegetése s más effélék olvasása, jóízű emberre bántólag hat”.⁷³ Julcsa szerelmi szenvedélyét izgatott, erős színekkel, szinte a verizmus zenei fortisszimóira emlékeztető tempóban rajzolja. Julcsa természetében van, hogy érzékenyen szeret,

⁷⁰ Justh levele Pekárhoz, Menton 1892. id. GÁLOS. 92.

⁷¹ Justh levele Pekárhoz, Szenttornya 1892. július 14.

⁷² Gányó Julcsa 137—8.

⁷³ Z[OLTVA]NY I[RÁ]N: Ujabb regényeink. Katolikus Szemle, 1894, 286.

a dohány miatt, „amelynek kéjes, nehéz illatja reggeltől-estig izgatja”.⁷⁴ Szenvedélyesen, dacosan vállalja a világ előtt szerelmét. S mikor az elhagyja, bánatában is féktelen, testes indulatok nyilatkoznak: „És táncol, táncol örült szenvedéllyel... Julcsa lángszín rokolyája perdül, kibontott piros szalagjai körülövezik testét, megrezgő alakja kéjes szenvedélytől liheg, szikrát hány a szeme, minden izma mozdul, úgy táncol, mintha csak nem is a testével, de a féktelen kintől megtelt lelkével járná a csárdást arra a hegedű hangjára, amely boldogságról, szerelemről húzza ezt a keserűt.”

Ezekhez a földhöztapadt alakokhoz a népköltészeti stilizáció csak árnyaló kontrasztként illik, a regény nyelvének, stílusának alapszínét a naturalisztikus látás határozza meg. Az érzéki színek, indulatok, jelenetek ábrázolásában kitűnően érvényesül Justh légiesebb témákon és figurákon iskolázott, impresszionisztikus tehetsége. „Justh Zsigmond stílusát — olvashatjuk — mind a párbeszédekben, mind a leírásokban, az úgynevezett impresszionizmus jellemzi, mely idegizgató érzékes színekben tetszeleg s úgy alakítja a csupa kurta mondatokat, hogy ezek, mintegy pillanatnyi képei az író szenzációjának. Mintha lírikussal akarna versenyezni, oly érdekesek és izgalmasak a mondatai.”⁷⁵

Justhot a czóbeli patriarchális—nacionalista előítéletek megakadályozzák abban, hogy fölismerje a 90-es évek paraszti életének osztályharcos problematikáját, s ennek alapján eljusson a falu s a puszták népének realisztikus ábrázolásához. Az ő parasztképe egy misztikus-mitológikus vízió, amelynek részleteiben azonban több van a kor paraszti életének valóságos problematikájából, mint számos egykorú idillien népies vagy kedvesen romantikus ábrázolatában. Az ő paraszt Apollóiban és paraszti nyarában, különös álmok és sejtelmek ébrednek.

F u i m u s

Justh Pusztá-nosztagiájának folytatása, mintegy kiteljesedése az a neorousseauista elvágyódás, amellyel az utazásai során elébe táruló exotikumok világát nézte. Nagy számmal hazaküldött útlevele, tárcája ad számot erről a vonzalomról, s még érdekesebben az a néhány novella, amely az úti-témákból, élményekből kerekedik. E novellák jó része csupa líra, impresszív tájkép, hangulat csupán (*Gibraltár, Saharai hangulatok, Capri*). De az elomló, impresszív hangulaton túl — ugyanúgy, ahogy a Napló-ban már megszoktuk — közbeszól az irónia, amellyel Justh egzotikus hotelekben, hajókon, vasúti kupékon át hajszolt, gyökértelen növényként tengődő önmagát, s azt a nemzetközi arisztokrata társaságot szemléli, amellyel minduntalan együtt lenni kénytelen. Ezek a finoman ironikus novellák: a Káprázatokban megkezdett zsáner finomabb, könnyedebb, a Napló-k hajlékonyabb alakkezelését továbbvivő változatai. Az „analízis” kényszerétől felszabadultan, egy közvetlenebb, sajátosabb lírával s ironiával perdíti színre figuráit: az angol s amerikai felső tízezer enervált gazdagjait, s közöttük az osztrák—magyar „közösügyi” arisztokrácia sznob, zilált egzisztenciáit. „Furcsa, permutációs világ ez... Mindegyik a másikkal s a másik mindegyikkel. Az unalom oly nagy s határtalan, mint a szállodát környező sivatag” — legyint szorongva s eltökélten. A Napló-t még fiókjában őrzi, de ezek a novellák (*A egyetlen téma, Csörgők, A kupéban, Orchidea*) már előjelei, hogy készül az általa legjobban belülről látott világ, tulajdon osztálya sorsának megszólaltatására. Erre az útra térítik a gondolkodását egyre mélyebben foglalkoztató teóriák s még inkább a művészi ösztön, a benne feszülő, szorongató élményvilág.

Míg paraszt-alakjaihoz valóban úgy közeledett, mint egy tanulmányíró tudós a tárgyához, *A pénz legendájá*-ban, s különösképpen élete fő művében, a *Fuimus*-ban közvetlen, élményszerű életsorsok ábrázolására vállalkozik. A teória e regények szövetét

⁷⁴ Gányó Julcsa 149.

⁷⁵ Uo. 175, 176.

⁷⁶ Z[OLTVÁ]NY i. m.

is áthatja, de csak egy bizonyos fokig gátolja művészi sajátosságai kibontakozását. Alapjában véve maga a filozófia is beleépül a regény valóságának szövetébe, hozzátartozik annak létszerű, bensőségesen rajzolt atmoszférájához. Nemcsak Justh filozófiája az a filozófia, amellyel a regény alakjainak generációs túlfinomodását, társadalmi és morális hanyatlását magyarázza. A hősök is, anélkül, hogy a szerző szöcsöveivé válnának ezáltal, tökéletesen átélik és vallják azokat a tanokat. A naplók világa elevenedik meg bennük, költőien festett embertípusokként jelennek meg a napló hősei: Niffor Lőrincben Révay Simon, Czobor Lipótban Mednyánszky László, Márfay Gáborban maga Justh.

Természetesen a hamis, illuzórikus világnézet mindenütt átút a regények kompozícióján s akadályává lesz annak, hogy kritikai realista tendenciáik erőteljesebben érvényesüljenek. A *pénz legendája*, amelyben Justh, önkéntelenül is Turgenyev ihletését is követve, az arisztokrácia akaratbetegségének a vizsgálatát tűzte ki célul: egy önáltató illúzió konzekvenciájára épül. Justhnak arra a tévedésére, hogy regénye legkiválóbb alakja, Bálványosi Sándor gróf, élete példájával meg tudja mutatni másoknak is, így a regény tévelygő hősnőjének, Belényesi Mini grófnőnek az egyéni erkölcsi megtisztulás járható útját s ezzel egyszersmind osztályán is képes javítani. A társadalom-megváltó, hamis koncepció a *Fuimus*-t is számos művésziellen, elviselhetetlenül érzélgős és hamis jelenettel telíti. Különösen ez utóbbiban azonban a tévedéseket, a naivitásokat is feledtetik a regény remek művészi oldalai.

Németh László szerint „A pénz legendája” legjobb lélektani regényeink közé tartozik.⁷⁷ S ez igaz is, annak ellenére, hogy Justh, akárcsak a naplóban, e regényében sem ad tulajdonképpeni lélekanalízist. Mini grófnő lélekrajzában legfrissebbek, legreálisabbak azok az impressziók, amelyekben ez a fiatal lány környezete, a társaság iránti utálatát, az arisztokrata életvitellel szembeni idegességét, kedvetlenségét érzékelteti, szarkasztikus élességű megjegyzései, friss, gyors vázlatokban közölt benyomásai, az a fogékonyság, amellyel impressziókat szív magába és fejez ki — egy idegesen okos, kesernyésre érett, modern szenzibilitású arisztokrata lány lelki portréját adják.

A *Pénz legendája*-ban megismert arisztokrata világ a *Fuimus*-ban nemcsak szélesebben, hanem sokrétebben is bontakozik ki, egy család-regény formájában megalkotott körképpé tágul. A két regény világa — ugyanaz. A *pénz legendája*-ban megismert szereplők egyik-másikával a *Fuimus*-ban is találkozunk: Niki és Stapszi herceggel, a két degenerált majoreszkóval, Klienigstein Lollyval és Pepi hercegnővel a bécsi arisztokrata világ hölgyeivel; Belényesi Mini, mint a gróf Belényesi pár „világszép” lánya jelenik meg Niffor Lőrinc és Lolly esküvőjén. Kompozícióban azonban már igen lényeges az eltérés. Míg az előbbi, mintegy megismételve a *Napló* módszerét, napló formájában írja, ez utóbbit már szélesebb alapozású, nagyrányú epikus kompozícióban építi fel. Következésképpen nemcsak a regény negatívumai kiütőközbek; kritikai hangsúlyai is kifejezettebbek, elmélyültebbek, művészebbek. A *pénz legendája*-nak kritikai konzekvenciája az, hogy az arisztokrácia világa, minden intézménye, ideálja hazugságra épült. A *Fuimus* ítélete ennél több, mélyebb, lesújtóbb. „Élettel homlokegyenest ellenkező egzisztencia” — mondja ki Justh. „Örült világ ez” — tépelődnek hősei — „a pusztulás kezdete nálunk, náluk, mindenkinél”. „Csak egy vihar, amely tövéből tépne ki mindent, változtathatna itt csak” — vallják be, mintegy ítéletet mondva arról a sok tervről, vigasztaló illúzióról, amelynek gyógyító, megváltó voltában néha hinni szeretnének.

A regény s egyben Justh egész művészetének csúcsa az az ábrázolás, amelyet a pusztító felvidéki oligarchia életéről nyújt. Márfay Lőrinc, a regény álmokkal, illúziókkal tele ifjú hőse, hosszú külföldi tanulmányútjáról hazatérve, szeretné magát átadni az ifjúkor kedves, meghitt érzéseinek, „a régi őszi hangulatoknak”. S nem sikerül sehogyan sem. Az örömből öröm cseppen, mert a családi fészekben rögtön megcsapja a pusztulás levegője. Önbizalma folytonosan csökken,

⁷⁷ NÉMETH LÁSZLÓ i. m. Tanú, 1932.

ahogy a kötelező rokonlátogatások során beletekinthet az ősi kastélyok jelenvaló életébe. Mindenütt — Márfay Miklós időből kiesett Mátyás király korabeli kastélyában éppúgy, mint a Nifforok fészkeiben, ahol az inasoktól kezdve az angol W.C.-ig minden „modernizálva” van — éreznie kell, hogy a lakók egyformán üresek és boldogtalanok.

A regény fő művészi, költői értékei nem a cselekményben vannak. A két testvér, Márfay Gábor és Niffor Lőrinc egymáshoz való viszonyának, közösen ébredő s azonos személyre, Lolly grófnőre irányuló szerelmének, a közöttük beálló szakadásnak, majd megbékülésnek története alápjában véve nagyon banális, a bourget-i analitikus iskola sablonjaival és a szalon-regények közhelyes fordulataival tarkított. Az eredeti mese értékelésére beállított egykorú kritikái szemlélet nem sok örömet lelhetett benne.

A *Fuimusban* is bámulhatjuk azonban Justh impresszionisztikus jellemző erejét. Azt, ahogyan néhány rendszerint gúnyoros vonással életre tud kelteni egy egész galériát, sorsokból, emberekből, oly könnyedén és hatásosan, hogy alig is vesszük észre a különbséget a fő- és a mellékszereplő között. S nemcsak a portrék, hanem a portrékat mintegy „tipikus helyzetekben” fölvonultató jelenetek sőt jelenet-sorok is rendkívül impresszívek. „Niki bácsi” vagy Niffor Tamás, az újvári „modern” gróf kastélyának képe egyetlen hatalmas tablóként marad meg az emlékezetünkben, amelyeken belül kitűnően elrendezett csoportképek és kettősök váltják egymást. A csoportképek (egy-egy vacsora vagy ebédjelenet, kastélybeli körséta), életkép-szerű mozgalmassággal a kastélyok mindennapi életét elevenítik fel. A dialógusok pedig a hősök filozófikus reflexióit szövegezik meg. Justh finom művészettel szövi bele regényének atmoszférájába, hősei lelki világába — hőseivel közös filozófiáját a fejlődésről, a változhatatlanságról, a pusztulásról. Leginkább a két testvér, Lőrinc és Gábor közt zajlanak éjszakai magányban ezek a filozófikus beszélgetések. S még mélyebb és megrázóbb értelemmel Gábor és Czobor Lipót, a szokrateszi bölcsességű festőművész között, aki a legmélyebben éli és érti át osztálya széttűllését, pusztulását, a legemberibb szánalomra is képes iránta. A Márfayak erdejében vagy a hegyi legelőn lezajló beszélgetéseinek valami finom, a sorok között zendülő, szóval ki nem fejezhető dallama, hangulata van, valami olyan síró zenéje, amely az orosz regényekből, Turgenyevből áramlik csak s majd később Krúdy tépelődő hőseinek szavai mögül. S ugyanezt a szavakba nem öntött, inkább látomásba oldódó zenét árasztják a regény legköltőibb jelenetei: a négy pártában maradt Márfay lány kvartettje, az ősök képeivel díszített, holdmegvilágította nagy teremben. Az elnyúló kastély éjszakai nészei és a kertben bolyongó lányok kísértetáryai, szinte tele vannak a pusztulás poézisével. A kritika — amely mint említettük, mesét kért számon rajta — nem tartotta Justhot igazi művésznek, mert csekélynek érezte képzelő tehetőségét. Pedig nagyon mély és gazdag fantáziája volt, — csak hogy költői fantáziája. Mint ahogy azt — ha későn is, a szakmabeliek helyett is — megírta róla visszaemlékezéseiben az egykori párizsi ifjúkori barát — Nemeskéri Kiss Margit.

A valaha Nyugat, Párizs felé tájékozódó Just tehát — akarva nem akarva, Keletnek fordult. A divattal együtt sok mindent magába szívott, buddhizmust, ind teozófiát, turáni atavisztikus képzelődést is. Művészetté azonban leginkább az finomult benne, ami a számára egyre értékesebbé váló orosz írókhoz kötötte: a tolsztoji erkölcsi érzékenység, a szenvedők iránti dosztojevszkijes szánalom és a turgenyevi hangulatok. Amit a vele „homogén” művész-barát, Mednyánszky László művészetéről ír, az tulajdonképpen önjellemzés is: Képei „ezek a komor őszi hangulatok, ezek a genre-ok, amelyekből a boldogtalanság költészete beszél, egyúttal az emberi szenvedés reliquiáját hirdetik, csak úgy mint egy Tolsztoj vagy Dosztojevszkij művei. Az elmúlás beszél tájképeiből; a szenvedés genrejaiból... Ami él, az vigasztalásra született, ez a festőpoéta filozófiája.”⁷⁸ Csúpan egy orosz művész nem tudatosult benne, Sztalikov-Scsedrin, akit talán nem is ismert, s akinek a földesúri világ elmúlásáról festett

⁷⁸ Bárány Mednyánszky Lászlóról. 1890. I, 413.

szatírájához a legközelebb jutott, — noha nem szándékozott szatírárt írni. Nem szándékozott — de nem is tudott volna. A megrendültség tette íróvá, s a szájalom osztálya iránt. Legnagyobb emberi és művészi értéke volt a végtelen érzékenység és a semmit elhallgatni nem tudó, nem akaró őszinteség. — De hiányzott belőle, tökéletesen idegen volt tőle — a gyűlölet. S ez emberben s művészen egyaránt nagy fogyatékoság volt olyan korban, amely nemcsak szájalmat és őszinteséget, hanem ostort is érdemelt volna.

Műve, amelynek csúcsa a *Fuimus* — miután Justh is átesik a századvég betegségén, a civilizáció, a kifinomult kultúra, a dekadencia csömörén — végülis a vidéki Magyarország illuzórikus eszméjéhez tér vissza. — S míg a vidéki Magyarország felemelésének útját keresi, a lírai megrendülések őszinteségével festi a földesúri Magyarország pusztulásának, szétfoslásának képét.

A látvány, amelyet művei szuggerálnak: nemcsak a magyar „végek”, hanem az egész osztrák—magyar közösügyes világ, a monarchia válságának, hanyatlásának is képe. Egy belülről szétrothadó, letűnő, szétfosló birodalom utolsó hangulatai is azok a hangulatok, amelyek A pénz legendája kiégett hőseinek s a Fuimus Bécsben és az észak-magyarországi kastélyokban egyformán otthontalanul veszendő arisztokratáinak mind bizonytalanabb tartású alakjai áttetszenek.

Az utókor, amely kedveli a mutatós történelmi hasonlatokat, a Párizs és Szenttornya közt hidat verni akaró Justhot szerette úgy emlegetni, mint aki „Adyt előzi sokban”.⁷⁹ Németh László *A nyugat elődei*-ről írt tanulmányában lelkesíti a látvány, hogy „mint később Ady, ő is Párizs és a Puszta közé helyezi magát”. „De — Németh László azt is hozzáteszi, s így lesz igazza a hasonlat — nála a Puszta az, ami Ady-nál Párizs”.⁸⁰ Ami annyit jelent, hogy mindketten azonos talajon álltak, s az út mindkettejük számára két irányba vitt; ám míg Ady folyton előre ment és előre nézett — Justh megpróbált előre menni, egyre nosztalgikusabban hátrafelé forduló tekintettel. Sorsa, egész írósága annál tragikusabb, mivel sejtette azt is, rossz irányba fordítja fejét, — s ilyenkor nihilisztikusan a mindent elsőprő vihart emlegette.

„Mily sok mindent nem mondtam el...”

Betegségének első végzetes tünetei a nyolcvanas évek közepén jelentkeznek. Révay Simonék tajnai kastélyában tartózkodik, s ott, egy hajnalba nyúló éjszakázás végén rosszul lesz és vért hány. E naptól fogva a betegség, és a korai elkerülhetetlen halál tudata — életének szüntelen jelenvalósága. A gyógyítás akkor ismert eszközei, hiszen tehető nagybirtokos, rendelkezésre állnak, midőn betegsége válságosra fordul telenként neki ott van Cannes, a Riviérák, Egyiptom, Itália. Mint Mikszáth szegény beteg fiatalembere, járhatja ő is „a számócák útját”, oda mehet, ahol éppen a legteljesebb s virágzóbb tavasz van. S idehaza is, Szenttornyan a kastély jegenyeseira fölfogja a pusztá szállongó porfellegeit. Tavaszt álmodhat az őszben, s a nála vendégeskedő Néthy grófnőnek, Cannes-ből hozhat minden nap egy szál friss orchideát. Mégsem gyógyulhatott meg — az életláz nem engedte. Betegségének tudata nem maga-kimélésre, sokkal inkább önmaga túlhajszolására ösztönzi. Orvosbarátját, Apáthy Istvánt, folyton arról faggatja, mondaná meg őszintén, mit tart betegségéről, mert még rengeteg tennivalója van, „s hasznos lesz tudni, *hogyan és meddig*”.⁸¹

Halála évében még megvalósította évek óta dédelgetett tervét: kastélya kertjében felépíttette paraszt színháza állandó, téli épületét, görög stílusban, nyolc dór oszlopra támaszkodó homlokzattal. Az avató ünnepségre néhány párizsi barátját is meghívja. *Melchior de Polignac*,

⁷⁹ SZABÓ ISTVÁN: Justh Zsigmond naplója. Páztortúz, 1941, 112.

⁸⁰ NÉMETH i. m.

⁸¹ Levél Apáthy Istvánnak, 1889. okt. 22.

a Justh által összegyűjtött népdalokat és balladákat magyarra fordító barát számol be az avató ünnepségről, a *Képzelt beteg* és az *Antigone*, s néhány magyar darab előadásáról, s arról, hogy „Justh, sajnos, nagyon beteg”. Ősszel ismét Párizsban van, csontváz soványan, halálosan sápadt, lázas szemekkel, szenvedéstől összehúzott szájjal. „Megyek meghalni Cannes-ba” — búcsúzik barátaitól. Önmagával már régen leszámolt, terveitől már régen elbúcsúzott: „Nem várva semmit, nem remélek semmit, nem félek semmitől. Csak a szívem nem bír elhallgatni. A válás nehezére esik. A válástól félek... soha soha sohasem! Milyen borzasztó szív. Egész életem másokért volt, másokban volt. Mily sok mindent nem mondtam el, mennyi mindent kéne kérdenem. Egy marék hant mindent elnémít.”⁸²

1894. október 9-én halt meg. A szenttornyai kastély parkjában temették. Hagyatéka, *Napló*-ja és 43 dedikált könyve a Nemzeti Múzeumra maradt.

Az utókor szeret találgatni s tűnődni azon, mi lett volna, ha... Mi lett volna Justhból is, ha regényciklusát végigírhatja, ha műve nem marad töredékben? A kérdés fölöslegesnek tetszik. Az eszmék, amelyek a művek szellemi motorjai voltak, nem sok jót ígértek már Justh életében sem, s túlélve őt, még kisebb jót hoztak. Mutatja néhány barát útja, a Szabolcskái, Pekári, akik, igaz, lényegesen kisebb tehetséggel, siklottak olyan útra, amelyen a tehetség nem mentség, hanem veszedelem. Ellenben a mű, ami megvalósult, az eszmék ellenére s ködfátyolossága ellenére is: maradandó értéke irodalmunknak, figyelemre méltó emberi és művészi dokumentum egy korról, amelyből nem is maradhat fenn egyéb, mint a pusztulását följegyző krónikák.

András Diószegi

ZSIGMOND JUSTH

L'étude analyse la vie tragique et l'oeuvre fragmentaire de Zsigmond Justh nouvelliste et romancier de la fin du siècle. Aristocrate, Justh rêvait — tel un héros de Jókai — à la réforme de la société, mais à l'époque mesquine où la devise "quieta non movere" de Kálmán Tisza était monnaie courante, il se vit restreint à un espace limité. D'autre part, la décadence de sa classe l'avait déjà marqué de son empreinte physique et morale. S'étant fixé à Paris, il choisit Taine, Zola et Borget pour ses maîtres. Ses premiers livres (Adam, Mirages, Amour d'artiste) qui ont pour sujet la crise morale des aristocrates et des artistes et où il se sert des méthodes du naturalisme et de l'école analytique, quoique d'un style un peu pédantesque, trahissent un talent marqué. La réaction contre le positivisme et le naturalisme, les courants intellectuels et artistiques du "néoromantisme" l'attirent de plus en plus. Son premier oeuvre de valeur absolue, le "Journal de Paris et de Hongrie", qui ne fut publié qu'un demi siècle après la mort de l'auteur, lui vaut la place de premier représentant de grand talent et d'une sensibilité extrême de l'impressionisme hongrois. Ses journaux reflètent admirablement l'atmosphère de Paris et de Budapest vers la fin du XIXe siècle et possèdent en outre une valeur autobiographique; enfin ils servent de source à l'activité ultérieure de Justh. Le tournant "néoromantique" ne peut être attribué uniquement aux influences extérieures subies à Paris; son vrai sol est le développement de la situation en Hongrie, la crise où la classe de Justh, la société des propriétaires terriens se plongeait de plus en plus profondément et qui donna naissance aux illusions romantiques et fausses de la "rédemption". Dans ses nouvelles (Le livre de la puszta, Au Zénith) ainsi que dans le roman "Gányó Julcsa" Justh représente la paysannerie comme la base de la société, de la vie. Dans "La légende de l'argent" et dans "Fuimus", son meilleur oeuvre, il peint un tableau d'une franchise sans détours de l'aristocratie marchant vers la ruine. Sa force artistique l'emporte sur les idées fossiles: dans ses oeuvres l'image de la vie apparaît sous forme de caractères nuancés, d'impressions riches et profondes. Justh est un des précurseurs de notre littérature moderne et son oeuvre, quoique fragmentaire, représente une valeur impérissable pour notre littérature.

⁸² Levél Apáthy Istvánnak, Cairó 1889. nov.

A NYUGAT ÍRÓI ÉS A FILMMŰVÉSZET A TÍZES ÉVEKBEN

Unos-untig hangoztatjuk, hogy a film a szocializmust építő országok számára a legfontosabb művészet. Azt is tudjuk, hogy a film 1910 körül vált mutatványos iparból művészetté. Noha ugyanez az évtized a magyar irodalom történetében is igen fontos: mégsem vizsgáltuk eddig az írók és a születő filmművészet kapcsolatát.

Azt a tényt, hogy a film éppen 1910 körül vált művészetté, nem a filmtörténet állapította meg. Ezt a kortársak is észrevették. A magyar irodalom néhány kiváló fiatal költője és írója rendkívüli érdeklődéssel figyelte a film útját. Ez természetes is, hiszen egy születő új művészet első pillanatainak lehettek tanúi; amint azt jóval később, 1925-ben Hevesy Iván írta: „Az utolsó, talán soha többé vissza nem hozható alkalmat nyújtja a mai pillanat arra, hogy egy új művészeti műfaj keletkezését gyökerében figyelhessük meg. Még egy-két évtized és a mai ember nemzedékben már elmosódó, nehezen elemezhető emlék lesz a mozi születése, az új generáció pedig mint készenkapottal fog szemben állni a kialakulás fejlettebb szakaszában levő filmjátékkal, amelyben akkor már éppen úgy, mint a többi művészetben, mélyen elleplezve fog rejtőzni az eredet titka.”¹ Mégis érthető némiképp, hogy az irodalomkutatás ugyanakkor, amikor Móricz, Kosztolányi, Karinthy Frigyes életművét aprólékos gonddal tanulmányozta, filmmel kapcsolatos tevékenységükre ügyet sem vetett. Ugyanis később, mikor a magyar filmipar felvirágozott és amikor a magyar írók számára a filmmel való, üzletszerű kapcsolat súlyos kiábrándulást kezdett jelenteni; elszaporodtak a különféle panaszok és ezek nyomán egyszer s mindenkorra elfelejtődött, hogy ugyanezek az írók, amikor még nem ismerték a filmgyártás gyermekéveinek gondjait, másképp nyilatkoztak a filmről. Ez a magyarázata annak, hogy számos filmesztétikai jellegű írás akkor keletkezett, amikor magyar filmipar még nem volt: 1910–1915 között. (Az első magyar filmgyár, a Hunnia, 1911. június elsején alakult meg; 1912-ben termelt, még pedig 14 rövidfilmet; és 1913-ban már meg is bukott.)² A filmközlés és filmkereskedelem viszont kiváló színvonalon működött. Élelmes és meglehetősen jóízű filmkereskedők gondoskodtak arról, hogy a magyar moziban az egész világ java filmdarabjai meg az elkészülés évében bemutatassék. Mindazokat az alkotásokat, amelyeket a filmtörténet ma klasszikusokként emleget: az amerikai (Griffith), a dán (Urban Gad — Asta Nielsen) és olasz (Cabiria) és a francia (Zecca, Meliès) filmművészet nagy alkotásait, gyorsan megnevezhetjük a közönség. Tehát a magyar írók a világ legjobb filmjeit láthatták és tanulmányozhatták anélkül, hogy ítéletük megalkotásában kenyérkereseti szempontok befolyásolták volna őket. Pásztor Árpád így emlékezik a Nyugat íróinak mozilátogatásairól: „A New York-kávéház író-festő-muzsikusi törzsasztalának mozikirándulásain is résztvettem, amikor még csak

¹ HEVESY IVÁN: A filmjáték dramaturgiája. Budapest 1925. 5.

² Ezekre és hasonló adatokra nézve lásd kéziratban levő dolgozatomat: *A magyar filméleti irodalom és filmszakasjtörténete a némafilm korában. 1907–1930.* Megtekinthető a Filmtudományi Intézetben.

két mozi volt az egész Kőrúton s úgy illet, hogy egy este végignézzük mind a két mozit.”³

Az alábbiakban ezeknek a kirándulásoknak eredményeit vizsgáljuk. Először magukról a filmesztétikai írásokról szövegek; azután pedig azokról a — többnyire ismeretlen — versekről és novellákról, amelyeket a *Nyugat* írói filmszaklapokban jelentettek meg. Az így kibontakozó kép azt mutatja, hogy írói csoportosulásokról, barátságokról, az egész akkori irodalmi életéről vallott nézeteinket némiképpen módosítanunk kell.

Írók a filmről

A magyar irodalmi folyóiratok közül — esztétikai színvonalon — csak a *Nyugat* foglalkozott a filmmel. Elsőként Bresztovszky Ernő és Karinthy Frigyes írtak róla mint művészetről és mint a jövő nagy lehetőségéről. De egyidejűleg az ekkor már javában virágzó szakfolyóiratokban is meglepő bőségben olvashatjuk a legkülönbözőbb írók nézeteit a filmről — Gábor Andortól Molnár Ferencig. A *Mozgófénykép Híradó*-ban közölték a *Nyugat* két említett cikkét is. E körülmények miatt elsősorban a *Nyugat* íróinak filmszaklapokba írott tanulmányait vesszük most szemügyre.

Időrendben Bresztovszky Ernő említett cikke az első.⁴ „Idővel elpusztul a színpad” — és átadja helyét a mozinak. A filmművészet feladata: „A tökéletes természetességre való törekvés”, tehát — a realizmus. Molnár Ferenc is úgy vélekedik, hogy a mozi voltaképpen a színpad problémáit fogja megoldani, vetített díszletek formájában.⁵ Karinthy Frigyes a film népművelési jelentőségét hangsúlyozza — 1910 — „A mozgófényképet az emberi lelemény legcsodálatosabb alkotásának tartom. Vakmerően és csodálatosan megközelítette a szédületes fogalmat: a halhatatlanságot.”⁶ Feladata: hogy rögzítse a jelent a jövőnek. Szép Ernő Asta Nielsen művészetéről ír meghatott sorokat.⁷ Gábor Andor *Kérem a fölmentését. Védőbeszéd a mozi mellett*⁸ című írásában maró gúnnyal figurázza ki a film kispolgári ellenfeleit. Mindezek elsősorban a filmet jóakaratólag tudomásul vevő cikkek. Bíró Lajos eggyel tovább lép: „Meg kell állapítani a mozi törvényszerűségeit, felállítani a határokat és a kereteket; nem zagyva, dadogó és naiv színműtánczatokat, hanem igazi mozarabokat kell játszani.”⁹ De később Bíró Lajos is úgy vélte, mint ekkor még Karinthy és mások, hogy a film feladata a voltaképpeni dokumentum- és híradó film; művészet nem igen lehet.¹⁰

Az esztétikai rendszerezés igényével első ízben Somlyó Zoltán foglalkozott a filmmel, 1912-ben. A *Mozgófénykép Híradó*-ba írt cikksorozata valósággal föltérképezte a film lehetőségeit: *Mozi és romantika*, *A mozi regény*, *Mozi és tudomány*, *A mozisínész művészete*. A mozi a romanticizmus korát éli — írja — keresi önmagát; ami az irodalomban már útott közhely, az filmen még hiteles élmény. Ezzel a kialakulatlansággal van kapcsolatban a regényirodalom nagymértékű felhasználása is. Pedig ez nem helyes, mivel nagy regények filmen csak konzervált remekművekké válhatnak; újfajta, közvetlenül a film számára írott forgatókönyvekre van a filmnek szüksége. Különösen fontos a természettudományos filmek stílusának kialakítása, mert itt a film mint a modern technika szülötte, a modern tudomány eszméit hirdetheti.¹¹ Legjobb a mozisínészről szóló írása.

³ LÁNYI VIKTOR—RADÓ ISTVÁN—HELD ALBERT: A huszonöt éves mozi. Budapest 1920. 37.

⁴ *Mozgófénykép Híradó*, 1908. 14. sz.

⁵ *Mozgófénykép Híradó*, 1913. 2. sz.

⁶ *Mozgófénykép Híradó*, 1910. 2. sz.

⁷ *Mozgófénykép Híradó*, 1911. 10. sz.

⁸ *Mozgófénykép Híradó*, 1911. 27. sz.

⁹ *Mozgófénykép Híradó*, 1911. 29. sz.

¹⁰ *Mozgófénykép Híradó*, 1912. 461. és 489.

¹¹ *Mozgófénykép Híradó*, 1912. 830., 935.

„A végtagok vezetőidegein szalad le és rajzolódik le a szó elnyomott villanyszikra-mirídjára és ott öntudatlanul bár, szinte automatikusan, de annál közvetlenebbül talál vonalakat az elvetélt szavak jelentésének és értelmének visszaadására, az elnémított beszéd hangrezgéseinek a tagok modulációivá való transzponálásával. Az arc rajza veszi át és szívja föl a beszéd elejtett energiáját. És itt válik döntővé a mozisínész akciója.”¹²

Első pillanatra mindez fellengzős lelkenedésnek tűnik. Pedig nagyon komoly fölfedezésről van szó. Somlyó a klasszikus színészi játék és a könnyen eltúlozható némajáték szélsőségei között megkeresi azt az alkotói módszert, ami ma is igazán filmszerűvé tesz valakit. S ez a módszer a sajátos némajáték helyett — ennek is megvannak a maga művészei; Chaplin, Tati, Barrault, Mozzsukin, Masina — olyanfokú, főleg az arcra koncentrált belső átélés, amilyen színpadon az adott körülményeknél fogva is lehetetlen adni, de ami az arc ezer apró rezdülésén keresztül sugározza ki az ábrázolni óhajtott egyéniséget (Gabin).

Időrendben itt kell említenünk a Nyugat két kritikáját, melyek úttörő jelentőségűek, mivel a filmkritika az irodalmi folyóiratokban ekkor szinte még ismeretlen fogalom volt. Az első a Pásztor Árpádé: *Anatole France mozarabja*.¹³ Pásztor előadja a mesét; a filmnek mint olyannak még semmiféle ismerete sem derül ki a cikkből. Csak az érdekességet hangsúlyozza: milyen komollyá fejlődött a film, hiszen Anatole France eredeti szűzsét írt egyenest filmre. Jellemző a befejező mondat: „Anatole France a moziban is nagy író. Mert elvégre nem a műfaj teszi.” Sokkal érdekesebb ennél Zolnai Béla cikke: *A Bánk Bán filmje*.¹⁴ Ez is, akár az előző: irodalmi alkotást, ebben az esetben nemzeti klasszikust üdvözöl. De sokkal értőbben közelít Zolnai Béla a filmhez mint Pásztor Árpád; s ez természetes, mert közben jó néhány év telt el. De figyelemre méltó, hogy egy tudós irodalomtörténész, a magyar filmipar születésének pillanatában, milyen érdeklődéssel fordul az új művészet felé. Zolnai bevezetőül megállapítja, hogy a Bánk Bán ugyan nem filmtéma, de mivel mindenáron el kell juttatni a nép közé, helyes volt filmrevitele. Hiszen a moziközönség kritika nélkül mindent elfogad, amit elébe tálnak. Zolnai megállapítja, hogy Kertész Mihály rendezése Katona szelleméhez mértelen ad újat. „Azt csinálták a természettel, amit akartak. Földről nézett hatalmas tájkép, térs levégővel és mélybevezető távlat; sötét keret szűk nyílásán át tekintünk ki a napsütésre. Aztán: egybefoglaló napsütés; holdfény, de olyan, melybe a kontrasztok — a Melinda fehér vonalai — élesen belerajzolódnak. Széles hegyoldal egy kis ég-sarokkal, a sötét fokon végigkígyózó embersorral. Vékony földcsik, az egész képet betöltő ég...” Látható az elemzésből, hogy a szerző e sorokban a filmet már mint önálló műalkotást boncolgatja, mégpedig igen jó érzékkel, felismerve, hogy a felvevőgép a rendező utasításai nyomán miképpen tudja szolgálni a mondanivalót.

Pásztor Árpád és Zolnai Béla kritikái között három esztendő különbség van. 1912-ben keletkezett az egyik; 1915-ben a másik. Ebbe a három esztendőbe számos más, a filmről szóló lelkes megnyilatkozás is belefér, mégis a *Nyugat* írói egyre inkább elkedvetlenedtek. Minél inkább bekapcsolódtak a film-nyújtotta pénzkeresésbe, annál kevésbé méltányolták az elvi célkitűzéseket. A nagy konjunkturális kavargásban, amikor egyre-másra alakultak a hosszabb, de inkább rövidebb életű filmgyártó cégek — (az első világháború lendítette fel a magyar filmgyártást, mivel az olasz, francia, amerikai filmeket kitiltották) — és a filmgyártásnak minden ellenszenves ipar-jellege megmutatkozott; mikor Bródy Sándor, Ambrus Zoltán, Biró Lajos, Pásztor Árpád, Karinthy Frigyes és mások műveit sorra vásárolták meg és sorra készültek belőlük filmek: az írók eltették szép emlékül a film csecsemőkorának magasztos emlékeit és kicsit erkölcsstelen pénzszerzési forrássá degradálták magukban a „filmszínészt”. Jó példák erre az elkedvetlenedésre Kosztolányi filmcikkei. 1916-ban még így ír: „Egy par excellence

¹² Mozgófénykép Híradó, 1912. 709.

¹³ Nyugat, 1912. II. 615.

¹⁴ Nyugat, 1915. I. 504.

szellemi és testi művészetet látunk itt”¹⁵ de 1918-ban már „A méltóságos mozi”-nak¹⁶ gúnyolja a filmet, szellemesen állapítva meg, hogy „a mozit megmételtyezte az irodalom” s amilyen mértékben lettek gyártói udvari szállítók, olyan mértékben vált a szó rossz értelmében udvari tanácsossá és pöffeszkedő, úgazdag méltóságos úrrá. Nincs mit csodálkoznunk ezen, mert a magyar film-kapitalizmus születése nem szivderítő látvány. Így hát a magyar íróknak a 10-es évek elején írt filmesztétikai írásai megmaradnak nagyon szép, értékes, de folytatás nélküli kezdeményezésnek. El is felejtődtek teljesen. A tizes évek végén egyetlen kivétel van, s ez Szabó Dezső filmesztétikai tanulmánya.

Szabó Dezsőnek már 1912-ből van egy lírai vallomása a moziról a *Nyugat*-ban. „Egy nagy vigasztalás van az én citta dolentémben: egy öreg, nagy rozoga ház és benne a mozi. Megvallom, a mozit nagyobb dolognak tartom a parlamentnél, a Monarchia Balkán-politikájánál, a nyugdíjtörvénynél, mert: újraéleszti a mesét; hatalmas szociális propaganda, ha egyszer megtanultunk élni vele; az embert egy ültő helyében megsétáltatja az egész világon; a legdemokratikusabb esztétikai élvezet, hol a naccsága egy szepegésben, egy kacagásban randevúzik a konyhaszolgálóval.”¹⁷ Ezt a vallomást követi egy aránylag terjedelmes tanulmány, 1919-ben, a *Téli*-ban.¹⁸

„A mozi művészet, különálló, sajátos művészet, melynek megvan a maga célja, megvannak a törvényei és eszközei. Megjegyzéseimnek a következő megállapítások lesznek alapjai: 1. a mozi az élet lényegét, a tiszta cselekményt adja; mozdulatokkal tovább egyszerűsített művészi képlet, mint a dráma. 2. A zenét kivéve az összes művészetek között a legtöbb, mondhatni végtelen eszközzel dolgozik. 3. Úgy lehet a legmagasabb művészet, hogy azért és éppen azért a legszelebb tömegművészet marad. 4. A legnemzetközibb művészet s az maradhat akkor is, ha speciális fajiságot fejez ki. A film ne legyen se irodalom, se regényillusztráció, se színpadi dráma.”

Ezek után következik az esztétikai fejtegetés. Az a megállapítása, hogy filmen helytelen a sok felirat, hogy a német filmek javarésze nem több regény-átíratnál, amelyek vetítésekor a moziban még az is „nyomdafestékesebbé teszi a könyv emléket”, hogy lépten-nyomon közbevetett feliratokkal oktatják a jámbor nézőt: helytálló, sőt igen érdekes, mert mutatja: az író a filmet már nem mint a saját munkáját népszerűsítő közvetítőt fogja fel, hanem mint független művészetet, s éppenséggel nem lenne helyes, ha a film irodalmat direkt közvetítő segédesszköz óhajtana maradni. Meglepő viszont, hogy Szabó Dezső a valóságot és az életritmust, az élet mozgásjelenségeit olyan megszakíthatatlan folyamatoságban képzei el, hogy minden, az időbeli egymásutánból kiközlő jelenséget hamisnak könyvel el. Kifogásolja tehát a montázst: „a rohanó cselekménynek sohasem szabad egyes arcokra szétörnie. Párhuzamos jeleneteknek jellemző ellentétben való váltogatása is helytelen.” Ezt óriási izlésbeli eltévelyedésnek nevezi, holott az egész filmművészet alapja. Hiszen a műalkotás mint olyan, egyrészt nem alkalmas az élet tényeinek naturális—fotografikus visszatükrözésére; másrészt magában az életben sem érzékelünk mindent a kronométerrel mérhető idő megszakíthatatlanságában. Igenis, szemünk szétlőri ezt a varázs-egységet és hol magát a futó embert, hol csak fejét, szemét, hol lábát, hol pedig az őt néző tömeget figyeljük. A zenemű is vissza-visszatér a főtémához, „közeliben” kiemel egy korábban csak alig észrevehetően jelzett kőrtszót és így tovább. Ugyanezeknek az éveknek egy szakkritikusa, Török Jenő éppen azt tartja nagy vívmánynak, hogy a film képes az egységes valóságélményből az alkotó művésznek tetsző részleteket kiragadni. Később, a húszas évek közepén, ezt a montázselméletet vitték diadalra az akkor fiatal szovjet rendezők. De e szakmai tévedés ellenére is, Szabó Dezső filmtanulmánya fontos dokumentum; a filmhez való közeledés nem leereszkedő vállveregetés, de nem is szer-

¹⁵ Mozihét, 1916. 42. sz.

¹⁶ A mozi (Miskolc), 1918. 17. sz.

¹⁷ Nyugat, 1912. II. 976.

¹⁸ Thália, 1919. február 94—99.

telen lelkendezés. Mint írja: „a film megjelenésének van olyan világtörténelmi jelentősége, mint a könyvnyomtatás feltalálásának.”

Ez a cikk tehát az utolsó dokumentuma egy 1910 körül kezdődött filmesztétikai érdeklődésnek — a magyar írók részéről. Később, a húszas években — a szovjet remekművek hatására — még egyszer fellobbant az írók szenvedélyes érdeklődése a film iránt: Kassák Lajos — aki a *Mű*-ban igen fontos filmcikkeket publikált már korábban is — Tersánszky J. Jenő és mások írnak ekkor kiváló elemző kritikákat.

Összefoglalólag megállapíthatjuk, hogy a *Nyugat* íróinak érdeklődése a film iránt annak művészetté válásának pillanatában átlagon felüli volt; szám szerint sokan nyilatkoztak meg a filmművészettel kapcsolatban; s a *Nyugat*-on kívül rendszeresen írtak a *Mozgóképek Híradó* című szakközlönybe is. Pedig a film ekkoriban még meglehetősen leszólt mutatvány volt és cseppet sem volt előkelő dolog moziújságba írni. Ennek ellenére — mint a továbbiakban látni fogjuk — egyes filmújságok valóságos irodalmi lapokká fejlődtek.

A kör vezető irodalmi folyóirata köré csoportosult írók filmcikkei nemcsak azért jelentősek, mert bizonyosságai, hogy a haladó magyar irodalom milyen korán, milyen szoros kapcsolatban állott a filmművészettel, hanem azért is, mert világviszonylatban rendkívüli dolog élvonalbeli íróknak ilyen tömeges és állandó érdeklődése a filmművészet iránt. Nemrégiben jelent meg Guido Aristarco olasz filmtörténész könyve: *A filmméletek története*,¹⁹ az első kritikai munka, amely számba veszi a filmről szóló esztétikai írásokat. Ez a könyv a húszas évekkel kezdődik; ekkor vált világjelenséggé, hogy elismert írók módszeresen kezdtek filmmel foglalkozni; tehát *miután* megjelentek műveik a mozivászonon. Nálunk azonban ennek éppen fordítottja történt. Balázs Béla 1924-ben németül kiadott híres könyvének tehát — s ez a könyv Aristarco munkájában is nagy szerepet játszik — komoly magyar előzményei vannak. Amikor Balázs Béla még nem is gondolt a filmesztétikára, Magyarországon a filmszakirodalom már virágzott. Somlyó Zoltán és Szabó Dezső imént említett cikkei határozottan a rendező esztétika igényével fellelő írók; szerzőiket nyugodtan sorolhatjuk a világ filmesztétikai irodalmának eddig ismeretlen úttörői közé. A *Nyugat* két kritikája pedig egy vezető irodalmi folyóirat szándékáról tanúskodik: bevezetni a színházi—zenei és könyvrecenziók közé a filmbírálatot.

Mint külön érdekességet jegyzem meg, hogy az irodalmi életnek ez a film iránti esztétikai—elméleti érdeklődése, a maga külön útját járó Nádas Sándort (*Pesti Futár*) és a már említett Molnár Ferencet kivéve, kizárólag a *Nyugat* írói körére szorítkozott. Sőt, hadd említsem meg azt az ismeretlen adatot is, hogy ennek a körnek az egyik tagja, Nagy Endre — aki 1919-ben egy szellemes humoreszk-sorozatát is publikált a magyar filmkritikák születésének és megírásának körülményeiről²⁰ — a legelső közt tartozott, aki aktívan is részt vett a filmkészítésben.

Ha nem tudnánk, hogy Nagy Endre filmjét gyakorlatilag, a szó filmrendezése értelmében nem ő rendezte, hanem egy általunk nem ismert személy, valószínűleg egy francia operatőr és ő „csak” a színészek beállítását és a művészi felügyeletet látta el, azt mondhatnánk: ő volt az első magyar filmrendező. Mert kinyomtatott szövegben az ő neve szerepel először filmmel kapcsolatban a magyar alkotók közül, így: „Előadják a Modern Színpad tagjai Nagy Endre vezetése alatt.” Ennek a kisfilmnek, eddigi ismereteink szerint a 12. magyar játékfilmnek a címe: *A sakkjáték örüllje*. A Projectograph filmkölcsonzó vállalat készítette 1909-ben.²¹ A film a következőkről szól: szenvedélyesen sakkozik valaki a kávéházban. Annyira beleéli magát a játékba, hogy távozása után, az utcán is mindent a sakktabló lépés-lehetőségei szerint értékel. Így közlekedik; így nézi a piacon kirakott árukat, melyek a kofákkal együtt

¹⁹ GUIDO ARISTARCO: *Storia delle teorie del film*. Első kiadás: Milano 1951; második, igen jelentősen átdolgozott és bővített kiadás: 1960.

²⁰ Színházi Élet, 1919. 24. sz.

²¹ Erről az adatról is idézett munkám ad részletes felvilágosítást.

áttűnéssel sakkfigurákká változnak; lóugrás szerint száll fel az omnibuszra; hazatér; „amint villáját a sültbe akarja szúrni, eltűnik és a sakklovat találja helyén”; felesége, mint királynő, haragosan fogadja és — megmattolja. Látható: a film pontosan ismeri a kor filmtechnikai eredményeit és tudatosan, ügyesen, szellemesen alkalmazza azokat. Világosan felismerhető a francia bohózati iskola (Max Linder) hatása. Valószínűnek tartom, hogy Nagy Endre névtelenül, más filmek forgatási munkálataiban is részt vett.

Korda Sándor filmlapjai és az irodalom

Ha fellapozzuk a *Pesti Mozi*-nak és folytatásának, a *Mozi*-nak elfelejtett évfolyamát, meglepődve tapasztalhatjuk, hogy a filmről szóló szócikkeket már a második számtól kezdve szinte kiszorítják a *Nyugat* íróinak politikailag rendkívül éles tárcái, novellái, versei. Mintha ide menekültek volna olyan aktuális gondolataikkal, amelyeket a *Nyugat* különböző okokból nem közölhetett. A *Pesti Mozi* és a *Mozi*, ez a Major Henrik, Vértes Marcell, Biró Mihály, Gedő Lipót tollrajzaival gazdagon illusztrált két hetilap igen jelentős politikai—társadalmi orgánummunk, amelyet a kor irodalomkutatóinak gondosan kell tanulmányozniuk. Hogyan keletkezett ez a két, de lényegében egy hetilap?

Korda Sándor alapította és szerkesztette, egy ideig Várnai Istvánnal, de többnyire egymaga. Korda századeleji irodalmi életünknek sajátos jelensége, akit szinte egyáltalán nem ismerünk. A későbbi angol főnemes és film-„cézár” ezekben az években irodalmi ambíciójú újságíró volt — novellái is jelentek meg —, aki érettségi után, 1910-ben feljött Budapestre és módszeres buzgalommal fogott hozzá film és irodalom összebékítéséhez, illetve a kölcsönös megismerkedés létrehozásához. Az okos és ügyes újságíró —, aki csak 1914/15-ben kezdett rendezni, addig tehát a filmszakmához a lelkesedéssel kívül nem sok köze volt — hamar bekebeült a *Nyugat* írói körébe és minden ambíciójával azon buzgólkodott, hogy a fiatal költőket és írókat közelebb hozza a filmesztétikához. Kordát szerette és befogadta ez a társaság, amit az is bizonyít, hogy valóban sikerült neki az akkor példátlan dolog: az írók írni kezdtek a filmről. Korda először a *Mozgófénykép Híradó*-nál működött mint gyakornok. Ekkor érte el, hogy Somlyó Zoltánék rendszeresen írtak a lapba. 1912-ben pedig saját lapot alapított, a *Pesti Mozi*-t. Fontos megjegyezni, hogy ez időrendben a negyedik magyar filmszaklap volt, de amíg a többi a szó szűk értelmében vett szaklap maradt, még a *Mozgófénykép Híradó* is: addig a *Pesti Mozi* csak úgy ontotta a Karinthy, Móricz, Kosztolányi, Somlyó, Gábor Andor írásokat. Várnai István, egy ideig társszerkesztő, így emlékezik vissza a *Pesti Mozi*-ra nyolc év távlatából: „... a lapot Pesti Mozinak hívták, egy nagy PM monogram volt a címlapon — (ez az én ideám volt) — vagy negyven szám jelent meg belőle, vertük a Fidibuszt Auflág dolgában; a Pesti Mozi révén lett igazán népszerű Karinthy, nekünk dolgozott Gábor Andor, Liptai Imre, Kosztolányi Dezső, Somlyó Zoltán; én és Korda szombatonként hordtuk ki a lapot a trafikokba és a mozikba; és egyes szám ára tíz fillér volt és ezért olyan jól élhettünk, hogy számos fiatal kollégánknak még mi voltunk hús krajcár, egy forint erejéig bőkezű mecénásai. A hónap vége felé pedig, pénzünk kifogytán, testvériesen együtt is nyomorogtunk a pártfogoltjainkkal... Egy példányt meg nem takarítottam, félre nem tettem a csodálatos Pesti Moziból.”²²

A *Pesti Mozi* 1912. október 19-től 1913. május 3-ig állt fenn. Nyári kényszerszünet után *Mozi* címen jelent meg újra, 1913. szeptember 3-tól 1913. november 27-ig. A kettő együtt tehát kerekén egy évig működött. A továbbiakban együtt tárgyaljuk a két lapot.

Mindenekelőtt a Korda-féle vállalkozás rendkívül éles politikai radikalizmusát kell méltatnunk. S ez azért is fontos, mert *apró* eligazító-jel abban az irányban is, hogy kik voltak

²² LÁNYI—RADÓ—HELD: A huszonöt éves mozi. 74.

a *Nyugat*-ból is a leghaladottabb gondolkodásúak. A *Pesti Mozi* cikkei ugyanis gyakran a politikai szatíra határára értek. Később valósággal vicclap lett, amely rajzokkal, tárcákkal nyíltan és igen határozottan támadta Tisza Istvánt. Olyannyira, hogy egyik, valóban majdnem utolsó számának címlapján ezt olvashatjuk: „Megjelenik tíz perccel az elkobzás előtt.”²³ Kétségtelen, hogy ennek a politikai radikalizmusnak fő szervezője Korda Sándor volt, aki később, 1919-ben, a film-direktórium tagja lett és ezért kényszerült 1919 őszén az országból eltávozni. Bámulatos, hogy Korda egy moziújság ürügyén milyen következetesen foglalt állást a legkülönbözőbb politikai kérdésekben. Karinthy, Somlyó, Móricz Zsigmond, Kosztolányi, Gábor Andor támogatták ebben. Néhány példa.

Az egyik címlapon a következő rajz látható: gúzsbakötött író a deresen; Tisza István odaszól a hajdúnak: „János, cáfolj rá a szerző úrral!”²⁴ Másik rajz: német katona gondosan öntöz egy virágot; ez a békepalánta. Majd így szól: vigyázni kell, hogy el ne pusztuljon. Ezért karót tűz mellé: egy szuronyos puskát.²⁵ 1912/13-at írunk! Rendszeresen foglalkozik a munkáskérdéssel, az antiszemizmussal, a sajtószabadsággal, a választójoggal. Csupa aktuális kérdés. Nincs olyan szám, amelyben két-három rajz és néhány tárcsa ne támadná személy szerint Tisza Istvánt és kormányát. Van olyan szám is, amiből szinte kifejejtődött a filmrovat; és ezt terjesztették mozikban! Lehetetlen a tudatos politikai tendenciát észre nem venni. Különösen élesen bíráló jellegűek az illusztrációk. A fő irányvonalat — Korda irányításával — szemmel láthatóan a rajzművészek adták meg. A politikai karikatúrák közé szeretettel meg-rajzolt — és eddig ismeretlen — Móricz, Biró Lajos, Karinthy karikatúrák kerülnek; kávéházi asztalok vidám író-társaságai, apró rajzos utalások baráti tréfákra, eseményekre. Nyilvánvaló mindebből, hogy a *Nyugat*-on belül is volt egy külön baráti társaság, amelynek tagjai — a már idézett emlékezés szerint — esténként felkerekedtek, hogy moziba menjenek; azonos politikai elégedetlenséggel személték a világot. Ez a baráti társaság bizonyos értelemben vezetőjének ismerte el a fiatal Korda Sándort; összetétele pedig egyáltalán nem azonos a bennünk kirajzolódtott klasszikus képpel. Itt van tehát Vértess, Major, Biró, Gedő a rajzoló; itt van Móricz, Karinthy, Somlyó, Gábor Andor, Biró Lajos, Kosztolányi és Nagy Lajos; mindig, mindenben együtt; Adyt minduntalan tisztelettel emlegetik, rajzolják, de ő nincsen közöttük, viszont nem látjuk a *Nyugat* szerkesztői vezérkarát.

Korda később se feledkezett meg barátairól; mint filmrendező és mint a Corvin filmgyár művészeti vezetője, sorra rendelt forgatókönyveket a felsoroltaktól; 1915-ben indult *Mozihét* című szaklapjában pedig — ez már kimondott szakfolyóirat volt — rendszeresen megemlékezik barátai megjelent könyveiről. (Más recenziót irodalmi műről nem közöl.) Karinthy egy ideig a Corvin-filmgyár dramaturgja volt. Közismert *Filmgyártás* című humoreszkje is úgy keletkezett, hogy Karinthy Sztrókay Kálmánnal együtt *Mágia* címen tudományos—fantasztikus játékfilm-forgatókönyvet írt egy csillagászárról, Korda pedig a filmgyártásban ismert módon különféle módosításokat kért. Ennek a *Filmgyártás* című humoreszknak egy, a mai publikált változatoknál bővebb és szellemesebb változatát maga Korda közölte a *Mozihét*-ben, pedig csípős humora ő ellene irányult. Abban a változatban világosak az utalások is a *Mágia* című filmre.²⁶ Újabb Karinthy-publikációkban tehát ezt a bővebb változatot kell ezen túl közölni. A *Mágia* című film egyébként elkészült, sikere volt. Biró Lajos esetében köztudomású, hogy Korda milyen nagy mértékben segítette londoni karrierjét. De Móricz Zsigmonddal kapcsolatban már nem tudjuk, hogy Korda komolyan foglalkozott az *Isten háta mögött* megfilmesítésének gondolatával; maga Móricz írta a forgatókönyvet, mégpedig újszerű és film-szerű módon: „Móricz Zsigmondnak az a regénye, ami Bováry úr címen legutóbb a „Legjobb

²³ Mozi, 1913. november 6. 10. sz.

²⁴ Mozi, 1913, 12. sz.

²⁵ Pesti Mozi, 1913. 14. sz.

²⁶ Mozihét, 1917. 33. sz.

könyvek" című rendkívül népszerű sorozat első száma volt és kétszázezer példányban fogyott el, filmre kerül. Maga a kitűnő író dolgozta át, sok újszerű részlettel. Ez lesz az első Móricz-film."²⁷ Érdekes lenne látni ezt a forgatókönyvet — aminek elkészülte felől a híradás nem hagy kétséget — és hasznos lenne előkeríteni. Mivel a híradás 1919-es keletű, nyilvánvaló, hogy a film Korda külföldre távozása és Móricznak 1919 utáni politikai üldözése miatt nem készülhetett el.

Kordának a Nyugattal való jó kapcsolatait bizonyítja az is, hogy 1915-ben, a *Mozihét* első számába Ignóus írja a vezércikket s abban, a világháború második évében, ezt mondja: „Azt érezteti a mozi, hogy emberek vagyunk mind valamennyien, ha puskát is fogunk egymásra; — testvérek vagyunk és összetartozunk.”²⁸ De bizonyíték e szoros baráti szálak erejére és Kordának haladó szellemére Várnai István 1928/29-es filmlapja is, *A hét*. Ebben Várnai film-hírek mellett éppen úgy mint annakidején a *Pesti Mozi*, rendszeresen ír az 1912-es barátokról. Harcos cikkekben áll ki Nagy Lajos, Tersánszky J. Jenő mellett, sőt: „fölfedezi” József Attilát, publikálván egyik versének ismeretlen variánsát és a *Curriculum Vitae* első változatát. (Ezt külön cikkben ismertetem.)

Visszatérve a *Pesti Mozi* cikkanyagára, az alábbiakban felsorolom Gábor Andor, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Nagy Lajos, Somlyó Zoltán írásait. A törzsgárdához tartozott ezenkívül Harsányi Zsolt, Paulini Béla és Lovászy Károly. Az ő cikkeikkel nem foglalkozom. Csupán megemlítem, hogy Lovászy Károlynak van jó néhány „így írtok ti” stílusú humoreszkje; ezek közül említésre méltó *A csók* című; ebben egy diák, egy borbélysegéd, Pósa Lajos, Peterdi Andor, Somlyó Zoltán és Ady Endre stílusában dolgozza fel a témát.

Megjegyzem, hogy az eléggé nagyszámú névtelen, vagy álnéven írott tárca szerzője kilétének megjelölésével nem foglalkoztam, de kétségtelen, hogy ezeket a tárcákat is a felsorolt szerzők írták; főleg a politikailag kényesebbeket közölték névtelenül; illetve, ha egy számban azonos szerzőtől több cikk jelent meg. Az alábbiak csak a névvel jelzett cikkek.

Gábor Andor²⁹ négy írással szerepel a hetilapban, az első vers, a másik három próza: 1. *Románc Petrüss Sári és Fedák Sári barátságáról*. — 2. *Szeptemberi könyvpiac*. (A kiadók ki-uzsorázzák az írókat.) — 3. *Fürdés*. — 4. *Kihallgatás*. (Egy német katonai léghajó „tévedésből” Anglia fölé repült, „időjárás kutatás” céljából. A német császár kihallgatja a léghajó tisztjeit. Erről különben újsághír is olvasható: Világ, 1912. nov. 21.)

Karinthy Frigyesnek³⁰ huszonhat — részben ismeretlen — írása jelent meg Korda lapjában: 1. *Az embrió tragédiája*, vagy *gyerünk, gyerünk az igazgató bácsinak dolga van. Drámai versike. Írta Madách Imre*. (Három lapnyi verses szöveg. Alcíme: „A Nemzeti Színház a nagy költő intencióit helyesebben inícióit különben tiszteletben tartva egy kicsit összevonta az Ember Tragédiáját s néhány kis rövidítéseket alkalmazott. Most így néz ki.” Ez az igen korai variáns különösen értékes, mert megtudjuk keletkezésének okát: a Nemzeti Színház meghúzva adta elő a Tragédiát s ezt, Karinthy helytelenítette. Befejező két sora: Mondottam, ember: Ronts és húzva-húzzál. De értékes azért is, mert Ascher Oszkár a jóval hosszabb *Emberke Tragédiájához* fűzött megjegyzésében úgy véli, hogy „gondolom, 1936-ban írta”.³¹ Érdekes,

²⁷ *Mozihét*, 1919. 9. sz.

²⁸ *Mozihét*, 1915. 1. sz. — Kordáról még Bródy Sándor is fönn tartás nélküli elismeréssel nyilatkozik; pedig Bródy, bár sokat keresett filmjeivel, könyörtelenül ledorongolta a szakma apraját nagyját. „A kino-nagyiparosokért nem rajongok. Egy főszakértőt és rendezőt azonban ismerek, Korda a neve. Nagyszerű művészi hajlandósággal tele, rendkívül eszes ember s az az érzésem, hogy ezen a téren még világhírű lesz.” LÁNYI—RADÓ—HELD i. m. 32.

²⁹ PM 13/12; M 1., 2., 3. sz.

³⁰ PM 12/2, 3, 4, 6, 7, 9, 10; 13/4, 3, 8, 11, 14 és köv.; M 2, 3, 7, és köv.

³¹ KARINTHY FRIGYES: *Hőköm Színház*, Budapest 1957. 481.

hogy egy 1912-ben megpendült ötletet 1936-ban bont ki véglegesen Karinthy. (Ez tehát ismeretlen adat.) 2. *Gróf — Országgházy István. Regény Jókai Mór hatása alatt.* (Több folytatásban. Ez a folytatás Jókai paródia is ismeretlen. Fel kell tehát venni a legközelebb kiadandó *Igy irtok ti-be.* A folytatásos regény első publikációjának körülbelül a fele megtalálható ugyan a Budapest. Nagyregény című pamflet első részében, de csak töredékesen. Karinthy ezt tehát egy hosszabb Jókai-paródiának szánta.) — 3. *Újságok fotografái.* (Négy európai vicclap szatírája.) — 4. *Francia leckék.* (Szerelmi háromszög, ósdi nyelvleckekönyv modorában.) — 5. *Drámamozsi.* (Némafilm-humoreszk.) — 6. *Szolgálatom emlékére. Filmek a kaszárnyából.* — 7. *Olympiai mérközés 2023-ban a svéd és magyar csapatok közt.* — 8. *Húsvéti körkérdés.* — 9. *Egy ember, aki nő.* — 10. *A zsidóüldözés oknyomozó története.* (Ez a tudomásom szerint ismeretlen Karinthy-cikk maró gúnnyal írja le az ókor, középkor, reneszánsz, új- és legújabbkor zsidóellenes szankcióit.) Az eddig felsorolt tíz Karinthy-írás az újabban megjelent humoros jellegű gyűjteményes kiadványokban (*Az egész város beszél, Hőköm színház, Így irtok ti, Cirkusz*) nem szerepel. — Van továbbá három verse is a *Pesti Mozi*-ban: 11. *Az óra.* (Sanzon, melyben a nagymutató szerelmes lesz a kismutatóba, naphosszat kergeti, de csak éjfélkor éri el, s ekkor

Egy szót se szólt, remegve ingott egyet,
Egyetlen, forró percre ráfeküdt,
Egyetlen forró percre letakarta,
Tik-tak, tik-tak, tik-tak, tik-tak
S az órák éjfél vertek mindenütt.)

— 12. *Kabaré.* (Három kuplé: *Tyúkszemdal. Emil. Már tetszik érteni?*) — 13. *Románc.* — Az alább következő Karinthy írások már szerepelnek a gyűjteményes kiadványokban: — 14. *A nő, aki gögicsél.* — 15. *Az könyvnyomtató, az király, az poeta vagyis újságh-író.* — 16. *Az én csecsemőkorom.* (Gyermektáplálás címen.) — 17. *A doktor bácsi.* — 18. *Beszélgetés a sötétben.* — 19—26. Nyolc darab a *Tanár úr kérem* című kötetből. Ennek a *Pesti Mozi*-ban Középiskola címet adott Karinthy. A nyolc darab — az összesnek éppen a fele — *Bevezetés, elkéstem, eladom a könyvem, a jó tanuló jelel, a rossz tanuló jelel* (ehhez egy jól felismerhető Tisza-karikatúra van mellékelve, lötyögő díszmagyarban, ijedten szorongatja a kardját), *magyar dolgozat, röghög az egész osztály, megmagyarázom a bizonyítványomat.* Ez a 26 írás tehát 1912/13-ban jelent meg.

Kosztolányi Dezsőtől Oscar Wilde *Chanson* című versének ismert fordítása jelent meg a *Mozi* 1. számában. (1913. szept. 3.)

Móricz Zsigmondtól³² a következőket olvashatjuk: 1. *A bécsi bútor.* (Erről a közismert novellájáról Móricz azt vallja, hogy „1899-ben Debrecenben joghallható lettem, egyben a Debreceni Hirlap munkatársa is. Itt jelent meg az első pénzért eladott tárcám. *Bécsi bútor* volt a címe s ha jól emlékszem, tíz koronát kaptam érte.”)³³ — 2. *A török és a tehén.* (Ezzel a betoldással: „Mesemondó bácsi tapsolt és ijesztve kiált.”) — 3. *A veréb.*

Nagy Lajostól³⁴ a következőket találjuk: 1. *A pofaszakállas.* — 2. *Hogyan lehet megbolondulni?* — 3. *Az idő.* — 4. *Magyar írók találmányai és fölfedezései.* („— Lajos” aláírással; humoros írás.)

Somlyó Zoltántól³⁵ egy novella: 1. *A primadonna, a költő meg két ezüst óra mellett számos vers jelent meg Korda hetilapjában: 2. Új lapok születésére.* — 3. *Óda Psylanderhez.* (Utolsó sorai: „E kis dalt én hűsz koronáért S nem meggyőződésből daloltam.” Ami kétségtelen, mert Somlyó több ízben kifejtette, hogy Psylandert nem tartja igazi színésznek.) — 4. *Előleg.* —

³² PM 12/18; 13/12.

³³ Színházi Élet, 1934. december 23.

³⁴ PM 1; M 13/4.

³⁵ PM 12/2, 3, 6; 13/3, 4, 6; M 13/7, 16, 9.

5. A nyolcadik ok. — 6. Makáma. — 7. Filmszenárium. (Major rajzaival.) — 8. Harminc. — 9. Zsidó? Keresztény? — 10. A kis munkáslány. — 11. MÁV. — 12. A stajíring. — 13. A milíomós. — 14. Tékozlás.

*

A huszadik századdal foglalkozó irodalomtörténetírásnak tehát nem elhanyagolható területe a filmművészet.³⁶ Az alaposabb bepillantásnak többféle haszna is lehet: egyrészt konkrét forrásanyagot tárhat fel, ismeretlen novellákat, verseket; másrészt ismeretlen kapcsolatok, az irodalmi élet új összefüggései válhatnak világossá; harmadsorban pedig kiderül, hogy a magyar irodalom jelei a filmesztétika alapjait lerakó úttörők közé tartoztak s Balázs Béla, Hevesy Iván kezdeményezése korántsem hagyományok nélkül való.

Иштван Немешкюрти

ПИСАТЕЛИ КРУГА «НЮГАТ» И КИНОИСКУССТВО В 10-ЫХ ГОДАХ

Мировая литература по киноэстетике около 1910 года еще не проявлялась даже в своих очертаниях. Было опубликовано в то время лишь несколько статей, содержание которых в большинстве случаев сегодня неизвестно. Книги по киноэстетике стали появляться лишь около 1915 года. В своей выдающейся книге об истории киноведческой литературы (Storia delle teorie del film, Milano 1951, 1960) Гуидо Аристарко считает достойными внимания истинные киноэстетические издания, опубликованные еще около 1920 года.

При таких обстоятельствах может заслуживать внимания тот факт, что самый значительный венгерский литературный журнал начала 20-го столетия Нюгат опубликовал значительные статьи по киноэстетике около 1910 года. В то же время писатели круга Нюгат писали статьи и для специальных киножурналов (Mozgófénykép, Kinematographen Anzeiger). Важное значение имеет киноэстетическая деятельность поэта Зольтана Шомьо и писателя Дежё Сабо. Эти писатели были завоеваны на сторону фильма Александром Корда, который в то время был журналистом. В его журнале Pesti Mozi лучшие венгерские писатели помещали свои статьи по вопросам киноискусства а также свои неизвестные повести и стихотворения. Этот еженедельный журнал характеризовался острым политическим радикализмом. Корда и его коллеги-писатели регулярно и резко критиковали тогдашнее венгерское правительство, готовившееся к войне.

Тот факт, что группа самых выдающихся венгерских писателей регулярно занималась киноэстетическими вопросами, даже в специальных журналах, в 1910—1912 годах имеет важное значение даже в мировом масштабе.

³⁶ A filmesztétikai irodalom történetével kapcsolatban eddig két kisebb közlemény jelent meg: NEMESKÜRTY ISTVÁN: A magyar filmkritika kezdetei. Filmvilág, 1958. 14. sz. — MOLNÁR ISTVÁN: A magyar filmkritika hagyományai. Kortárs, 1959. 11. sz.

Petki János egyik strófájának forrása

A *Régi Magyar Költők Tára* új sorozatának XVII. század eleji verseket közreadó 1. kötetében (Bp. 1959.) Petki János (1572—1612) poétánk énekei is gazdag filológiai apparátussal kísérve olvashatók. A jegyzetek azonban nem jelzik a *Jaczik az szerenche most szegenj fejemmel...* kezdetű ének 309. lapon található 7. strófájának forrását:

*Elenben viszontag nézd mint hizelkedik,
Policrates király gazdagságban bizik,
Draga smaragd györöt hal gyomrában lelik,
Azzalis szerenche neki hizelkedik.*

Polykrates samosi tirannus legendás szerencsésének és halálának történetét Herodotos nyomán (Lib. III. Cap. XXXIX—XLIV.) Valerius Maximus *Dictorum factorumque memorabilium libri novem* c. nevezetes műve örökítette meg (Lib. IV. Cap. IX. Externa. V.), s ez lehetett Petki forrása. Az énekszerzőnek mindenképpen a híres példatár járhatott kezében, mert *Az Virtusnak és Voluptasnak egy massal való vetelkedések* c. hosszabb verses művében is felhasználja egyik példáját. (Vö. 321. és 602—603.)

Polykrates gyűrűjének históriája nemcsak Schiller híres balladájában (*Der Ring des Polykrates*) nyert költői feldolgozást; kedvelt motívuma a keleti és nyugati irodalomnak egyaránt. Feldolgozta pl. Hans Sachs (*Historia, Hertzog Policrates zu Samos der Tyrann*), és ez a tárgya a Grimm testvérek által *Die Sage der Frauensande* címen elbeszélte egyik hollandi mondának is. (Vö. August Wünsche: *Die Sage vom Ring des Polykrates in Weltliteratur*. Allgemeine Zeitung. 1893. Beil. 179—180, 185, 188. Idézi: Heinrich Gusztáv: *Német balladák és románcok*. II. Bp. 1911.³ 64.)

A XVII. századi magyar irodalomból Petki mellett idézhetjük még Szepsi Csombor Mártonnak szintén Valerius Maximus nyomán elbeszélte Polykrates-történetét (*Udvari Schola*. Bártfa 1623. RMK. I. 527. 7.) és Szenczi Molnár Albert Polykrates gyűrűjére való több érdekes hivatkozását (*Discursus de summo bono*. Lőcse 1630. RMK. I. 594. 43, 65—66, 157—158.)

Kovács Sándor Iván

Hatvany Lajos két látogatása Ambrus Zoltánnál

Az irodalomtörténet számára kétségtelenül fontos emlékiratok értékét erősen csökkentheti nemcsak a szerző szubjektív beállítottsága, hanem az is, ha — bár jóhiszeműen — nem egészen úgy mondja el az eseményeket, amint azok a valóságban történtek. Az évtizedekkel előbb lefolyt események emléke elhalványodik, elmosódik, összefolyik; nem lehet csodálni, ha az emlékezők írója sem tud mindig pontosan beszámolni a régmúlt eseményekről.

Úgy látszik, Hatvany Lajos sem jól emlékszik Ambrus Zoltánnal kapcsolatos élményeire, mint ezt legújabbán megjelent írásából tapasztaljuk. (*Beszélt házak*. Szerk. Hatvany Lajos. Bp. 1957, Bibliotheca. 323 l.; Ambrus Zoltánról 17—20. lapon.)

Hatvany két látogatásról beszél: az egyiket jóval több, mint félszáz, a másikat több, mint negyedszáz év előtt tette Ambrusnál.

Első látogatását 1900-ban tette. Ambrus ekkoriban az „Uj Magyar Szemle” szerkesztője volt. Ezt a folyóiratot dr. Blaskovits Sándor egy rokona támogatásával alapította, s csak addig tudta fenntartani, amíg ezt a támogatást megkapta.

Az „Uj Magyar Szemle”, mely mind tartalmában, mind formájában a „Revue des deux mondes”-ot vette például, megjelenése idején igen nagy feltűnést keltett. „Bámulom lapodat,

milyen magasságban tudod tartani” — írja Gárdonyi Ambrusnak. A kiváló dolgozótársakat — mint a levelezés mutatja — részint Ambrus szólította fel az írásra, részint maguk ajánlották fel munkájukat. Osvát Ernő, a Nyugat későbbi szerkesztője, rendes munkatársa volt a Szemlének, ugyanígy Ignótus is. De nemcsak a már ismert írók műveit fogadta szívesen Ambrus, kiadta a teljesen ismeretlen fiatal írók munkáját is, ha tehetséget látott abban — mint Hatvany példája is mutatja. A cikk megjelenésének történetét maga Ambrus többször így beszélte el:

Mikor a fiatal író a szerkesztő lakásán járt — maga vitte el a cikkét, vagy annak sorsa felől óhajtott érdeklődni — Ambrus, akinek sejtelve sem volt arról, hogy Hatvany a dúsgazdag cukorgyáros fia, megsajnálta a rendkívül sovány fiatalembert, — hadd keressen a szegény éhező bölcsészhallgató egy pár forintot — gondolta, és féléjszakai munkával kijavította a cikket. Ezt azonban Hatvany — mint az alábbi két levél mutatja — csak a cikk megjelenése után tudta meg. (Az eredeti levelek szövege:)

Szombat

Mélyen tisztelt Uram!

Látogatásom alkalmával mélyen tisztelt Szerkesztő Ur volt oly kegyes megígérni, hogy Maupaszantról szóló könyvismertetésem felől szíves ítéletét velem közölni fogja. Ez ígéretre támaszkodva, bátorkodom mélyen tisztelt Szerkesztő Urat arra kérni, hogy velem — a valószínűleg elutasító ítéletet — közölni kegyeskedjék. Félek ugyanis, hogy a hosszas hallgatást nem a „qui tacet consentire videtur” jelének kell vennem.

Szíves fáradozását hálásan köszönve, maradok

kiváló tisztelettel
Hatvany Lajos Graz
Maria-Grün. Sanatorium.

Mélyen tisztelt Szerkesztő Ur!

A Szemle alakjában ma kapom szíves feleletét. Engedje meg mélyen tisztelt Uram, hogy hálás köszönetet mondjak szíves elnézéséért s azért a kegyes fáradozásért, mely cikkemet közölhetővé tette. Majdnem minden sorban ott látom egyengető keze nyomát, mely elsímította a naiv kísérlet szögletes fordulatait és érdekességeit. „Lieber Vater wie hast du dich verändert” kiáltottam fel az egyszeri svábbal, midőn cikkem javított kiadását megláttam!

Hálás köszönettel
maradok
Hatvany Lajos.

Tehát, mint saját sorai tanúsítják: Hatvanynak nem lehetett alkalma tiltakozni az ellen, hogy a kijavított cikk az ő nevével jelenjék meg és Ambrus is aligha mondhatta: „Magának még nincs neve, fiatalembert.” A cikk egyébként H. L. névbetűvel jelent meg a Szemle augusztusi számában.

A szerkesztőség helyére vonatkozóan is téved Hatvany: nem Ambrus lakásán volt a szerkesztőség, hanem az Üllői út 1. számú házban, mint azt egy megmaradt szerkesztőségi levélboríték tanúsítja.

A második látogatás előzménye Hatvany szerint a következő volt: Reinitz Béla operett-librettót keresett és „kitüntető választása Ambrus Türelmes Grizeldisz című novellájára esett, melynek meséjét Heltaiak kellett volna versbe pattogatnia”.

A Türelmes Grizeldisz operett-terve még 1908-ban merült fel: a prózai szöveget Ambrus, a verseket Heltai, a zenét Szirmai Albert írta volna. Ambrus meg is írta az első felvonás szövegét, Heltai a verseket; a munka azonban ezzel — valószínűleg mindkettőjük sok másirányú elfoglaltsága miatt — abbamaradt. Reinitz csak sokkal később kezdett ezzel a munkával foglalkozni, akkor, amikor Ambrus már rég lemondott a folytatásáról. Reinitz 1931-ben az általa megzenésített részeket óhajtotta bemutatni Ambrusnak, talán a prózai szöveg folytatásáról is beszélni akart vele. Ezért kereste fel.

Ambrus járt az Üllői úti Valéria-kávéházba, de „írói műhelye” nem itt volt. Reinitz és Hatvany nem itt keresték fel, hanem a Valériával azonos házban lévő lakásán. Előre bejelentett — sőt hónapokkal előre bejelentett látogatás volt, mint ezt Ambrus alábbi levélfoglal-mazványa tanúsítja:

Kedves Bátor Uri!

A múlt héten beteg voltam, most pedig indulok a családommal Lovranába, hogy a mennyire lehet, reparálgathassam az egészségemet. Így csak hazaérkezésem után, augusztus közepe táján remélhetem azt az örömet, amelyet ígér: hogy Reinitz-cel fel fognak keresni.

Kérem, legyen olyan kedves, addig is közölje Reinitz-cel, mennyire örülök rajta, hogy végre hazajött és hogy annyi év múltán viszontláthatom!

Nagyon köszöni a Bródy Sándorról írt megemlékezés szíves megküldését és mind a kettőjüket igaz szeretettel üdvözlöi

tisztelő híve
A(mbrus)

Hatvany, mint mondja, aggodalmaskodott, milyen fogadtatásban lesz részük „a Bethlen párti író részéről”. Ambrus egyáltalában nem volt Bethlen-párti; sohasem tartozott semmiféle párthoz, de legkevésbé Bethlenéhez, aki rendkívül ellenszenves volt előtte.

Ambrus lakását is tévesen írja le Hatvany és nem jól emlékszik a könyvekre sem: „megrendítő címlapú” könyvei Ambrusnak nem voltak. Tévedés az is, amit — egy nem létező — fényképpel kapcsolatban mond. Ambrus sohasem járt a bajai gimnáziumba, középiskolai tanulmányait a pesti piaristáknál és a budai főgimnáziumban végezte.

Bár az a két eset, amit Hatvany elmond, az irodalomtörténet szempontjából jelentéktelen, mégis alkalmas lehet arra, hogy Ambrusról a valóságnak meg nem felelő képet vigyen be az irodalmi köztudatba.

Fallenbüchlné Ambrus Gizella

Jenei Ferenc

ISMERETLEN IRODALMI LEVELEK A BATTHYÁNY-LEVÉLTÁRBÓL

A Batthyány család XVI—XVII. századi tagjairól, hála levéltárunk gazdag missilis gyűjteményének, eddig is tudtuk, hogy könyvet szeretők, irodalmat pártolók és írókat támogatók voltak. Batthyány Boldizsár kora egyik képzett humanistája, külföldi tudósok levelezőtársa; Batthyány Ferencről, Takáts Sándor és Eckhardt Sándor kutatásai nyomán tudjuk, hogy Balassi Bálint barátja és verseinek, udvarló leveleiben felhasználója volt. Fiáról, Ádámról is tudtuk, hogy mecénása volt könyvek megjelenésének, eddig is ismertünk könyveket, melyeknek dedikációját hozzá írták. Az alább közlendő levelek egy része ezeknek az ajánlásoknak előzményeit fedik fel, azoknak mintegy anteactaival ismertetve meg.

Batthyány Ádám királyi főasztalnok, dunántúli főkapitány művelt, sokat utazó, úti benyomásait feljegyző, azokról naplót vezető ember volt. Az udvar kedvence, aki a grófi címet elnyeri.¹ Noha német nőt vett feleségül, magyarságában nem kevesbedett. A végek vitéz harcosa, Zrínyi Miklósnak a költőnek barátja és vitéz vezértársa, akinek hozzá írt levelei vaskos kötetet tesznek ki.² Pázmány hatására katolizált és ez időtől keménykezü támogatója a katolicizmusnak és üldözője a protestáns egyháznak.³ Míg szülei a protestáns egyházi írók támogatói, addig ő a katolikusoké. Az 1640—50-es években szoros kapcsolatban van a Pázmány utáni irodalom katolikus művelőivel is.

Levelezésének irodalmi vonatkozásaiból adunk ki néhányat, belőlük a könyvkiadó, írókat támogató Batthyányt ismerjük meg. Az első levél még az apához, Batthyány Ferenchez íródott, Rimay János írta. Kettejük személyes kapcsolatait ez ideig nem ismertük, noha Rimay leveleiben, hivatalos írtaiban gyakran találkozunk Batthyány Ferenc nevével, s tudjuk azt is, hogy a Batthyány család körében ismert volt a költő Rimay neve is. Batthyány Dorottyanak az enyingi Török István Rimay verseivel udvarolt.⁴ Nem tudjuk mióta ismerték egymást, lehet Balassi hívta fel a figyelmét a verselgető fiatalemberre, kedves tanítványára. Lehet, hogy a közelet, az országos politika hozta össze őket. 1612-ben már Rimay általánosan ismert és becsült személyiség, aki a „szegheny haza” sorsáról ír az ország egyik zászlósrának. Levelének hangja meghittén bizalmas. Figyelemre méltó a levél íratásának időpontja: 1612 virágcsütörtök. Báthory Gábor uralkodásának utolsó, zűrzavaros időszakára esik, ezért oly kétségbeesett, sötéten látó Rimay.

E levélhez kapcsolódik Hajnal Mátyás 1641-ben kelt levele, amelynek P.S.-ában egy — sajnos — elveszett Rimay versre találunk adalékot.⁵ — Hajnal Mátyás egyike a legtevékenyebb Pázmány-korabeli jezsuitáknak. Több kiadást megért imakönyve és hitvitázó munkája ismertté tette nevét. Egyik vezető egyénisége volt annak a „jezsuita-missió”-nak, amely, Eszterházy Miklós nádor és felesége Nyáry Krisztina körül, a főurak katolizálásán tevékenykedett.⁶ Amikor Batthyány Ádám áttért, jezsuita udvari papot tartott, aki, úgy látszik felesége kedvéért német volt. Ám Batthyány udvarnépére való tekintettel magyart is szeretett volna és Hajnal Mátyást szemelte ki. Kérte is őt Forró György provincialistól, aki az Eszterházy nádor udvarában tartózkodó Hajnalról beszélt is a náddal, de az nem vált meg a kedvelt jezsuitától.⁷ Azonban Hajnallal Batthyány továbbra is kapcsolatban maradt. Levelezésükből

¹ IVÁNYI BÉLA: A körmendi levéltár Memorabiliai. Körmendi Füzetek 2. sz. Körmend 1942 16 — 17

² IVÁNYI BÉLA: A két Zrínyi Miklós körmendi levelei. Bp. 1943. 52 — 312.

³ TAKÁTS SÁNDOR: Zrínyi Miklós nevelőanyja, Bp. 1917. 125 — 126.

⁴ Rimay János összes művei. Összeállította ECKHARDT SÁNDOR, Bp. 1955. 187.

⁵ E levélben említett Ivani V[ram] — Iványi Imre Batthyány felesége mellett teljesített szolgálatot. Batthyány Ádámhoz, 1632 — 1649 között, írott levelei közül az 1641. április 29 és 1642. október 16 közötti időszakból nincs levél és így Hajnal Mátyás levelére azokban nem találtunk magyarázatot. (OL Batthyány It. Missiles 21, 125 — 21. 140.)

⁶ IPOLYI ARNOLD: Bedegi Nyáry Krisztina. 1604 — 1641. Bp. 1887. 71 — 72.

⁷ Forró György S. J. — Batthyány Ádámnak. 1632 március 13. (OL Batthyány It. Missiles 14, 824.)

kiemelkedik a között két levél. Érdekesen világítanak rá a nádor környezetében levő jezsuiták szerepére, bizalmas családi ügyektől az országos politikáig foglalkoztatja őket minden, amivel befolyásukat ébren tartják tartani.

Veresmarty Mihály pozsonyi kanonok írta a harmadik levelet. Az ő „Megtérése története” és élete, valamint irodalmi munkássága jól ismert. Ehhez értékes adalékot nyújt az 1640. július 23-án kelt levél, melyben Veresmarty közli Batthyány Ádámmal, aki 1630-ban változtatta vallását, hogy Lessius fordítása harmadik kiadását neki ajánlja. Érdekes az, hogy a könyv ajánlása 1635-ben kelt és csak 1640-ben került, a pozsonyi nyomda túlterheltsége miatt nyomásra.⁸ Veresmarty csak ekkor értesíti Batthyányt a kiadásról. Nem mecénást keres, hiszen a bátaikhoz írott könyvéből is felajánlja, hogy „Ngodnak annyit küldök, a menyit Nagod kíván”.

Batthyány Ádám 1640-ben Németújváron ferences kolostort alapított.⁹ Ez az alapítása közvetlen, személyes kapcsolatba hozta őt a ferencesekkel. Ezek írói mecénásukra találtak benne. Különösen figyelemre méltó az a kapcsolat, amely Malomfalvy Gergelyt hozzá fűzte. Malomfalvy eddig mint aszketikus író, a „Belső képpen indító Tudomány” című elmélkedésgyűjtemény szerzője volt ismeretes.¹⁰ A rendi krónikákból tudjuk, hogy Erdélyből származott, 1638-ban lépett a rendbe. Több kolostorban működött, s végre, mikor pozsonyi gvardianságának éveit letelte, 1652-ben Eszterházy László, a nádor fia mellé került udvari papnak.¹¹ 1654 szeptemberében provinciálissá választották. 1667-ben a király erdélyi püspökké nevezte ki, a pápai megerősítést is megszerezve, de ő ezt magától elhárította. Mint szerzetes halt meg 1667. április 21-én.¹²

Közölt két levele Malomfalvyt eddig ismeretlen oldaláról mutatja be. Ő az, aki a ferences írók könyveinek nyomdába adását és nyomdai gondozását intézi. Eszterházy udvarában élve, könnyen utazik Bécsbe és a Cosmerovius nyomdában ő intézi rendtársa és Batthyány Ádám házi káplánja Kéry Sámuel művének, a „Keresztyen Seneca”-nak nyomtatási munkáit. A 6. sz. alatt közölt levélben már Seneca bekötöttségéről ír. Valóban a „Keresztyen Seneca” — a magyar új stoicizmus történetében jelentős esemény —, 1654-ben meg is jelent Bécsben.¹³ A levélben említett Pr. Tallián, 1647 óta a kismartoni ferences kolostor gvardiánja.¹⁴ Malomfalvy Gergellyel ő is gyászbeszédet „castrum doloris”-t mondott az 1653 „virágszombaton estvéli harangszó tájban”¹⁵ elhunyt Formontin Auróra Katalin, Batthyány Ádám felesége felett. Azonban míg Malomfalvy beszéde, ha csonkán is, de egyetlen példányban megmaradt,¹⁶ addig Tallián Ferencé ez ideig ismeretlen. A levél még említi egy „Imádságos könyv”-et. Erről sem tudunk közelebbit, hacsak nem azonos azzal az 1655-ben Cosmeroviusnál, Bécsben megjelent „Imádságos könyvecské”-vel, amelyet Szabó Károly Schlauch Lőrinc könyvtárából közölt, de, amelyet azóta senki nem ismertett.¹⁷ Az „utitárs”, amelynek formájában az „Imádságos könyv” nem jelenhetett meg, 1640-ben jelent meg először Pozsonyban, másodszor Rezenyi György pozsonyi kanonok költségén jelent meg ugyanitt. Rezenyi írja „a Kegyes Olvasóhoz”, azért adja ki, „mivel . . . e könyvecskének (noha akkor ezernél-is többet bochtak-ki) már minden Nyomatási el fogytak”.¹⁸ Egészen szokatlan könyvsiker ebben az időben, bizonyítéka a kis, 12-ed réti imakönyvek nagy népszerűségének. Malomfalvy levelének érdekes kiegészítője Tallián Ferenc 5. sz. alatt közölt levele, melyben mentegetőzik, hogy beszédének kézírata még nem kész. Nyomatás céljára készített tisztaírátról van szó, ezért kér bocsánatot Batthyánytól, hogy késedelmeskedett, hiszen „P. Samuella nem igen tanultunk a Csasar Cancellariayan”, t. i. szépen írni.

E levelek Batthyány Ádámot mint könyvek megjelenésének bőkezű mecénását mutatják be. Kéry Sámuel „Keresztyen Seneca”-ja esetében azonban többre gondolhatunk. Ennek a könyvnek fordításánál Batthyány mint inspiráló, házi káplánjának sugalmazója, buzdítója szerepel. Kéry maga mondja: „Értvén Nagyságod fülhegygel e’ kis Könyveczkének sommáját tulajdon maga indulattýából kívánta ezt magyar nyelure fordítatni: hogy így a magyar utitárs

⁸ Veresmarty Mihály munkái. Kiadta IPOLYI ARNOLD. Bp. 1875. I. köt. 432–457, II. köt. 195–211.

⁹ KARÁCSONYI JÁNOS: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon, Bp. 1923 I. köt. 212.

¹⁰ SZABÓ KÁROLY: RMK I. 870. — A BÉK példányának címlapján egykorú bejegyzés: Ex libris Comitiss F. de Nádasd 1653.

¹¹ OL Az Eszterházy család hercegi ágának lt. Malomfalvy Gergely — Eszterházy Lászlóhoz. 1652 augusztus 16. 642 csomó, 716 sz.

¹² KARÁCSONYI JÁNOS id. mű: I. köt. 119–127.

¹³ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Keresztyen Seneca, EphK 1937. 41–42.

¹⁴ KARÁCSONYI JÁNOS id. mű: I. köt. 212.

¹⁵ Georgius Szezen: Contio Funebris . . . , 1654. MK 1879 35.

¹⁶ MK 1879 36.

¹⁷ SZABÓ KÁROLY: RMK I. 900.

¹⁸ SZABÓ KÁROLY: RMK I. 1607.

rendnek, nem csak az külső, hanem az belső lelki útézségére-is, mint igaz vezér, utat mutatna.¹⁹

Végezetül egy kiadatlan Beniczky-levelet közlünk. 1645. november 27-én kelt, Kismartonban. Nem tudjuk hogy került Beniczky az Eszterházyakhoz, mit keresett ottan. Levele azonban arról is tanúskodik, hogy közvetlenebb kapcsolatban volt Batthyányi Ádámmal és összeköttetésben állott Homonnai János országbíróval is.

1.

Rimay János—Batthyány Ferencnek.

1612. wirágsütörtökön.

Spectabilis et Magnifice domine domine et
patrone mihi confidentissime.

Post seruitiorum meorum addictissimam mei commendationem. Az Vr Istenteől Nagisagodnak Kiwansagha szerint walo sok ióó szerenheketh kiwanok hosszu ideiglen walo egesseges életében adatatny. Thibay Ferencz Vramnak erre az feöldre walo iarasában örömost értettem az Nagod allapattiarool walo beszeelgetéséét, s hasznos foghlatossaghirool walo bizóniság tételéét. Ki uiszontag Nagodnak az my ide walo fogiatkozásunknak, rendeletlen, es zawarodot allapatunknakis alkolmasint eleibe terieztheti formaiaat es abrazattiaat, mindenüt sebb, mindenüt faidalom, mindenüt rothadaas wagian szegheny hazank oldalain. S az az weszedelmes, hagi az oruosságokes irekis az kiuel keötözik faidalmát, nagibb faidalmara es weszedelmére wadnak, nem enihed, de eped inkab teölök mind naponkint Ec: En Nagodnak Thibay vramtool Thörök orszagbool hoztam feö dinnie maguakot kwldöttem, Szent Gothard nap tayba wethesse vj feöldbe Nagod eökö, ha chak ollian Anniok leszen az oda walo föld, mint az nálunk walo feöldis, szez s ighen ioo giummölchét ehety termeseknek teletzakais Nagod. Eltesse ioo egessegebe az Vr Isten Nagodat. Irtam Wirag Chöteörtökön 1612 esztendőben

Nagod alazatos szolgálja

Rimay Janos.

OL Batthyány lt. Missiles 35,947. — Nem közöljük és a következőkben sem, a levelek hosszadalmas és nagyjából azonos, több sorból álló címzését.

2.

Haynal Mátyás—Batthyány Ádámnak.

Nagy-Hefflány, 1633. június 11.

Algya meg az Vr In Nagodat minden jokal, iduössegesen.

Nem türhetem hogy Ngodat, Keri Pal V. által, alazatossan nem köszöntem, es az mjnapi, mind Domus Professara nezö Gabnat, mind ennekem adot alamiznat meg nem köszönem. adgyon az In 100 ánnit erette Ngodnak. En Nagodnak szíwbeli szolgálja, barhol leszek. Az ideualo allapat hala Istennek türhető, mind az Vr, mind többiek egessegeben uadnak; mellyet Nagodnak is, az Asszonnyal ö Ngaua, es artatlan magzattal kiuanok ö szentfölsegetül szerenczessen meg adatni. Ez jövö heten az Vr ö Naga Posonmban igyekezik, valami Tanuztatasert; miuel az Erdeli Feiedelem megh maslotta uegezeset, neminemü dologban. Tegnapp ment el innen Questenberg Vram, ö Fölsegehez Beczben, hosszu tanaczozt tarta ö Nagaua. Az ö Fölsege Hadat io kárban mongyak lenni, nem regen az Magyarsag es Horuatsag 2000 vagot le az Ellensegből, s az Dania király fianakis meg sebesítették az kezét. Maga Boltzan Silesiabán, az Ellenseget è napokban megpballya; 10 ezerrel, szamossabb az ellenseguel, e mellett, jo igyeis lenuen, az Isten sem hadgya el. mj mindazaltal imatkozzunk. Ezekkel enis Nagodat Istennek oltalmában lenni kiuanom. Eltesse ö szent fölsege Ngodat, az Asszonnyal ö Nagaua egyetemben, kinek aianlom alazatos Isteni imatsagomat. Az Nagy-Heffleini Hideg Hewuiznel. 11. Juni 1633.

Nagodnak Alazatos szolgálja migh el

P. Haynal Matyas

¹⁹ KÉRY SÁMUEL: Keresztyen Seneca, Bécs 1654 A₁₆.

P. S. Kerem tudositson Nagod az ora felöl ha csak kölczön atta uolna Nagod, uagy aiandekon akaria adni, miuel en ott lattam uala, es nem tudom ki akarattyabol Beczben uitte uolt Fwley V az ora czinalohoz, kit minap 5 Rhenes forinton ualtek kj. en az mi azt illeti, akor sem tartottam mint saiatomra szamot, s' most is, ertuen Ngod akarattyat, kesz uagyok megh küldem.

OL Batthyány It. Missiles 18,476.

3.

Véresmarty Mihály—Batthyány Ádámnak.

Pozsony, 1640 julius 23.

Spectabilis ac Magnifice Domine, Dñe et Patrone gratiosissē; Rerum prosperitatem precor, etc. Servitia precumque meorum suffragia defero.

Am régen, Moysesnél, a' kik szegénységek miat az Isten sátorának fel állatására nagyobakat nem cselekedhettek, csak kezkeszörtis adtak; es Isten aztis, adoinak nagy jo akarattyokat nézvén, mind jo néven vetteis. Ezekhez es mayd hasonlot kezdettem cselekedni, mikor nagyobbra nem érkezvén, az Isten Anyaszent egyházának épületire, im csak tudos embernek, Leonardus Lessiusnak, é Societate Jusu, bölcz írását fordítottam magyarrá. Melynek ket izbe valo nyomtatása már az emberék között, kétség nélkül mert tettczet nekiek csak hamar kézre költ. Újonnan értvén én azoktul annak kevanasat, harmadszor im ki nyomtattam: es az ajánlo levélbe jelentet okokert, ezt én közikbena Nagod neve alat bocsátá. Mely, kicsin ugyan, és a Nagod méltóságának nem megfelelő: de az ellen, a Nagod értet Uri kegyelmességéhez, és kevesekbe található nagy emberségéhez biztomba, ezzel én im á Nagod patrocinumjához folytattam, tudván hogy ebbe Nagyságod is nem az adomannak kicsin voltát, hanem annak adójának nagy akarattyát fogja nézni. E mellet mindazáltal magamtul is irogattam egy Intő es Tanito levél könyveczkét, ehez a Tanatskozashoz mind materiaval, s mindd egyeb állapottal közel jarot. Abból is Nagnak im küldöttem. Mely en Nagódhoz valo nagy indulatomnak bizonyagit Nagod lassa kegyes szömmel, kérem Nagódat. Meg olvasván pedig azokat, ha Nagod ollyaknak itéli, mellyeknek olvasasában emberek idejüket hasznosan tölthetik, es Nagod, másokalis közlésekért kívánandgya, ezekből es Nagódnak annyit küldök, a' menyit Nagod kíván; mint mellyekbe felseben nyomtattattam. His Illusmam ac Magnicam vestram Dnem felicissē valero exopto.

Datum Posonij die 23. July, Anno 1640.

Ejusdem Illustr̃ae ac Mag̃ae

vrae Dñis Capellanus

Michael Veresmarti

Canon Posoniēn etc. mpria

OL Batthyány It. Missiles 51,342.

4.

Haynal Mátyás—Batthyány Ádámnak.

Kismarton, 1641 december 29.

Algya meg az Vr In Nagódat minden Joual iduössegesen.

Illy jo alkolmatössagom leuen az Irasra, es ez Vy Eztendőnekis kezdeti előttünk leuen, nem türhetem hogy Nagódat leuelem által ne köszöntenem, es ez Vy eztendőben Nagódnak, mint mindenkor joakaro Vramnak Patronusomnak, amaz regi Jdvözlet szerint Egesseget, Idvösseget, Jo szerencset, töb Jot keuseb bñwt, ne kiuaniak. Az mint hogy ezen Jot kiuanom az Aszonnak ő Naganakis, az Nagod szerelmes gyermekiuel egygút az Ngod szerelmes Hugauual, az Ngos Baberli kis Aszonnyal, kinek ez Vy eztendőben, lelki üyulastis, abban neuekedest, es vegig meg maradast, szíwbul kiuanok. Ezeket kiuanam Nagódnak, mind azert, hogy regen meg erdemlette tölem ezeket Ngod, s' mind pedig azert, hogy talam egy het mulua tul a Dunán kezdünk mennj, es igy, mint bucsuzas szerint is esnek ezek az Votumok; Jol lehet, talam előb még az Vr ő Naga Beczben kezd menni, es ugy törtenhetik, hogy enis, magam az szegeny

Groff Testenek el keseresere itt kezdek maradni. Azomban eltese Isten Nagodát minden Nagodhoz tartozokkal szerencsés jó egészséggel sok eztendeig. Kismartonba 29 Decemb. 1641.

Nagodnak Christusban alazatos Caplannya

Haynal Matyas

P. S. Nagod Iuani Vramnak paranczollya meg hogy amaz Rimay V. eneket (Egy szom volna Veled, kjezoda az Neued, Atyad? etc.) írta le es küldene meg, regi fogadása szerint.

OL Batthyány lt. Missiles 18,480.

5.

Tallián Ferenc—Batthyány Ádámnak.

Pozsony, 1653 szeptember 5.

Pax Christi.

Illustrissime Domine Domine Patrone Gratosissime

Isten Nagsagodat minden idvösseges iauayual adgya meg.

Mind az ket leuelet Nagsagodnak vgy vagyon hogy el uettem, de az elsöt eleg kessön, a mely ha előb kezemhez iutot volna eddig regen el küdtem volna az Praediciatiot, aminthogi megis irtam a Pater Samuelnek, es vgyan azon leuelemben köuetttem Nagsagodat hogi ne nehezelyen, okat adom miért nem küldhettem el az udötul fogua, nem tudom ha mentetté Nagsagodnal. A változása egyk oka miuelhogi abban faradtunk ennapogban, mert az hogy enys nem szinten szedtem volt iol-egyben akkor, azért azt akarnam hogy valami köszönet lenne benne hogy iol le irhatnam vagy le irattatnam mert a P. Samuellel nem igen tanultunk a Csasar Cancellariayan. Felet leis irtam imar, a többitis mentül hamarab le irom hiszen ottis a mi az accentussokat illeti el igazethatnj. taland csak a kismartonj Pater Guardian kezehez küldöm miuelhogi amint ertettem a Pater is most fárad beñe. az hogj az magaet is el küdgye Nagsagodnak. Nagsagod az Istenert meg bocsasson hogy ilyen szokaiig rontottam es hallandottam. Isten Nagsagodat szok Esztendeigy tarsa es eltesse io egessegeben. Datum Posonij. Anno 1653 Die quinta Septembris.

Nagsagod segen Istent imado kaplanja

F. Tallian

OL Batthyány lt. Missiles 48,286.

6.

Malomfalvai Gergely—Batthyány Ádámnak.

Bécs, 1654 május 19.

Illustrissime Comes, Domine Dñe Patrone ac Fautor
Colendissime munificentissime.

Viszszá erkezuén tegnap Posonbol (á houa bizonyos szükségem miat, s egy kis eget is akaruan ualtoztatni, randultam-uala alá) két rendbéli leuelét találám Nağodk. Mit irjon s paranchollyon Nağod szerzetes alázatossággal oluavván értem. A Pr Tallián predicatioja nyomtattatassanak-is veget uetek ma Isten kegyelmeből, s remenllem hogy é heten Senecat-is el-uegezem és így az Innepek utan csak az jmadsgos könyuel leszen foglatatossagom. A' Castrum Doloris intézését és á predikatzioik s' Seneka be-kötteteset-is Nağod parancholattya szerent disponalom, á mint hogy olly mestert talaluan az Nağd Cimeretis ki-metzetem. es a költseg kiuantatik azokert azt is meg irom Nağodk. Az itt-ualo paterek nagy haladással uezik Nağodtol és enis szerzetes alázatossággal köszönöm a fel-küldött bor alamisnat. A kismartoni kulcsarnak gyarlosagat magam-is sokaktol hallottam, azért ha ez arant busítottam Nagysagodat alázatossan bochanatot kerek és varok. A' mint uezsem ezembe nehezen lehet ollyan formaban az imadsagos könyv mint az utitárs, mind az altal azon leszek tellyes tehetségem szerint, hogy Nağodk kedue szerent legyen. Ezek-utan az edes Jesusnak ajanlom Nağodat, es holtig Isten jmadó köteles keplannya maradok Nağodk. Dat. Viennae die. 19. May 1654. Illstmae D Suae Humillimus Capellanus et Cliens

Fr. Gregorius Malomfaluaiy-mpria

P. S. Az ő Fölsege alá-jöuetelenek napia, á mint hallom megint bizontalan.

P. S. Minek utanna bé peczetlettem-uolna ezen leuelemet, ugy értém egy nemet Vrtol hogy bizonyossan Pünkösöd hétfőn auagy kedden bé-jön ő Fölsege. De effélet jmmár sokszor hirdettek.

OL Batthyány It. Missiles 30,305.

7.

Malomfalvay Gergely—Batthyány Ádámnak.

Kismarton, 1654 április 12.

Illustrissime Comes, Domine Domine Patrone et Fautor
Colendissime et Gratosissime.

Husuet kedden jrtam uala Nagysagodnak hogy Nağod minel hamarab meltoztatnek disponalni az en Bechi utom felől fel külduen az könyueczket. Dé semmi ualasztom nem jöuen touab uarakoznom kesőnek alítottam lenj. Im azert fel-indultam Beczbe, hogy addig azoknak nyemtattatásához kezdgyek mellyek jmmar kezem közt uannak, mig Nağodtól azokról a'miket minap irtam Nağodnak, instructiot uezsek. Ha mit ir auagy küld pedig Nağod jnnet Kismartonból fel küldhetik Beczbe. Altal menet be térek Nadasdi Vramhoz ő Nağygahoz es ő Nagysaganak conferalok a nyomtatás dolgarol. Ezzel az edes Jesusnak ajánlom Nağodat. Datum Kismartonij die 12. Aprilis 1654.

Illssmae D Suae Humillimus Capellanus

Fr. Gregorius Malomfalua

OL Batthyány It. Missiles 30,304.

8.

Beniczky Péter—Batthyány Ádámnak.

Kis Marton, 1645 november 27.

Alazattos szolgallatomat ajánlom Nāk mintt kegyelmes Vāk. Isten minden keuantha jokal aldgia megh Nadatt. En az pusztá hazamhoz mentem uoltt, karuallassomatt neznj, de őt szem szokaiğh mulathattam az Pestis regnallassa miatt, hanem el keöltt onnet jeőnem, inett az Nād szolgallatjara szíuem szerint el mentem uolna Nağhoz, de az louaim faratszaghá mulatatta el uellem, Nāk szemitt nem tudok yrnia, mellyet Eőchem Vř megh nem tudna Nāk mondani, noha Nāğhoz ez elleőt is megh indult uoltt Eőchem Vā, de most mas hirem erkezuen Homonnay Vř eő Nāğhoz is el keöl menj, my uegett megh mondhattja Nāğk. Kerem alazattosan ebbenis mutassa Nāğod minden io akarattjatt hozank az miben keuatattjk. En amigh ellek az Nağod alazattos szolgaja akarok maradnom. Kerem Nağodatt annak tartuan engemet szolgaltasson uellem Nād. Az S Isten eltesse Nağdat io egessegeben. yrtam Kis-Martonban 27 9bris 1645.

Nağk alazatos szolgaja migh ek

Beniczky Peter

P. S. Kérem Nādatt keöldgjön Nağd nekem egy bard forma Paraszt Pallost megh szolgallom Nāk.

OL. Batthyány It. Missiles 5936.

Kristóf György

ENDRŐDI SÁNDOR A PETŐFI-SZOBOR LELEPLEZÉSI ÜNNEPÉLYÉRE ÍROTT ÓDÁJÁNAK TÖRTÉNETE

Régi és sajnos nem ritka tapasztalat, hogy nemcsak a könyveknek, hanem az egyes műveknek is van fátuma, a szerző szándékától független, elgondolásával és céljával ellenkező sorsa, minek következtében az írásmű jellege eltorzul, félígazzá válik. Fátum érte Endrődi Sándornak a Petőfi szobra leleplezési ünnepélyére írott, pályadíjjal kitüntetett, *Petőfi* c. ódáját, illetőleg annak utolsó hat, köztük pedig különösen tizenegyedik versszakát.

A Petőfi szobor leleplezése 1882. október 15-én ment végbe. A különben gyors ütemű fejlődésbe lendült Budapestnek akkor még csak két nagyobb szabású szobra volt, a nemrégiben felállított Eötvös Józsefé (1879) és a Széchenyié (1880). Már csak azért is, de főként a Petőfi személyiségének és költészetének páratlan népszerűségére gondoló mai ember csaknem megfoghatatlan bizonyossággal úgy vélekedik, hogy Petőfi szobrának leleplezésére az egész hivatalos és nem hivatalos magyarság egy emberként nagy lelkesedéssel készülődött.

Ez a vélekedés azonban több tekintetben nem helytálló még az előzményekre nézve sem. Ismeretes, hogy a szobor felállításának eszméjét mint megvalósítandó nemzeti feladatot nem valamely társadalmi vagy irodalmi közület tűzte ki napirendre, hanem egy a Petőfiért rajongó magánszemély, Reményi Ede, a világhírű, de napjaink egyébként rendkívül meglevénült zenei életében alig emlegetett, sőt szinte elfelejtett hegedűművész. A Petőfi emlékekben gazdag Kiskunságban adott sorozatos hangverseny-körútja rendjén Halas városából már 1860 nyarán kiadta Reményi a jelszót és felhívta a nemzetet, hogy állítson szobrot Petőfinek. A költségek tetemes részét is ő hegedülte össze évek hosszú során hazai és külföldi hangversenyein. A közadakozás eleinte országsszerte szép eredménnyel folyt, utóbb azonban lassan csörgedezett. A közigazgatási hatóságok gyűjtése a nép körében mindössze ötezer s pár száz forintot tett. A leleplezés küszöbén még fennálló több ezer forintnyi hiányt Budapest főváros tanácsa vállalta el és fizette ki (1882. szept. 5.). A szobor költsége tehát csak részben gyűlt össze nemzeti közadakozásból.

A szobor történetében a fő érdem továbbra is Reményié. Ő nemcsak felvetette az eszmét s járult a kivitelhez bőséges adománnyal, hanem meg is szervezte a megvalósítás ügyét azzal, hogy bizottságot alakított, mely eleinte az ő elnöke alatt, magán jelleggel, 1865-től hatósági engedéllyel nyilvánosan működött. Az elnöki tisztséget nemcsak címként viselte, hanem még külföldről, Párizsban lakása idején is, lelkiismeretesen be is töltötte, vezette és irányította a bizottság működését, gondozta és ellenőrizte egy hivatalnok pontosságával a begyűlt szoboralapot. És védte is. Mikor 1863–64-ben a félhivatalos időszaki sajtó szélén tárgyalni kezdte, hogy vajon nem volna-e jobb a szoborra addig begyűlt összeget Petőfi Zoltán nevelésére fordítani, Reményi s vele a bizottság nem állott kötélnek. A Petőfi tiszteletét illojálisnak minősítő abszolútizmus hivatalos köreinek vágya, a szoborügy eltemetése kútba esett. Csak akkor mondott le Reményi önzetlen szívóssággal betöltött elnöki tisztéről, mikor hosszú időre átköltözött családostól Amerikába. Utána egy ideig, míg élőhalottá nem vált, Tóth Kálmán, az alelnök vezette a társaság tevékenységét, 1879-től pedig a köztisztviselnek örvendő hazafias gróf Károlyi István, aki szintén önzetlen lelkesedéssel és anyagilag is jó eredménnyel szolgálta az ügyet.¹

A szoborra begyűlt összeg 1871-ig annyira nőtt, hogy a bizottság felkérhette és megbízhatta Izsó Miklóst, a Búsuló juhász kitűnő művész szerzőjét a szobor megmintázásával, mit Izsó készséggel és nagy becsvágygal el is vállalt azonnal útrakelve, hogy a külföld nagyobb méretű emléksobrát tanulmányozza. Hazatérve tanulmányútjáról, két mintát is készített. A bizottság mindkét mintát szépnek, művészinak találta, a kivitelre elfogadottat, mivel Izsó időközben élete délen, 1875-ben elhalálozott, Huszár Adolfal, az Eötvös szobor alkotójával öntette ércebe — az eredetinek nagyon csekély módosításával.

Ennyiből is látható, hogy nem minden akadály nélküli a szobor története.

Magának a leleplezési ünnepélynek a közvetlen előzményei sem túlságosan örvendeteseek. A magyar társadalom szervezetlenül, csak tétován nézte és ímmel ámmal várta a leleplezés ünnepnapját. Ennek bizonyosságául csak két megnyilatkozást említek meg. Az egyik Marosvásárhely város tanácsának az álláspontja, mely szerint a leleplezés ünnepére „aki akar, menjen el, a képviseltetési okmányt a tanács kiállítja” — írta a Kolozsvárt megjelenő *Ellenzék* című napilap (1882. október 13. sz.). A történeti igazság kötelez arra, hogy megmondjuk, amit annak rendje és módja szerint az *Ellenzék* is megtett egyik rákövetkező számában, hogy Marosvásárhely mégiscsak résztvevő hivatalos kiküldöttekkel az ünnepélyen. Nyilván az *Ellenzék* közleményének hatására történt meg a pálfordulás, változott meg a tanács álláspontja. A másik nyilatkozatot a mindig higgadtan tárgyilagos *Vasárnapi Újság*ból idézem. Az ünnepély lefolyásáról írott közlemény szerint: „A leleplezés se volt országos ünnep, csak az utolsó pillanatban kezdtek egymást figyelmeztetni a hatóságok.” (1882. 43. sz. 6851.) Ez a megállapítás summásan foglalja össze az ünnepély előzményeinek hiányosságát. Azt, hogy a lelkesedést még a leleplezés öröme sem hevítette föl.

A közvetlen előzmények között mégis született egy igen örvendetes esemény: Endrődi Sándor pályadíjnyertes ünnepi ódája. A Petőfi-társaság 1882. augusztus 8-i határidővel pályá-

¹Dolgozatom fő forrása REMÉNYI KÁROLY: A Petőfi-szobor története, Koszoru, 1882. 325., és névtelentől: A Petőfi-szobor leleplezése. Uo. 460.

zatot hirdetett a leleplezés ünnepén elszavalandó költeményre. A nyertes jutalma 500 frank.² Beérkezett 42 mű. A bizottság Bodnár Zsigmond előadói jelentését meghallgatva a jutalmat egyhangú szavazattal Endrődi Sándornak ítélte oda. Am a kitüntetést nyomon követte a megálázás-eltussolás.

A leleplezés ünnepélye három szakaszban folyt le: díszgyűlés az Akadémia nagytermében, utána maga a leleplezés és végül is ünnepi áldomás. Mindháromra rányomta bélyegét a kellemetlen időjárás és főleg a túlzott lojalitás.

Csípős őszi szél fújt, a felhős égből szitált a hideg eső. Az előkelőségek egy része, maga Tisza Kálmán miniszterelnök is, talán emiatt jelent meg polgári öltözetben a díszgyűlésen. A nagy többség díszmagyarban, a katonaságot képviselő tábornokok és tisztek kivétel nélkül teljes díszben. Az egészben disszonánsnak mondható közönség csak késedelmesen és szállingózva vonult ki a szoborhoz az esőzés miatt, ami a szobor körül már reggel óta várakozó tömeg türelmét ugyancsak próbára tette, — zúgolódott, rendet bontott.

A díszgyűlésen megjelent a képviselőház elnöke és számos tagja, meg Tisza Kálmán miniszterelnök s a kormánynak még négy tagja, a polgári és katonai hatóságok képviselői, a megyék és városok küldöttei és az irodalom, tudomány és művészet kiválóságai. A gyűlést — s ez meglepetésként hatott — betegsége miatt nem a bizottság általánosan tisztelt buzgó elnöke, gróf Károlyi István, hanem az alelnök Ráth Károly, Budapest főpolgármestere nyitotta meg és zárta be. A műsornak egyetlen pontja volt: Jókai ünnepi beszéde. Ma is gyönyörűség olvasni a magyar mesemondás királyának a kortárs és barát szeretetétől átitatott visszaemlékező méltatását — kivéve a befejezést.

Jókai képzelete Petőfi szellemét az ünnepélyen jelenvalónak látja. A szellemek pedig világosan látnak, igazságosan, szenvedély nélkül ítélnék. Mit lát Petőfi szelleme a jelenből s hogy ítélkezik róla? — veti fel a kérdést Jókai. Látja — feleli — hogy „a népszabadság, melyet ő még mint gyémántot keresett, és megtalálva, annak tartott, ma már közönséges, de hasznos úttöltő kavics, félthetetlen, elveszíthetetlen”. Láthatja, hogy amit a *Vasúton* dalában óhajtott, teljesült, az országot vasutak hálózata átszeli, rabláncok nincsenek, vasút lett belőlük. Láthatja, hogy van szabadság és végül láthatja, hogy van Magyarországnak népeit szerető és népeitől szeretett királya. És mosolyogva látja Petőfi, hogy az országban minden halad előre a magasság, a tökéletesség felé. Forradalmi felhevülés nélkül is megállapítható, hogy mind a kormány dicsérete s még inkább „a népeit szerető és népeitől szeretett” király emlegetése a legszelídebb szóval élve, stílustalanul, Petőfi emlékéhez méltatlanul hangzott el. Jókai hiperlojalitása azonban kicsiség ahhoz képest, ami Endrődi ódájával történt.

A díszgyűlés közönsége végre csak kivonult és megérkezett a szoborhoz s ott ugyancsak Ráth Károly megnyitó beszéde közben lehullott a lepel. Ráth nagyon szép beszéde után Nagy Imre, a Nemzeti Színház kitűnően beszélő első főszereplő művésze elszavalta Endrődi pályadíjjal kitüntetett ódáját, de annak csak kilenc versszakát. Hogy hat versszak néma maradt, azt a tömeg nem tudhatta, legföljebb csodálkozott, hogy a vers az akkor s még utóbb is sokáig divatos hosszú hazafias ódákhöz képest szokatlanul rövid. A be nem avatott műértőb-
bek azonban bizonyosan ráeszméltek, hogy az óda tartalma hiányos, nincs benne szó a szabadság, csak a szerelem költőjéről. A költemény azonban így is tetszett, zajos éljenzésben részesült — megszokásból.

A költemény tartalma kettős tagoltságú. A bevezető két strófa után Endrődi a dalköltő s a lírikus Petőfi csodálatos, a nagyvilágot is elbűvölő és meghódító művészetét dicsőíti a kilencedik szakaszig, amelyik átmenet a tartalom második feléhez. Így hangzik:

Mert Sappho nem dalolhat édesebben,
Ha lantján zendül a szerelmi dal,
Sem a fuvalom, mely ha lebben
S ingó virágfejecskék közt kihál;
Hulló sugár a titkos éji csendben,
S ha kell; dübörgő, mennydörgő vihar,
Tyrteüs lelke támad fel vele
S szétárad időköz szelleme.

² Eredetileg ezer frank jutalmat ígért a társaság. Ennek összeadakozására felszólította „a haza leányait és fiait, kik felkesedni tudnak Petőfi dalain és kik ez által a nemzet és irodalom ügyéhez hozzájárulni akarnak”. Az eredmény, úgy látszik, csak felére futotta. A felhívás teljes szövegét l. Kelet (Kolozsvárt megjelenő napilap), 1882. február 28. sz. 174.

A következő tizedik versszakban átvált a szerző gondolatmenete a szabadság és hazaszeretet költőjére, ki mint megalázott, de láncát tépő Prometheus várva vár a viharra s megkondítja a vészharangot: Talpra! A múltat jelenné átlelkesítve harsog a tizenegyedik versszak:

Ha lelked van magyar nép, talpra hát!
Megjött a várt idő! Most vagy soha!
Fel, fell Csatára, harcra, katonák!
Kezünkben az igazság pallosa!
A tűzpokolba minden koronát!
Többé nem kér; ítél a nép!
Ki elmarad, rothadjon gyáva vére!
Esküdjünk! A magyarok istenére!

A befejezés buzdító felszólítás a csüggedező nemzethez, a viharverte néphez, hogy Petőfi eszméi és tettei példaként ragyogjanak előtte s szakadatlan munkavégzéssel virágoztassa fel a hazát nagyinak, dicsőnek és hatalmasnak. Amilyennek Petőfi álmodta.

Hogy melyik volt az elszavalt kilenc versszak? Valószínű, hogy a kilenc első nyert kegyes imprimatúrt. De nem bizonyos, mert pl. a hatodik sem egészen udvarképesen indul:

Remegjen hát az Olymp büszke orma
S pusztuljanak a bitor istenek!

E szakasz helyett talán az utolsó jutoitt szóhoz. Bármiként is történt, joggal kérdezte Endrődi, a méltán háborgó szerző Szász Gerőhöz írott levelében (1882. okt. 17.) s kérdezhetjük a szerzővel mi is — hogy ugyan milyen vers lehetett az, amit Nagy Imre elszavalt.

A fátum azonban még nem teljes, folytatása is van.

A költemény egyidejűleg nyomtatásban is megjelent, a Petőfi társaság folyóiratában, a *Koszorú*-ban (1882. 298 s. köv. l.). Innen átvette a *Pesti Napló* s a többi napilap is, de csonkán, a fentebb idézett, forradalmas hangot megütő tizenegyedik versszak lojális kihagyásával. „Ugyan kérek — írja többek között Endrődi Szásznak ugyanabban a levélben — vedd pártfogásodba azt a száműzött strófát s pörköld a *Napló* orra alá lapodban. (A Kolozsvárt megjelenő *Ellenzék*-ben, melynek Szász egyik irányadó főmunkatársa volt.) Te megérzed, hogy mily hézagot támaszt versemben annak az egy strófának a kihagyása. Persze Petőfi emlékét még Jókai is jobboldali politikával ünnepli. Abban a gyönyörű részletekkel bővelkedő beszédben mily kicsinyes, mily hunyász fölfogás! Ah! Ha élne Petőfi — majd világítana Jókainak. De a lojális „alaválók” megfélemeztek a királyt. Mi nyomjuk magunkba a mi hazafiságunkat... Fújják fel a politikájukat és a királyukat... Hát respektálása volt ez a Petőfi emlékének? Szó ide, szó oda: az én versem tükrözte legjobban Petőfi egyéniségét. S kérd: a függetlenségi párt ebből a fényes alkalmából mitsem kezdeményezett. Hagyták, hogy az ünnepély zamatja legyen kormánypárti. Eh! alügyünk rá. Csak dicsőítsék ezeket az idöket. Én is megpróbálom a magasztalást a Kisfaludy-társ. székfoglalójában a Homályban című versemmel, melyet kegyeskedjél átvenni az *Ellenzék*be. Oda való lesz.”

Az ünnepi óda teljes szövegében mégis megjelent egyidejűleg egy napilapban is, de nem Budapesten, hanem vidéken, a kolozsvári *Ellenzék*ben (1882. október 16. sz.). Az Endrődivel már több év óta sűrű levelezést folytató költő-barát, Szász Gerő táviratilag kérte közlésre a költeményt. Megkapta, közölte, de ő is meghökkenve észrevette, hogy a pesti lapok cenzúrázva, a tizenegyedik szakasz kihagyásával közölték a verset. Azonnal meg is róttá lapjában a *Pesti Napló* — innen vették át a többi lapok — prottmankodását, mellyel túlbuzgó lojalitásból lebunkózta a költő egyik gondolatát, durva ütest mért a sajtószabadságra, ami szerinte éppen egy hírlaptól — pulyaság. Véleményét közölte levélben barátjával is. „Édes Gerőm! Leveleink keresztül utaztak egymáson — válaszolta október 20-án Endrődi — s így annál érdekesebb, hogy elmondandóinkban megegyeztünk. A strófa kihagyása most már tiszta dolog: a szoborbizottság intézkedése! (Tehát nem a *Pesti Napló* bűne — a cikkíró). Auch gut... Legalább felszólítottak volna, barátom és ezt azért szerettem volna, mert nagyon jó alkalmam lett volna megtagadni, amire kértek. Azt a strófát egészen helyesen fogtad fel. Jelenné téve csak azért van, hogy nagyobb hatást tegyen s egyszerre csapja körül a hallgatóságot az a forradalmi hangulat, mint láng... A független Magyarország! Ezzel a lojális nemzettel! Ezekkel a lojális gondolatokkal és érzelmekkel! Moriamur pro rege... Hallod — Petőfiként — őseink „bögését”. Így fogunk még bögni századokig. Függetlenség dolgában még a cigánnyal is többre tudnánk menni, mint a magyarral! Mi csak álmodozunk, édes költő: azért van

külön világunk. Ez a mostani világ igen okos nekünk, bolondabb időre van szükségünk, hogy igazán tovább haladhassunk.”³

Így az ünnepi óda kitüntetett, babérkoszorús szerzője, aki itt kivonatolt első, október 17-én írott levelét így kezdte: „Édes Gerő! Hadd döntsem ki előtted lelkemet.” Hát ki döntötte. Keserű kifakadásai, bús panasza nemcsak az ő sajátja, hanem irodalmunk történeté is. Folt az ünnepély méltóságán és a Petőfi kultuszon. Nagyon érdekes volna tudni név szerint, hogy ki fedezte fel lojális buzgalmával az egész költeményből, de különösen a tizenegyedik versszakból fenyegető roppant veszedelmet s háritotta el azt nagy vitézül Ferenc József és Tisza Kálmán fejről. Endrődi a szoborbizottságot általában nevezi meg tettesnek. Valószínű is, hogy nem alap nélkül. Hisz egyidejűleg Reményi Antal, az Ede testvérbátyja, a bizottság jegyzője Emlékkönyvet adott ki a leleplezés alkalmából. Ez Emlékkönyvben benne van mindenik beszéd, amelyik az ünnepségen elhangzott, benne van Szász Károlynak is a közébédén elhangzott pohárköszöntője Petőfi emlékére és persze a pályakoszorúzott vers is, de itt a tizenegyedik strofa nélkül. Valahol, talán a Petőfi társaság vagy valamelyik minisztérium irattárából fel lehetne kutatni az ősforrást, a kezdeményező és indítványozó „dicső” hazafi név szerinti kilétét.

Az ünnepséget áldomás fejezte be, mégpedig kettő, kétféle, ami már önmagában is furcsa, visszatetsző. Egyik, a tízforintos az előkelőségek részére, a másik, a kétforintos, az írók, tudósok és művészek számára. Az előbbin Szász Károly köszöntötte, ünnepelte és éltette Petőfi szellemét, de egy szóval sem emlékezett meg Petőfi szabadság-költészetéről, politikai eszméiről. Tisza is mondott pohárköszöntőt. Abban is lehetett valami különös, mert Endrődi azt kérdi Szásztól: „Hát Tisza beszédjének a végét érted? Én nem.” A kétforintoson Endrődit is felköszöntötte, mint írja: egy „borzasztó svihák” valaki. „Hát kellett ez nekem?” — írta és kérdi Endrődi október 17-i levelében.⁴

Mindebből kitetszik, hogy az ünnepélynek egyik része sem zajlott le valami bántó disszonancia nélkül. A világszabadságot hirdető, republikát követelő Petőfi emléke egyszerűen fátyol mögé rejtőzött.

A legelkeseredettebben gondolt és teljes joggal is gondolhatott vissza az ünnepségre Endrődi. Pályakoszorúzott ünnepi verse nagyon kicenzúrázva hangzott el s a nagyközönség elé is a fontos tizenegyedik szak kihagyásával. Teljes szövegében egyidejűleg csak vidéken elterjedt napilapban, az *Ellenzékben* jelent meg. Harmadszor is tudtommal utoljára 1904-ben. Endrődi Sándor: *Összegyűjtött költeményei* III. k. 222 s. köv. l.

S hogy teljes legyen a pályakoszorúzott vers bibliográfiája, meg kell említenem azt is, hogy megjelent a pályakoszorúzott költemény utóbb, 1911-ben a Petőfi-könyvtár 20., *Petőfi magyar költők lantján* c. kötetében — szintén hiányosan, a balsorsú tizenegyedik versszak nélkül. A legérdekesebb pedig az, hogy a kötet anyagát összeállította Boros Gyula és — Endrődi Sándor! A versszak kimaradásáért, nyilvánvaló, a kötet összeállítói a felelősek, első sorban a különben mindig nagyon lelkiismeretes Boros Gyula, a kötet tulajdonképpenei összeállítója. Érthetetlen, hogy nem vette észre a nyomdának adott példány szövegének hiányosságát. De felelős maga Endrődi is. Legalább a saját költeményét ellenőriznie kellett volna!*

³ Endrődinek az a két levele, amelyekből idézetemet vettem harmincegyed magával a Román Népköztársaság Akadémiája kolozsvári fiókjának levéltárában (volt Erdélyi Múzeum) van, Szász Gerő levéltára címen. A Petőfi-társaság e két rokongondolkodású és romantikus hajlamú tagja 1878-ban ismerkedett össze, amikor Endrődi mint egyetemi hallgató egy tanévet Kolozsvárt töltött s tanári vizsgálatra állott. Az ismerkedésből benső barátság alakult, a kilencvenes évekig egymást családostól is többször elkeresték s kivált eleinte, sűrűn leveleztek is egymással.

⁴ Endrődi felköszöntőjét, az egyik dunántúli vármegye tanfelügyelőjét nevé is megnevezte.

* Vagy talán az eltelt 30 év alatt ő is a korábban megvetett lojálisokhoz simult? (Szerk.)

TÓTH ÁRPÁD ISMERETLEN LEVELEI

(Második közlemény.)

16.

[képeslevelezőlap]

P. k. Stary Smokovec [1923 nov. vége]

[Nagyságos
Dr. Mikes Lajos Urnak
Az Est szerkesztősége
Budapest
Rákóczi ut 54.
Hongrie.

Kedves Mikes Bácsi. Már sikerült összekeresni néhány jó tót verset és novellát a rovatába. Most már csak regényt keresek. A viszont látásig üdvözl:

Lestyán.⁴⁵

Kedves Mikes Szerkesztő Ur,
Izgattottan várom Schöpfung regényét a Prágai M. H.-ban.⁴⁶ Ilyen izgalmaim vannak.

Hosszabb levél pár napon belül megy. Sokszor üdvözl

Tóth Pádi

17.

Nagyságos
Dr. Mikes Lajos urnak
Budapest.
I. Bors u. 15. I.
F: Tóth Á. Stary Smokovec (Ótátrafüred)
Szanatórium.

Ó-Tátrafüred, Szanatórium
1923, dec. 7.

Kedves jó Szerkesztő Ur,

jól vagyok, közérzet pompás, az orvosok szerint egészségi, illetve betegségi állapotom javul. Mindenképen azt hiszem, hogy a tervezett, összesen két havi, naplopás és tudóreparáció teljesen elegendő lesz. Itt egyébként távasz van, sok-sok esővel, nagy adag ködökkel és magányosságokkal, de én szeretem az ilyesmit. Dolgozni nem dolgoztam, első hetekben őrlt jól esett az abszolút lustálkodás, de most már mozogni kezd bennem a okvetetlenkedő érzés: csinálni valamit. Nincs kizárva, hogy mielőbb kéziratokat tetszik tőlem kapni.

Furcsa állapot ez, ez az elvágottság az otthoniaktól, emberektől, lapoktól egyaránt. Tessék például elképzelni, hogy itt körülbelül Schöpfung a legnagyobb élő magyar író, akit mindennap körülreklámoz a Prágai Magyar Sonka. Kivüle nem szerepel semmi rendes otthoni magyar név. Ezt tessék is megmondani neki: furcsállom, hogy valamirevaló hazai írótól sohase hoz közleményt a rovata, a pesti színházi pletykák csaknem Intim Pista-szerű bőséggel vonulnak fel a Prágaiban, míg a hazai irodalmi dolgokról, könyvekről, írókról semmi. Legnagyobb lírikus itt Mécs László, akit egyenesen „a jelenkor legkiválóbb magyar lírai költőjének” léptettek elő. Kétségkívül tehetséges ember, de hát azért kérem, mégse ő a legkiválóbb magyar lírikus. Kassán egy pár bócher „Hölgyek albumát” ad ki, versekkel. A hirdetésekben egész csomó pesti név is szerepel, pl. Fodor Józsefé is! Tud erről Fodor? Nekem is irt az egyik „szerkesztő”, hogy adjak neki kéziratot, de „honoráriumot nem fizet”, — szóval nem adok neki. Hát Fodor? Rólam itt egyébként kutya sem tudja, hogy ugynevezett nevezetes ember volnék;

⁴⁵ A címzés és a zárójelben közölt szöveg Lestyán Sándortól. Az Est munkatársától származik, aki ekkor szintén a Tátrában volt. Lestyánról a köv. levél is szól. Ez s főleg a 46. jegyzet adata teszi valószínűvé a levél keltét.

⁴⁶ A Prágai Magyar Hírlap 1923. dec. 2-án kezdi közölni Schöpfung Aladár: Kiti János szerencséje c. regényét.

az itteni művészetrajongó hölgyekkel sikerült elhitetnem, hogy Adolfnak hívnak és Az Est „társaságrovatát” szerkesztem, most is egy öreg grófné költségén üdülök itt.

Most pedig kedves Szerkesztő ur, engedje meg, hogy áttérjek a pénzügyekre, Kaptam 4000 ck-t.⁴⁷ Ebből eddig körülbelül a fele elment. Elsőheti számlám 820 ck. volt, a második 650 és sok más kisebb-nagyobb kiadás, nagy borraivalók stb. (Részletes számlabemutató. etc. majd otthon!)

A dolog most úgy áll, hogy itt állok kerek 2000 ck-val. Miközben ez a levelem hazaérkezik, ki kell fizetnem a harmadik heti számlát, ami előreláthatólag újra 650 ck. lesz, tehát marad még a jövő hétre is pénzem, sőt az azután következőre is, de arra már szűkebben, mert mint mondtam, borraivalókra is kell gondolni (több mint 100 ck hetenként!) s egyéb apróságokra (mosatás stb.). Sürgős volna tehát újabb pénzküldemény útnakindítása, mert előreláthatólag az első hónap végéig (nov. 18—dec. 18) elmegy a kapott 400 ck. Azért írom meg előre, hogy intézkedni lehessen, mert úgy tudom, lassan mennek ezek a dolgok s nem szeretnék itt „hitelben” lógni. Kérem, kegyeskedjék illetékes jóakaróimnál eljárni, hogy szíves beleegyezésükkel az ügy nyélbeüthető legyen. Előre is hálás köszönet és kézsók jószágáért és jószágukért.

Miklós főszerkesztő Urnak és Sebestyén igazgató Urnak külön is írtam, a pénzügyek állását azonban csak Önnek közlöm, mint atyai főgondnokságviselőmmel s megegyszer nagyon kérem, hogy a „megtisztelt” bizalomért ne haragudjon, hanem a legmegfelelőbb megoldást kegyeskedjék kieszközölni a főszerkesztő és igazgató Uraknál. Mindenkinek sok üdvözet,

igaz hívüktől:

Tóth Árpádtól

Minélelőbb Salusinszky szerkesztő Urnak is küldök egy rendes levelet. Előre bocsánatot kérek, ha unalmas lesz, de itt örült nehéz érdekes dolgokat összehalászni, Lestyán a megmondhatója. A legutolsó „érdekesség” itt az volt, hogy ő tombolán elnyerte az összes szanatóriumi vendégek aprópénzét! Móricz Zsigmond tudja, hogy minden cikkét utánközlő a Bécsi Magyar, bombasz-tikus garnirungok hozzáadásával?⁴⁸

18.

Borítékon:

Nagyságos

Dr. Mikes Lajos Urnak

Budapest.

Rákóczi ut 54. Az Est.

F: Tóth Á. Stary Smokovec (Ótátrafüred). Szanatórium.

Ótátraf. 1923, dec. 17.

Kedves jó Szerkesztő Ur,

— utolsó percben küldöm (nagy kinnal készült s csak most lett kész(?) [sic!]) a verset,⁴⁹ használja fel tetszése szerint. Levelet most nem írok mellé kifogytam az időből. Csak ennyit: Lőrinc megjött, a pénzt átadta, hálás köszönet! Legközelebbi bő levélben egyebekről. Addig is kérem, hogy Annus idejuthatását kegyeskedjék lehetőleg megkönnyíteni. Nagy szeretettel üdvözlő Önt és az egész Az Estet hívük

Tóth.

Sajtóhibák kijavítását nagyon kérem!

⁴⁷ Ck = cseh korona.

⁴⁸ A Bécsi Magyar Újság 1923. nov. 6-i, nov. 27-i és dec. 6-i száma hozott e levelet megelőzően közleményeket Móricztól.

⁴⁹ A vers *Este a kilátón* címmel Az Est 1923. dec. 25-i, karácsonyi számában jelent meg, (ótátrafüred) jelzéssel.

Nagyságos
Dr. Mikes Lajos urnak
Budapest.
Rákóczi ut. 54. Az Est.
F: Tóth Á. Sary Smokovec.
(Otátrafüred) Szanatórium.

Otátrafüred, 1923, dec. 28.

Kedves jó Mikes apám és mentorom,

— először is köszönöm, hogy beküldött gyenge versezetemet oly megtisztelő honoráriumra és megtisztelőbb elhelyezésre méltatta,⁵⁰ (Annus referált) igyekszem jobb dolgozatokkal mielőbb rászolgálni elismerésére. Az is nagyon jólesett, hogy a fizetésem olyan szépen felemlétek. Ebben bizonyára Salusinszky szerkesztő Urnak és Önnek is oroszlánrésze van, fogadják gyermeki kézcsoómat. Egyáltalán, mindenképpen fogadják hálámat; igazán szégyellem, hogy még mindig itt lógok s Önök a szerkesztői szobában helyettem is izzadnak. (Kemény Simon⁵¹ nem szid a helyettesítés miatt? Nagyon sokszor gondolok rá és szeretném megkérni, hogy ne haragudjon rám: ha hazamegyek, minden kéziratot kiragadok a kezeügyéből. Addig is sokszor üdvözlöm.)

A dolog egyébként úgy áll velem, hogy amint ma Miklós főszerkesztő Urnak is jelentettem, az itteni orvosok kurameghosszabbítást kívánnak tőlem, a főorvos szerint „még legalább két hónapot”, amiből azonban, azt hiszem, egyet le lehetne alkudni. Fel akarnak hízalni 70 kilóig (most 64 vagyok) s teljesen be akarják szüntetni a köhögési ingerek jelentkezését. Még mindig öt órát fekszem és mindenféle fürdőket, kvarcot, meszet, arzént stb. csinálnak végig velem. Kérdés tehát, hogy Az Est belemegy-e abba, hogy jan. 20-ika után is költsem a pénzt és lopjam legértékesebb munkatársai munkaerejét? Kegyeskedjenek ezt megtanácskozni és sürgősen értesíteni. Én egyébként jól érzem magam, eddigi kurám is nagyon sokat lendített rajtam s ha muszáj, minden vonakodó érzés nélkül szívesen zónázok haza. A főorvos ugyan „visszaeséssel” ijeszt, meg hogy egy kis „foltozás” még nem gyógyulás, viszont azonban tudom, hogy annyi tenger pénzt, amennyit eddig belémöltek és amennyit még további kurázásom felemésztene, nem érek meg. Tehát kérem, kegyeskedjenek dönteni.

A pénzügyekről röviden a következőkben referálok: (otthon majd, mint már többször jeleztem, beterjesztem az itteni részletes számlákat) Itt egy-egy napom, minden lehető beleszámitva, átlagban 120 cseh koronába kerül. Jelenlegi pénzállományom 2400 cseh korona. Ebből, ha 20-ika körül kellene hazamennem, még fizetnem kéne legalább három heti számlát, borralalókat és utiköltséget. Ha a heti számlát és borralalót kereken 800 koronába veszem, (ujabban kb. ennyibe kell vennem) akkor a jan. 1-, 8- és 15-én esedékes fizetésekkel éppen elfogyna a pénzem, s 15-én, az utolsó számlát kifizetve, mennem kellene, de már utiköltségem nem volna. Azonkívül búcsúzásul az orvosnak is illik adni 3—400 koronát. Vagyis, azesetre is, ha jan. 15-én haza kellene mennem, kapnom kell még Az Estől kb. 1000 koronát, vagy 1500-at. Nagyon szépen kérem tehát sorsom kegyes intézőit, hogy ehhez képest, amint t. i. hazaautazásom vagy továbbmaradásom mellett döntenek, szíveskedjenek a kellő mennyiségű pénzt valamilyen módon hozzámjuttatni. Tudom, hogy ez huzavonával jár, komplikált átutalással, azért írom meg jöleve.

Kegyes döntésüket és intézkedésüket mielőbb várom, egyben pedig mindnyájuknak, az egész Estnek a legboldogabb újévet kívánom. Nagyon kíváncsi volnék Az Est Hármaskönyvére.⁵² Nem lehetne (s talán ugyanakkor a tavalyiból is) két-két példányt valahog Bécsen át ideküldetni? Nagyban emelné a tekintélyemet az orvosok előtt!

Sok üdvölet az egész Mikes-családnak!

Igaz hívők
Tóth Árpád.

⁵¹ Kemény Simon, író, költő, újságíró, ekkor segédszerkesztő Az Estnél. 1945. január 27-én halt meg, a nyilasok ölték meg.

⁵² Az általa szerkesztett és ekkoriban megjelent 1924-es Hármaskönyvről van szó. A megelőző évi Hármaskönyv, amely a sorozat első darabja volt, lexikonszerű kiadvány.

Ótátrafüred. 1924. jan. 30.

Kedves jó Szerkesztő Ur,

— itt küldök egy költeményt,⁵³ expressz, talán még idejében odaér. Persze az utolsó pillanatig kotlottam ezen is. Remélem, most már süröbben írhatok s pár hét múlva már otthon! Jól vagyok, csak a napokban furcsa malőr ért, levágódtam a lépcsőn s bevertem a homlokom, úgyhogy pillanat alatt elöntött a vér. A fejem most is dagadt és kötés alatt van, de agyrázkódás, úgy látszik, nem történt, mert a mellékelt vers megírásától eltekintve, egészen normális vagyok. A pénzt hálás köszönettel megkaptam. Maupassant kellő tempóban készül,⁵⁴ febr. közepe körül megyek haza. Addig is mindenkinek kezeit csókolom s maradok lekötözött hívők és hatvanhat kilós szolgáljuk:

Tóth Árpád

A versszedés korrekturáját kegyeskedjék szerk. ur végezni; előre is hálásan köszönöm!

[fényképes-levelezőlap]

Nagyságos

Dr. Mikes Lajos urnak

Budapest.

Rákóczi ut. 54. Az Est. Szerk.

Stary Smokovec. 1924. II/6.

Kedves Szerkesztő Urak,

az egész redakciót szívből üdvözlöm. Tizedike körül megyek haza, ha a hóvihar enged. Itt t. i. napok óta orkán dühög s a vonatokkal sok baj van. Minden jókat, a viszontlátásig is, hívüktől

Tóthtól.

Borítékon:

Dr. Mikes Lajos Urnak

Budapest.

Rákóczi ut. 54.

Az Est szerkesztőségében.

F: Tóth Árpád Novy Smokovec. (Szontagh-szanatórium).

Ujtátrafüred, 1924. aug. 16.

Kedves jó Szerk. Ur!

Itt a vers, csak el ne késsen!⁵⁵ Nagy kinnal, utolsó percre készült el. Itt minden szép és jó, nagyszerű a pihenés, híztam is. Az otthoniakat, a szerkesztő urakat, mindenkit, sokszor és szeretettel üdvözlöm és üdvözlök. Ha lehet, hamarosan letörlesztem a többi verset is.

Szerkesztő ur igaz hive:

Tóth.

⁵³ A *Rozskenyér* c. vers (ótátrafüred, 1924 jan.) jelzése, Az Est 1924. febr. 10-i számában jelent meg.

⁵⁴ A Miss Harriet fordításáról van szó.

⁵⁵ A levél szombatán kelt, s valóban elkésett. A vers *Karthágó kövein* címmel csak a következő vasárnapi számban, 1924. aug. 24-én jött Az Est-ben.

Nagyságos
Dr. Mikes Lajos urnak
Budapest.
Rákóczi ut. 54.
Az Est szerkesztőségében.

Novy Smokovec — Ujtátrafüred,
1925. jan. 4.

Kedves jó Szerkesztő Ur,

hát itt volnék. A start rossz volt. Alig értem ide, a havon elvágódtam és nem tudtam magamtól felkelni, a keresztcsontom ma is fáj még kissé. Némi hűlés is ért, lázas voltam, azért is írok megkésve.

Az orvosi vizsgálat kedvezőnek mondható: tudóm térkép vonalai nagyjában a régiék, szóval megdöbbenő, vagy fenyegető baj nincs. A legutóbbi vérzés mindenestre mementó és kéthavi hanyattfekvés indokolt a havasi levegőn. A hozott pénz egy óra körülbelül futja, ha nem is tulságos bőven. A második hónapra, ha megszavaznák, megint csak ennyi kéne, legfeljebb megspiccelve még egy félmillióval, hogy elutazásomkor még flottábbul mozoghassak. Az a megbízható forrás, amely elhitette Önnel, hogy a Tátrában maximum 55 koronából a legfényesebben ki lehet jönni, teljesen rossz forrás, ne tessék többet méríteni belőle. 55 koronaért egyáltalán nem lehet itt még csak egyszerű kosztkvártélyt se kapni. A Grand Hotel egy zugszobájának az ára is, napi penzióval, 85 ck! Hát még a szanatóriumok! A Gámánál, ahol tavaly voltam, 130 ck a napi Taksa. Itt Novy Smokovecen pedig 100! Nekem persze olcsóbb, de csak baráti alapon kapott engedménnyel. Én 65 ck-t fizetek naponta, mellékköltségekkel, ami persze sok van (első vizit, Röntgen, mosás, 6% kiszolgálás, fürdő, sőt zene, adó stb.) enyhén számítva is felmegyek 80—90-re. Hat millióval estem hanyatt az első nap, (félmillió körül volt a vonat stb.) vagyis 2750 cseh koronával kezdtem itt az életet. Ez az összeg éppen hogy elég egy óra. Ha tehát feljebbvalóim tanácsa engedélyezi a második hónapot is (amely Szontágh dr. szerint fölöttébb szükséges volna) nagyon kérném, hogy kerek 7 millióért kapható cseh koronákat kegyeskedjenek annakidején Novy-Smokovecra hozzám átutaltatni. Ha viszont nem engedélyeznék a második hónapot, akkor is kell még a hazautazásra annak idején (és egyéb apróbb költségekre, amiket sohse lehet előre pontosan tudni s amelyek elmaradása esetén persze visszavinném a dohányt s tisztelettel visszaadnám) kereken és lehető bőven számítva egy milliónak megfelelő ck.

Egyebekben: most már hál'istennek türethetően vagyok, bár nem járok naponta négyszer kövér és csunya vidéki zsidóasszonyokhoz (azt a megbízható forrást, amelyből ez a pletyka csörgedezett, szintén be kellene szőgezni! Én nem is tudom, miéle forrásai vannak Önnek, kedves Doktor Ur! Az hagyján, hogy azt bugyogták, hogy naponta négyszer, bár ez is sok már kérem az én koromban, hanem, hogy az az illető hölgy csunya meg kövér volt! Gondolhatja, kedves Doktor ur, hogy a Forrás itteni ágát nem volt nehéz kinyomoznom. És ilyen asszonyi gügyeségeknél ül fel Ön! Nem szoktam csunya és kövér nőknek udvarolni, ezúttal sem cselekszem. Sőt a Forrásnak sem, bár csinos és fiatal.) Egyelőre szigorúan káromlom. Még csak nem is olvasok. Igyekezni fogok azonban mielőbb verset írni, hogy ne mondja, hogy rossz fiu vagyok, és nem gondolok Önre, Képzelve, az itteni Források úgy tudták, hogy én Pesten hánytam a vért és csaknem meghaltam tüdővészem új rohamában. Hullát vártak s ahelyett dalia jött, mert meg kell jegyeznem, hogy pontosan egy kilóval többet hoztam vissza a mérlegre, mint amennyit a nyáron itt magamra szedtem.

Hálás szeretettel, sokszor köszöntöm Kedves Doktor urat és a redakciót is amiért helyettem is dolgoznak, míg én itt lustálkodom. Igaz hívük: Tóth Árpád.

Nagyságos
Dr. Mikes Lajos urnak.
Budapest.
Rákóczi ut. 54. Az Est szerk.
F: Tóth Árpád. Novy Smokovec. (Ujtátrafüred) Dr. Szontágh Szanatórium.

Novy Smokovec, 1925, márc. 19.

Mélyen tisztelt Szerkesztő Ur,

a rend kedvéért jelentem, hogy pár napon belül befejezem itteni kurám és hazautazom. Otthon egy heti átmeneti lustálkodás után elsején annak rendje és módja szerint szomorúan újra

munkába állok. Szomorúan, mert Szontagh főorvos szerint a betegségem épen most mutat nagyszerűen javuló tendenciát és marha vagyok, hogy hazamegyek, mert most valószínűleg meggyógyulhatnék. Híztam több mint négy kilót és a zőrejem is szépen visszafejlődtek. Gondoltam arra, hogy itt valami állást nézek a szanatóriumok körül, de a legnagyobb baj a honosság megszerzésével lenne, ami egyelőre nem volna megoldható, mert a régi idevalósiakat is lépten-nyomon kitesséklik. Természetes, mindezt nem azért irom, mintha keringőre akar-nám felhívni az illetékeseket további ittmaradásomra nézve. Szó sincs róla; ilyesmit a legutóbb történtek után nem lehetne elfogadnom, ugyebár? Így hát Szontagh dr, ama naív kijelentésére, hogy miért is nem kurázom tovább, holott bizonyára csak rajtam mulik, udvariasan hamiskás mosollyal feleltem, hogy: ja, ja, persze, de már unalmas itt egy kicsit s közben mélabúsan gondoltam ama két millióra, amelyet Nagy Zoltán és Bródy Pál⁵⁶ voltak szívesek folyósítani. Az Est nagyszerű munkatársának itteni utolsó heteire és hazautazására. Buta dolog, de az embernek egy kicsit keserű ízű az ilyesmi, pláne, ha hozzávesszük, hogy egész rakás magán-hivatalnok ligézik itt körülöttem, köztük egész ifju gyakornokokcskák is, akik féléveket kuráz-nak itt vállalataik és betegségyzöntézteik jóvoltából. Most halt meg egy Merényi nevű újságíró, akiért hat hónapig teljes panziót, három hónapig felet fizetett a Prágai Magyar Hírlap, utóbb a széplaki szanatórium ingyen ápolta. Igaz, hogy ő szegény meghalt, én meg élek, s így egyelőre mégis némi forintban vagyok. Na, hagyjuk abba ezt a hülye nyafogást, négy-szemközt történt ugyebár, nem muszáj szólni róla a nagyfejúeknek, még meg találnak hara-gudni. A fő az, hogy külsőre ragyogóan nézek ki, nyugodt lelkiismerettel mondhatják, hogy éppen elég volt csekélységemnek a Tátrából; hogy aztán pár hónap múlva megint mi lesz, az egyelőre nem fontos. Csak azon röhögők, hogy Zádor levélben⁵⁷ tudakozódik nálam az itteni viszonyokról s nagyban készül felfele.

Még nem tudja, hogy... na, de ezt már igazán nem fejezem be. Eddig is, nem tudom, mifeneinek irtam, legjobb volna széttépni, dehát jólesik kisírnom magam az Ön derék szőrös kebelén, kedves jó Atyámbátyám, aki ellen az ősszel oly botorul pártot ütöttem, holott Ön arrafelé az én igazi barátom. Az nem baj, hogy némely versekről más az Ön véleménye, mint az enyém; nem az a fontos, hogy a jó versek-e a rosszak, vagy a rosszak a jók, hanem hogy szeressék egymást az emberek. Szóval tessék megbocsátani ezt a sok zagyvaságot és egyszerűen csak annyit méltóztassék közölni sorsom bölcs és hatalmas vezérigazgatóival, hogy legaláza-tosabb szolgáljuk hazautazik innét, hogy elsejétől jámbor köhögésével újra gazdagítsa hírlap-irodalmunk Rákóczi ut 54 alatti dus koncertjét. Ne tessék haragudni, hogy egy versikét se irtam, de egész nap mindig kint feküdtem a szabadban és fázott a kezem, azonfelül pedig a mellettem levő verandán mindig füttyült egy aljas német. Kezeiket csókolom mindnyájuknak és a legközelebbi vérköpésig is maradok igaz hívük és legalázatosabb szolgáljuk: Tóth Árpád. Mihályfy urat megkértem, hogy küldözze utánam a póstám. A Szabó Dezső lapját legalább csakugyan elküldhette volna. Vagy ő is beállt ellenségeim sorába?

25.

[Mikesnek]

Ujtátrafüred, 1925 dec. 16.

Kedves jó Szerkesztő Ur,

— Salusinszky szerkesztő ur legfelsőbb sürgönyére ijedten megírtam tegnap délután és ma délelőtt a mellékelt verset.⁵⁸ Fogadják érdemtelen szolgáljuk érdemtelen művét jószívvel és nyomassák ki lehetőleg sajtóhiba nélkül. Szerkesztő ur abbéli fáradozását előre is kézsókkal köszönöm. Ön ugyan mindjárt versem címének olvasása után: „Uj tavaszig” stb. közismert tömörségével azt fogja megjegyezni; hogy „szar a faszra, tavaszra”, de ez engem mégsem gátol meg abban, hogy változatlan szeretetem kifejezését ne adományozzam Önnek, ama kéréssel együtt, hogy érdekeimet, amennyire teheti és akarja b. lapjaink vezetőségénél képviselni ne terheltelessék. Az Est felől nem a legjobb híreket hallok hazulról, a duplafizetés elmaradásának rémével ijesztgetnek; (hát még)⁵⁹ holott ebből kéne kifizetni itteni decemberi számláim (t. i. nem a rémből, hanem a duplafizuból) hát még mi vár rám januárban? Ajjaj, mintahogy egy spanyol népdalban éneklí itt egy gramofónlemez.

⁵⁶ Nagy Zoltán (1884—1945) A Nyugat költője, Tóth Árpád legkedvesebb barátja. Bródy Pál, Tóth Á. barátja, egykori tanítványa. A háború alatt T. Á. Bródy Sándornak, a Magyar—Osztrák szénkartell elnökének fiait Andort és Pált tanította. A család segítségével többször nyaralt a Tátrában.

⁵⁷ Zádor István, festő és rajzolóművész, aki Az Est 1924-es Hármaskönyvének rajzait és belső cím-lapját Pólya Tiborral együtt készítette.

⁵⁸ Az Uj tavaszig, vagy a halálig c. vers — Ujtátrafüred — jelzéssel, a Magyarország 1925. dec. 25-i, karácsonyi számában jelent meg.

⁵⁹—⁶⁰ Az eredetiben áthúzva.

Egyébként megvolnék. Külsőleg viruló egészségnek örvendek, de itt a legsúlyosabb esetek is ragyogóan hatnak kívülről, hisznek, pirosodnak és olykor udvarolnak is a betegek, de belülről nagy rohadás folyik, kezeit csókolom. Mindazonáltal azzal biztatnak a doktorok, hogy nagyszerűen javultam, csak türelem! És csak pénz! — mondtam én, amire ők diszkrétan mosolyognak, hogy milyen számár egy ilyen nagy ember, mint én (t. i. a kassai lapok (főleg)⁶⁰ mint a Táttra főnevezetességét szoktak kiszerkeszteni hangulat-cikkeik végén), egy ilyen nagy emberről csak természetes, hogy Pestről örömmel kapja a dohányt.

Ha nem lesz másképp, januárra hazamegyek Pestre, félévig majd csak kihuzom megint a legujabb vérköpésig, akkor is ráérek majd megint megijedni.

Maupassant Miss Harrietjét a legrövidebben meg tetszik [sic!] kapni fordításomban s a Mont-Oriolnak is sorát ejtem utána.⁶¹ Egyében most nem is dolgozom s így a munka halad. Meg tetszik látni, egészen jó fiu leszek és leszállítom az összes Maupassantokat még tudóvészes elhalálózásom előtt.

Az urakat, Főszerk. Urat. Salusinszky szerk. urat, Kemény szerk. urat és minden jó emberemet igaz szeretettel köszöntöm. Senki se irigyelje itteni fene jó dolgomat; bármely pillanatban hajlandó vagyok elcserélni itteni össz-gyönyöreimet egy fél, de egészséges pájsliért.

Jó ünnepeket kívánok az egész redakciónak s Szerkesztő Ur kezeit igaz tisztelettel csókolom

legalázatosabb ex-kedveltje,
Tóth Árpád,

a leghomályosabb magyar költő.
(T. i. a Röntgen mindkét oldali
nagy homályt állapít meg öregedő tudómben.)

26.

Nagyságos

Dr. Mikes Lajos urnak

Budapest

Rákóczi ut. 54. Az Est szerk.

Ajánlva.

F: Tóth Árpád. Novy Smokovec. Palace szanatórium.

1926. jan. 20.

Kedves jó Szerkesztő Ur,

— itt küldöm cikkemet az új tátrai szanatóriumból, azzal a nagy kéréssel, kegyeskedjék nevemben megkérni a Főszerkesztő Urat és Salusinszky szerkesztő urat, egyezzenek bele a cikk hiánytalan, mielőbbi közlésébe, mégpedig természetesen Az Est című lapban! Én igyekeztem a cikket szépen megírni, érdekes is, mert a tudógyógyítás sebészeti vívmányairól szól, amelyeket még az orvosok se nagyon ismernek. (Épen most néztem át itt egy temesvári orvosi folyóiratot, amely első cikket közöl a *phrenicus*-ról). Orvosi szempontból semmi esetre sincs baklövés a cikkben, ezen a fronton én itt valóságos egyetemi magántanárrá képeztem ki magam.

Ami a cikk reklámodalát illeti, az ugyebár nem titok? Én igyekeztem izlésesen kidi-csérni a szanatóriumot, amely egyébként minden dicséretet megérdemel, mert csakugyan a világ egyik legszebb és legfinomabb helye. A cikket nevemmel fedezem s így, ha valakit megrovás érhet miatta, elsősorban én lehetnék az illető. De azt hiszem, simán és nyugodtan leadható a cikk, nincs büze.⁶²

Őn tudja, feleségem már jelezte, hogy én mit kapok a cikkért. Tessék szépen közölni felettessellem teljes januári számlám fizetése alól felmentést kapok, ha a cikk Az Est-ben megjelenik. Ez igen szép honorárium és nagyon rámfér, mert mint tudni méltóztatik, igen súlyos anyagi gondok közt végzem itt kurámat, mert adósságra élek idefönt, decemberrel még mindig „jövők”, mert a biztosra vett karácsonyi duplafizetés elmaradt s én abból akartam fizetni. A Főszerkesztő Ur azt üzentette ki karácsonykor az előszobába feleségemnek, hogy nem tehet semmit értem. Ezt én természetesen nem veszem rossz néven, elvégre Miklós Andor nekem csak főszerkesztőm és, sajnos, nem mecénásom, tehát csak bizonyos mértékig lehet segítségemre. Viszont, miután így magamra maradtam (bécsi barátom⁶³ is udvariasan kitért

⁶¹ A Mont-Oriol fordítása nem készült el.

⁶² A levélben említett cikk Phrenicus isten palotájában címmel Az Est 1926. jan. 30-i számában jelent meg.

⁶³ Valószínűleg Hatvany Lajosról ír a költő, aki 1916–17-ben többször segítette őt hozzá a tátrai gyógykezeléshez.

azzal, hogy kölcsönökből él s ami pénze van, — ne haragudjak — elsősorban az emigrációra költi, ellenben bármikor szívesen lát hosszabb vendégségre), magamnak kell valahogy segíteni magamon. Ezért irtam a mellékelt cikket s *Az Est* urai, ha már egyebekben nem akarnak tovább a hónom alá nyulni, talán nem teszik lehetetlenné, hogy így könnyítsem meg legalább egy hónapom szanatóriumi gondjait. Nagy szívességükért, amellyel semmiesetre sem vallanak szégyent, előre is leghálásabb köszönetemet fejezem ki.

Maupassant készül. Feleségem febr. elsején elviszi Önnek az eddigi korrekturákat és újabb kéziratot. Sajnos, kiderült, hogy még jó sok van hátra ebből a *Miss Harriet*-ből, vagy tiz iv, mert a kötet végén levő rövid novellák ugyan már régen le vannak fordítva, de a közből levő *Haritage*⁶⁴ és más hosszú dolgok még nem készültek el. Elseje körülre azonban kész lesz az egész, annál is inkább, mert most ez a fordítás egyetlen pénzforrás-reményem és befejezése után a *Mont Oriol*-ra (februári munkatervem) — újabb előleget szeretnék felvenni, hogy itt legalább valamit fizethessek.

Egyébként megvagyok, ha nem is tulságosan ragyogó kedvben, kurázom, a februárt még megpróbálom itt kitölteni rozoga tudómmal. Verseket is firkálok, öt is van félben, majd elküldöm őket. Idestova lesz már egy rossz kötetre való versem, megpróbálok rá egy megőrült kiadót fogni.

Mindenkinek kezeit csókoltatom, — cikkem korrekturáját kegyeskedjék vállalni, és mégegyszer: egészen szép és érdekes cikk, még vasárnapra is nagyszerű!

Igaz hívük:

Tóth Árpád.

27.

Nagyságos

Dr. Mikes Lajos urnak.

Budapest.

Rákóczi ut. 54. Az Est szerk.

Ajánlva.

F: Tóth Árpád. Novy Smokovec. Palace szanatorium.

1926, jan. 21.

Kedves jó Szerkesztő Ur,

— cikkem végén van egy véletlen gixer: az utolsó kikezdésben *kétszáz* tüdőbeteg mozilátogatóról írok. Ez sok. Igaz, hogy kétszáz is bezsufolódna jó filmek esetén a moziba, de ezek nem mind tüdőbetegek, mégkevésbé csupa sebészeti műtét-hősök. Kegyeskedjék tehát a tulságosan lendületes (200 számat)⁶⁵ „kétszáz” jelzőt, „sok-sok”-ra egyszerűsíteni. Mert a „sok” tényleg igaz, a „kétszáz” meg nem, hazudni pedig még reklámban sem szeretek.

Szíveségéért hálás köszönettel
igaz hive:

Tóth Árpád.

28.

Nagyságos

Dr. Mikes Lajos szerkesztő urnak.

Budapest.

Rákóczi ut. 54. Az Est szerkesztője.

F: Tóth Árpád. Novy Smokovec.

Palace szanatórium.

Ujtátrafüred, 1927. márc. 29.

Kedves jó Mikes dr. ur, ugyis, mint atyai barátom és fölöttébb szeretett és tisztelt szerkesztőm,

üdv az olvasónak,

itt küldök egy rossz és hozzá még hosszú verset, amelyet laptöltelékkül kegyeskedjék felhasználni, ha jobb dolga nem lesz, az utalványt viszont kegyeskedjék kiszolgáltatni b. nőmnek, aki már várja a pénzt.⁶⁶

⁶⁴ L'Héritage, amely a Miss Harriet c. kötetben jelent meg, *Az örökös* címmel, 1927-ben.

⁶⁵ Az eredetiben áthúzva.

⁶⁶ A Pesti Napló 1927. ápr. 17-én, Húsvétvasárnapján hozta az *Elejtetted a napot* c. verset T. Á.-tól. Valószínűleg erről a versről van szó és nem az Áprilisi capriccio-ról, amely 1927. máj. 1-én jött *Az Est*-ben.

itt szép is volna, jó is volna, csak már maholnap haza kell menni,
nem híztam, viszont megtudtam, hogy Az Estnél nem számítok,
ez ugy történt, hogy volt itt egy hölgy, Sebestyén igazgató ur rokonságából, nővér vagy
sógornő, nem tudom,
Róthnének hívták,
ennek a hölgynek jelezték, hogy Az Estől jön ide egy Tóth Árpád nevű ismertebb
munkatárs,
— nem ismerem — mondta Róthné,
— és különben is, — folytatta Róthné,
— aki Az Estnél számít, az mind jár az Arnoldhoz, Tóth nevű nem jár, —
ezekután Róthné elutazott és én megérkeztem és ugyanazt a szobát kaptam, amelyikben
ő lakott,
minélfogva a cselédség máig is Róth urnak hív Tóth ur helyett,
és én reggelenként a fürdőkádban ülve elmerengek, hogy mint Róth megyek vissza
Pestre és elkezdek számítani Az Estnél,
egyébként béke velünk,
a többi szerkesztő urakat alázatosan üdvözlöm

és kezeiket csókolom,
igaz hívük
a Tóth-Róth.

29.

[képeslap Novy Smokovecről]
Nagyságos
Dr. Mikes Lajos szerkesztő urnak.
Budapest.
Rákóczi ut. 54.
Az Est szerkesztősége.

Kedves Szerkesztő Ur!
Éljen Aljechin!⁶⁷ Le az öreg költőkkel!

Üdvözli hive: Tóth Árpád.

Ujtfüred, 27/XII/2.

30.

Budapest, 1928. máj. 22. kedd.

Kedves jó Szerkesztő Ur

— már áldozócsüdtörtökön erősen meg voltam hülve, az Ábris rózsájának (premierjét)⁶⁸ fő-
próbáját s délután a kritikairást nagy lázak közt kinlódttam végig; másnap pedig csak kinnal,
becsületből jelentem meg a fedélzeten, várva, hogy mielőbb hazakerüljek, ágyba.⁶⁹ Azóta is
lázás vagyok, esténként 38° körül és felett is. És ami a főbaj, a láz valósággal agyonvert. Dél-
előttönként fentjárom, de csak imbolyogva. Szedem a porokat, rakom a prizniceket, orvosom:
Neubauer Pista zsidókórházi alorvos barátom utasítása szerint.⁷⁰ Ma délután elvánszorgok a
tüdőpápához is, dr. Holló Gyulához, hogy röntgenezzem és kopogtasson át. Szeretnék már
holnap (szerdán) visszaállni a munkába, de esetleg még 1—2 nap kényszerű pihenés kell, mert
hihetetlenül elgyengültem.

Szives türelmét és elnézését kérem,

tisztelő igaz hive:

Tóth Árpád.

⁶⁷ Az Est 1927. dec. 1-i száma közli, hogy Aljekin legyőzte Capablancát, s ezzel sakkvilágbajnokságot nyert. (Buenos-Aires)

⁶⁸ Az eredetiben áthúzva.

⁶⁹ Ez volt az utolsó színikritikája, Anne Nichols darabjáról írta, amelyet a Főv. Operettszínház mutatótt be Heltai fordításában, máj. 18-án. A kritika Az Est-ben jelent meg, május 19-én.

⁷⁰ Dr. Neubauer István orvos, Peterdy István néven költő is, Tóth Árpád és Nagy Zoltán közös barátja.

Nagyságos
Dr. Mikes Lajos szerkesztő urnak
Az Est.

Mártonhegy,⁷¹ 1928 jul. eleje. [sic!]

Kedves jó Szerkesztő Ur!

Itt van végre az első hónapra a mintarigmus. Ezt a magyaros formát választottam az eleinte tervezett Anyegin-strófa helyett. Most már, lehetőleg még itt, megírom a többi is, mind ilyen háromszakaszos négysor lesz.⁷²

Kilátásba helyezett látogatását igen köszönöm és örülnék neki, de alig hiszek benne. Hallom, rengeteget dolgozik s annak megfelelőbben is szórakozik. Adj' Isten egészségére! És általában szívből kívánok minden jót!

Én még egy-két hétig maradok. Hízni nem híztam, csontváz maradtam, de köhögésem jelentékenyen enyhült. Szóval jó volt itt.

Kezeit csókolja, igaz hive,
szeretettel:

Tóth Árpád.

Eszterke⁷³ és Annus nyaralására tervezett akcióját előre is hálásan köszönöm.

⁷¹ Ekkor a Mártonhegyen (XII. ker.) a Tamás utcai szanatóriumban gyógykezelték a költőt.

⁷² Az Est következő évi Hármaskönyve számára irandó, a naptári részbe szánt és a hónapokat megéneklő ciklusról van szó, amely azonban csak Májusig készült el. (Tóth Árpád 1928. nov. 7-én meghalt. - Ld. erről KARDOS LÁSZLÓ: Tóth Árpád. Bp. 1955. 251.) A Júniusra készített rigmus töredékes kézírata és az eléjük írt Prológusnak a teljes szövege is előkerült.

⁷³ Eszterke: leánya, aki 1920. máj. 20-án született.

BÉKÉS ISTVÁN: PETŐFI NYOMÁBAN

[Petőfi képek könyv]. Bp. 1959. Gondolat K. 528 l.

Alig lehet hálásabb s egyben felelősségteljesebb szerkesztői feladatot elképzelni egy Petőfi életét és életművét bemutató illusztrált kiadvány sajtó alá rendezésénél. A költő népszerűsége a felszabadulás óta tovább fokozódott, tisztelete tartalmasabbá vált: verseinek teljes és válogatott kiadásai évről-évre sok ezer példányban fogynak, és viszontagságos, tragikumában is felemelő, erőt sugárzó életútja iránt állandó érdeklődés nyilvánul meg. Az olvasók örömmel és magas igénnyel fogadják a Petőfiről szóló monográfiák, tudományos és ismeretterjesztő munkák öröndes módon szaporodó, változatos sorát. A bíráló is ezzel az örömmel és ezzel a fokozott igénnyel veszi a kezébe Petőfi-irodalmunk egyik legújabb termékét, a Békés István szerkesztette *Petőfi nyomában* c. kiadványt.

Képek és hozzájuk kapcsolódó szövegek kalauzsolják végig az olvasót a mozgalmas költő-sors kisebb-nagyobb állomásain. A kép, az ábrázolás legközvetlenebb módja ma, a modern fényképezés, foto- és nyomdatechnika korában csaknem korlátlan lehetőségeket kínál: a letűnt kor néma tanúi, tájak, épületek, tárgyak megjeleníthetők, rajzok, arcképek, címlapok, kéziratok lemásolhatók, művészi alkotások reprodukálhatók, s a betűt, a szöveget szuggesztív módon, életszerűen egészítik ki: jelzőtáblaként szolgálnak a fantázia útvesztőiben.

Már a századforduló táján divatosá váltak nálunk olyan diszes kiállítású illusztrált albumok, amelyek e nagyhatású népszerűsítő kiadványtípus kezdetleges előzményeinek tekinthetők. Ilyen volt például a szabadságharc félévszázados évfordulójára megjelent *Ezernevelőszáznegyvennyolc* c. díszmű. Sőt, már akkor történt kísérlet a Petőfivel kapcsolatos képanyag önálló kiadványban való publikálására is: eredménye a *Pesti Napló* 1907. évi *Petőfi-albuma* volt. Ennek Békés István kötetével való összehasonlítása mindenképpen érdekesebben szemlélteti nemcsak a fototechnika nagyarányú fejlődését és a Petőfi-kutatás nagyszámú újabb teljesítményeit, hanem azt a mérhetetlen felfogás- és ízlésszerű távolságot is, amely a mi Petőfi-kultuszunkat az öt évtized előttiétől elválasztja.

A kutatás és a kegyelet hosszú idő óta gyűjti, értékeli s őrzi Petőfi életének és költői tevékenységének látható, kézzelfogható emlékeit: kéziratok, dokumentumok, könyveket, használati tárgyakat, — megállapítja s emléktáblával jelöli meg a költő egykori tartózkodási helyeit, — egykorú ábrázolások, kortársi vallomások alapján megkísérli rekonstruálni a költő külsejét és felidézni személyi környezetét: rokonsága, barátai és ellenségei alakját, arcvonásait; — mindenféle rendű és rangú művészek, festők, grafikusok, szobrászok próbálják kifejezni, megragadni azt, ami Petőfi volt, s amit számunkra jelent: szobrok, portrék, kompozíciók, versillusztrációk, — dilettáns próbálkozások és művészi értékű alkotások serege tanúskodik a Petőfi-életmű, a Petőfi-sors ihlető hatásáról. A Petőfi-kultusz, a tudomány és a képzőművészet ilyenformán a történeti hiteles dokumentum- és képanyag s a képzőművészeti alkotások nagy tömegét halmozta fel múzeumokban, könyv- és kéziratárakban, s tette közzé — részben — különféle tudományos munkák, illusztrált ismeretterjesztő kiadványok lapjain és képes folyóiratok hasábjain. Békés István könyve az első számottevő vállalkozás, amely ennek a sokrétű anyagnak együttes bemutatását tűzte ki célul. Dícséret illeti a szerkesztőt a nagyon időszerű kezdeményezésért s a kiadót a külső feltételek nagy anyagi áldozatokkal járó megteremtéséért.

Egy ilyen jellegű és szándékú képeskönyv megszerkesztése sajátosan összetett, széleskörű tájékozottságot, sokféle készséget kívánó feladat. Csak helyeselni lehet tehát, hogy Békés István ehhez a felelősségteljes munkához kitűnő szakemberek, múzeológusok, tudományos kutatók segítségét is igénybe vette. Mint a kiadvány bevezetéséből megállapítható, közgyűjteményeink és intézményeink, elsősorban a Petőfi Irodalmi Múzeum és a nagy könyvtárak szakértő munkatársainak, egész sora támogatta jótanácsaival. Közéjük kell számítanunk a kiadvány két, a bevezetésben külön kiemelt lektorát is.

Vitathatatlan könnyebbé tett jelentett továbbá a szerkesztőnek az az eljárása, hogy kizárólag a kép- és dokumentumanyagot,

ill. idézetek formájában az irodalmat beszél-teti, ő maga végig a háttérben marad. Nem kívánjuk bírálát tárgyává tenni ezt a meg-lehetősen szokatlan megoldást, mivel a hiány-zó eredeti kísérőszövegeket az ügyesen meg-fogalmazott élőfejek, a képfeliratok, de ki-vált a kitűnően összeválogatott szövegek jó-részt pótolják, azt azonban szívesen vettük volna, ha a szerkesztő az egyes fejezetek élén rövid bevezetőt ad, rámutatva a költő fejlődése fontosabb állomásaira s mintegy összefogva a fejezet időben, eszmeiségben, izlésben egymástól távol eső idézeteit és ábrá-zolásait. A Petőfi-versekből megválasztott fejezet-címek s a mottószerűen alkalmazott „indító”-idézetek az ilyen összefoglalókat nem helyettesíthetik, s gyakran nem is kifeje-zetten a szóban forgó időszakra vonatkoznak, hanem általánosabb érvényűek.

A kiadvány roppant mennyiségű, válto-zatos illusztrációs anyagot tartalmaz. A szer-kesztő lelkiismeretesen kiaknázta a különféle közgyűjtemények, főként a Petőfi Irodalmi Múzeum, továbbá az Országos Széchényi Könyvtár és a Történeti Képcsarnok kép-, met-szet- és dokumentumanyagát, s bőven merített egyéb kézirat-, levél- és könyvtári források-ból. Követte Petőfit egykori zegzúgos vándorútjain fizikailag is (a kiadó több külföldi utat is lehetővé tett a számára), s a még fel-lelhető emlékhelyekről, emléktáblákról, reli-kiákról fényképfelvételeket készített. E sok-oldalú és alapos gyűjtőmunka eredménye-képpen a kiadvány magában foglalja a fon-tosabb Petőfi-képmásokat, a költő egykori lakásainak, iskoláinak s egyéb tartózkodási helyeinek és a rajtuk lévő emléktábláknak, múzeumokban őrzött vagy tereken álló szob-rainak sehol így együtt meg nem található fényképeit (kár, hogy az emléktáblák szövege számos esetben nem betűzhető ki), s így mint a Petőfire vonatkozó képanyag gyűjteménye, azon kívül, hogy az olvasót gyönyörködteti, jó szolgálatot tesz a kutatónak is. Különösen hasznosak az eredetiben nehezen hozzáfér-hető okmányok, okmánybejegyzések s egyéb dokumentumok fénymásolatai, így az iskolai anyakönyvek adatai (49, 52, 55—56, 58, 63, 66 stb. l.), a selmeci képzőtársulat jegyző-könyvének Petőfire vonatkozó bejegyzései (68—69. l.), a Nemzeti Kőr jegyzőkönyvének részlete (141. l.), az Emődy Dániel vallomá-sáról készített jegyzőkönyv részlete (217. l.), V. Ferdinánd és Deák Ferenc levele *A kirá-lyokhoz* c. versről (371. l.) stb.

Másrészt viszont a kiadvány illusztrációs anyagát néhol szegényesnek, indokolatlanul hiányosnak érezzük. Különösen szembeötöl ez — mint egy korábbi bírálát is szövéttette — az életrajzi rész utolsó fejezeteiben, melyek-ke a szerkesztő, jelentőségükhöz képest, fel-tűnően mostohán bánt. Így az 1849 elejétől a Mezőberényből való elindulásig terjedő kö-

zel héthónapos időszaknak, amelyre többek között Petőfi harctéri szolgálata esik, szinte érthetetlen módon mindössze 15 lapot szánt a több mint félezer lapos kiadványban! Meg-értjük a szerkesztőnek a bevezetésben (10. l.) kifejtett idegenkedését a költő élete végpont-jainak túlságosan részletes bemutatásától, de ennek átsugárzása a költő dicsőös katonai szereplésének, számos gyűjtő hatású harci dala keletkezésének időszakára semmivel sem igazolható. Ezzel az indokolatlan szűkmarkú-sággal függenek össze az olyan hibák, mint az, hogy míg a 412. lapon látható hivatalos okmány szerint Petőfit 1849. febr. 21-én fel-mentik a katonai szolgálat alól, s eltiltják a tiszti cím viselésétől, addig a 414. lapon már a „Petőfi Sándor százados” aláírással talál-kozunk az ápr. 14-én kelt vajdahunyadi em-léklapon s a feliratban, anélkül, hogy ápr. 1-i új századosi kinevezéséről (s élete e két hónap-jának számos egyéb eseményéről) értesültünk volna. Szóvá kell tennünk még azt is, hogy a szerkesztő Petőfi olvasmányainak bemuta-tását meglehetősen elhanyagolja: 1847-ben, az *Úti levelek* illusztrációiként közli ugyan Petőfi egyes kedvenc írónak arcképeit, a korábbi-akról (a sokat emlegetett Horatius, Heine, a magyarok közül Gvadányi, Csokonai stb.) azonban megfeleldkezik, Bérangert pedig már az 1844/1845. forduló táján meg kellett volna említenie. Egyes dokumentumok, képek hi-ányát nem kívánjuk itt felhánytorgatni, csak azt jegyezzük meg, hogy az első idegen nyelvű Petőfi-kötetnek, Dux Adolf 1846-ban meg-jelent fordításainak valahol feltétlenül helye volna a kiadványban.

Súlyosabbnak érezzük az illusztrációs anyag egy számszerűen jelentős csoportjának művészi színvonalával kapcsolatos kifogá-sunkat. A szerkesztő abban az egyébként tiszteletre méltó igyekezetében, hogy Petőfi életének fontosabb mozzanatait a legközvet-lebb módon mutathassa be, véleményünk szerint megengedhetlenül messze ment. Egy-részt számos olyan régebbi, főként a század-forduló táján keletkezett rajzot, illusztrációt használt fel az életrajzi fejezetekben, amely méltatlan a kötethez, s legfeljebb a Petőfi-felfogás változásainak szemléltetésére lett volna alkalmas az utóélet anyagában. Jellem-ző példaként említem Mühlbeck Károlynak Egressy Ákos visszaemlékezéseihez készült illusztrációit (158—159. l.), Baditz Ottó raj-zát (168. l.) s az Athenaeum 1900. évi kiadá-sából átvett egyes illusztrációkat (pl. 372. l.). Másrészt nagyon problematikusak a kiadvány számára készített rajzok, amelyek a költő életének egy-egy epizódját jelenítik meg. Ezeknek a — több művésztől származó — kompozícióknak a zömén határozottan érez-hető, hogy készítőiknek nem volt módjuk vagy idejük a megfelelő elmélyedésre (pl. 78, 83, 93, 97, 151, 242, 245, 279, 281. stb. l.);

ezek az illusztrációk véleményünk szerint feleslegesen fokozzák a kötet Petőfi-ábrázolásainak amúgy is bántó felfogás- és ízlésbeli sokféleségét. Amennyire egyetértünk azzal, hogy Benczúr Gyula Petőfi-portréja, Révész Imre több rajza, Thorma János festménye, Kisfaludy-Strobl Zsigmond, Ferenczi Béni szobra stb. méltó helyet kapott a kötet életrajzi részében, annyira kifogásoljuk a kötet illusztrációs anyagának a fenti módon történt kiegészítését.

A szerkesztő a kiadvány kép- és idézetanyagát a költő életének időrendjére fűzi és 15 fejezetre osztja. Külön terjedelmes fejezetet szentel a költő utóéletének: a hazai és külföldi Petőfi-kultusznak. Ebben tárgykörök szerint halad: Júlia s a Petőfi-család további sorsát követi nyomon, majd a Petőfi-kiadások, kutatók és kutatások, szobrok, az 1898. évi jubileum, a munkásság Petőfi-tiszteletének megnyilvánulásai, különféle Petőfi-képmások, Petőfit megéneklő költők, írók, Petőfi-versek megzenésítései és megzenésítői s a Petőfi-kultusz egyéb vonatkozásai következnek; végül Petőfi külföldi tiszteletét, fordítóit és fordításait mutatja be. Az időrendi rész tagolásához csak azt a megjegyzést fűzzük, hogy a rendkívül jelentős, felszabadító hatású dömsödi május és a *Levél Váradynak* c. költemény ebben a felosztásban nem kapott megfelelő hangsúlyt. Az utolsó fejezet magyarországi anyagának tematikus elrendezése pedig meglehetősen következetlen; helyesebb lett volna ez esetben is a nem nagyon merően értelmezett időrend szerinti közlés; úgy a Petőfi-kultusz történetéről: pozitívumairól és torzulásairól tisztább, egységesebb képet kaphatott volna az olvasó. Néhány, az elrendezéssel, sorrenddel kapcsolatos kisebb megjegyzésünk: Miért kellett a *Mit csinálsz, mit varrogatsz ott?* c. verset két ízben, a kiadvány két külön helyén szerepeltetni? (331, 362. l.) — Bármilyen meggondolás alapján történt is, helytelen volt az 1848-ban írt *Szerettek kedvesem*... c. verset s a hozzá készült illusztrációt az 1849 tavaszi anyagba felvenni (413. l.). — Heine képét (484. l.) szívesebben látnánk az életrajzi anyagban, akár Petőfi diákkori olvasmányai, akár valamelyik Heine-fordítása kapcsán.

A szerkesztő színes, sokoldalú, a történeti hátteret, földrajzi és személyi környezetet is szélesen feltáró ábrázolásra törekedett. Az első fejezetben, a születés dokumentumait követő lapokon néhány jól megválasztott képpel mutatja be az egykorú politikai, társadalmi viszonyokat és az irodalmi élet főbb alakjait. A költő útirajzainak, naplójának, leveleinek, ill. a róla szóló emlékezéseknek egyes földrajzi helyekhez, tájakhoz fűződő passzusait egykorú metszetekkel, rajzokkal illusztrálja (elsősorban a Történeti Képcsarnok anyagából). Külön elismerés illeti meg

művészi, hangulatos tájfelvételeiért. A kor íróinak, államférfiainak, a Petőfi-család tagjainak stb. képmásaiból pedig a költő egész személyi környezetét kibontakozik. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a szerkesztő a bevezető fejezettől eltekintve a történeti összefüggéseknek meglehetősen kevés figyelmet szentel, így kivált a forradalom és szabadságharc eseményeiről csak elvétve, Petőfi egy-egy költeménye kapcsán értesülünk. A kiadvány utolsó életrajzi fejezeteit, melyeknek viszonylagossoványságát feljebb tettük szóvá, egyebek mellett éppen a történeti háttér szélesebb, gazdagabb bemutatásával lehetett volna kibővíteni.

A kötet sok újszerű ötlettel örvendezteti meg az olvasót. A szerkesztő általában idegenkedik a merev, statikus ábrázolástól: mozgalmas, életszerű megoldásokat keres. Az idő múlására a gyakran felbukkanó naptárlapok figyelmeztetnek; egy-egy Petőfi-verset, így *A boldog pestiek* vagy a *Pest* címűt (157, 202—203. l.) az alkalomhoz kitűnően illő egykorú karikatúrák kísérik; a *Sorshúzdás előtt* c. vershez néhány lottóhirdetés szolgál illusztrációul (204. l.); az Életképek szerkesztésében beállott változásokat az eltérő címlapok sora szemlélteti (363. l.) stb.

A szerkesztő általában ügyel az egy-egy lapot, ill. az egymással szemben fekvő két lapot betöltő képanyag lehetőleg változatos összeállítására, a szöveggel való összehangolásra s tetszetős elhelyezésére. A kitűnően megszerkesztett lap-pár példája a 306—307. l., a szöveg és kép kifogástalan harmóniájával s a *Szeptember végén*... szépen összeillő költői (Kosztolányi) és festőművészi (Thorma J.) értelmezésével. Előfordulnak azonban monoton hatású, üres vagy túlsúlyt, levegőtlen lapok is. Igaz, hogy a rendelkezésre álló dokumentumanyag az ilyen szerkesztői törekvéseknek bizonyos határt szab, de olyan megoldásokat el lehet és el kell kerülni, mint a csupa nyomtatvány-fotokópiákat tartalmazó 152—153. l. vagy az egyhangú 166—167. l.

Feleslegesnek és zavarónak érezzük azt, hogy Petőfi-kéziratok és más kéziratok dokumentumok jól olvasható fénymásolata mellett sokhelyütt ott van a nyomtatott szöveg is (pl. a 268—269. lapon; ugyanott, Petőfinak Aranyhoz írt első levele és verse alatt pedig ezenkívül még a képfelirat is a szövegből vett idézet, tehát ez a két szövegrész háromszor olvasható ugyanazon a lapon.)

Van néhány megjegyzésünk a kiadványban közölt szövegek gondozásához is. A modern helyesírást nem kifogásoljuk, s általában megfelelőnek tartjuk a forrásmegjelölés egyszerűbb, a szélesebb olvasókörzés igényeihez szabott módját. E kereteken belül azonban itt is meg kell kívánnunk a pontosságot és következetességet. Az idézett szövegek

közlésében sok kisebb-nagyobb hibát találunk, de itt csak azokról kívánunk szólni, amelyek a Petőfi-idézetekben fordulnak elő. A szerkesztő a kötettel — mint a bevezetőben írja — a Petőfi-versek olvasására kíván ösztönözni. Ezzel a törekvéssel semmiképpen sem egyeztethető össze éppen ezeknek hanyag közlése. Néhány példa (csak a helyes szövegeket közlöm, dőlt betűvel jelölve a javítást): Az *álom* (Jövendölés) c. vers 1—1 sora helyesen: Lelkünk szeme jövőbe néz, ill. Szárnyim növének, s átrepültem (115. l.), *Távolból*: Jó anyámnak tőlök mit izenjek? (123. l.), *Egy estém otthon*: Hja, az idő lejár. (143. l.), *A helység kalapácsa*: Ott látá térdepelésben (163. l.). A 298. lapon közölt vers címe helyesen Széphalmon, kezdete: Te a nemzet-hálátalanság. *Falu végén kurtá kocsmá*: Munkálódik a cimbalmos, ill. A legények kurjogatnak (301. l.) stb. Nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül egyes verseknek semmivel sem menthető „agyonrövidítését”, a 156. lapon közölt *Ambrus gazda* c. vers pl. a kihagyások következtében érthetatlenné vált.

Feltűnően gyakori az idézetek, ill. képek forrásának hibás vagy hiányos megjelölése. Csak egy-egy példát említünk a különféle hibatípusokra: 36. l.: A Ferenczitől idézett részlet nem a *Petőfi Múzeum* c. folyóiratból, hanem a *Petőfi-életrajzból* való. — 55. l.: Delhányi Zsigmond levele már régóta nem kiadatlan: 1955-ben megjelent Hatvany Lajos *Így élt Petőfi* c. kiadványában (tavaly pedig a *Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyvében* is). — 83. l.: Sass Istvánnak ilyen című cikke s emlékezésének ez a részlete a *Vasárnapi Ujság* jelzett évfolyamában nem található. — 99, 100, 119. l.: Orlay cikkének címe helyesen: *Adatok Petőfi életéhez*. Megjelent a *Budapesti Szemle* 1879. évf.-ában. — A 207. lapon közölt fametszet forrása (az indexben sem jelzi) a *Vasárnapi Ujság* 1862. évf. 1. sz. —

265. l.: Lauka verse a *Hazánk* c. folyóiratban jelent meg 1847. febr. 25-én. — 371. l.: Lampérth Géza cikkének forrása: *Vasárnapi Ujság* 1899. 33. sz. — 518. l.: A *Zsidó fiú* c. dráma kéziratát nem a Petőfi Irodalmi Múzeum, hanem az Akadémia Könyvtára őrzi stb.

Még néhány apróbb megjegyzés: 20. l.: Mint egy korábbi ismertetés is megjegyzi, a Petőfi nemességére vonatkozó, az irodalomban Ferenczi nyomán elterjedt hiedelmet a legutóbbi időben Dienes András kutatásai megcáfolták (erről Békés István csak a kötet megjelenése után értesülhetett). — 147. l.: Újabb (a kritikai kiadás megjelenése óta) előkerült a *Legenda* c. vers eredeti kézírata is (a Dömök Elekhez írt levél hátlapján) az Akadémia Könyvtára kéziratárában. — 263. l.: A *nép* nevében c. költemény nem egy esztendeig hevert kéziratban; valójában csak Petőfi halála után jelent meg először, az Újabb Költemények első, elkobzott kiadásában. — 363. l.: A fametszet véleményünk szerint nem Vasvári és Jókai társaságában s az Életképek szerkesztőségében ábrázolja Petőfit, hanem Orlayval és Jókaival a diákszobában, Pápan, ahol Jókai emlékezése szerint ő maga festőnek, Orlay költőnek, Petőfi pedig színésznek készült. — 367. l.: Petőfi 1848. márc. 25. körüli pozsonyi tartózkodása egy kései emlékezésen alapuló, nem bizonyított feltevés.

A bevezető sorokban ígért fokozott igényességgel vizsgáltuk meg Békés István könyvét. Számos erényének elismerése mellett szótartottunk — mert kötelességünk volt szótartani — néhány fogyatkozását is. Ezek azonban összességükben sem tehetik vitássá a vállalkozás nagy horderejét és eredményességét. Ezt igazolják a könyvkereskedelem adatai is: a kiadótól nyert értesülésünk szerint a 6000 példányban megjelent kiadvány néhány hónap alatt teljesen elfogyott.

Kiss József

MÓRICZ ZSIGMOND: IRODALOMRÓL, MŰVÉSZETRŐL

1—2. köt. Sajtó alá rendezte: Szabó Ferenc. Bp. 1959. Szépirodalmi K. 492; 491 l. (Móricz Zsigmond összegyűjtött művei)

Móricz Zsigmond irodalmi tanulmányainak, cikkeinek első gyűjteménye, halála 10. évfordulójára jelent meg 1952-ben.¹ Pedig életében is sokszor foglalkozott tanulmányai kiadásának tervével. Huszonháromeves korában első könyvét is úgy tervezte, hogy abban vegyesen lesznek versek és tanulmányok, Reviczkyról, Bajzáról szóló nagyobb dolgozatait is be akarta tenni ebbe a kötetbe. Az 1930-as években az Athenaeum Könyv-

kiadónak javasolja, hogy adják ki irodalmi tanulmányait. Utolsó hónapjaiban a Magyar Élet Könyvkiadóval tárgyal tanulmányainak kiadásáról. 1948-ban Shakespeare-ről foglalkozó cikkeit külön füzetben adják ki², mintegy izelítőül tanulmányírói terméséből. A könyvecskéhez Németh László írt bevezetőt. „Móricz nyelve seholsem hatalmasabb, mint épp tanulmányaiban (hirtelen a Vajda és a Berzsenyi jut eszembe), ahol hősenek a tüze

¹ Móricz Zsigmond: Válogatott irodalmi tanulmányok. Összeállította: Vargha Kálmán, bevezette: Bóka László. Bp. 1952. Művelt Nép.

² Móricz Zsigmond: Shakespeare. Bevezette: Németh László. Bp. (1948). Fehér Holló.

őrá is átragad s az értekezés ódába csap" — írta Németh László a Shakespeare-tanulmányok bevezetőjében. Amikor az első válogatott gyűjtemény 1952-ben kiadásra került, még mindig le kellett küzdeni bizonyos tartózkodást a tanulmányíró Móríczzal szemben, amely a könyvkiadás köreiből mutatkozott. Az olvasóközönség viszont napok alatt megvásárolta a köteteket. A tanulmányíró Móríczzal jama természetének értékelésére elsőnek Bóka László tett kísérletet az 1952-es kötet bevezetőjében. Bóka előszava elsősorban az írói-gondolkodói tudatosságát emelte ki Móríczzal tanulmányai, kritikái és esszéivel kapcsolatban, és vitába szállt azokkal, akik elsősorban az ösztönösséget hangsúlyozták Móríczzal alkotói módszerében.

A most megjelent gyűjtemény, a nagyobb könyvkiadási lehetőségek kihasználásával, két kötetben, csaknem ezer lapnyi terjedelemben adja az olvasó kezébe Móríczzal Zsigmond irodalmi és művészi tanulmányainak, cikkeinek minden eddigéig teljesebb válogatását. A két kötet anyagának több mint a fele itt jelenik meg először könyv alakban. Két olyan írás is szerepel az összeállításban, amely nyomtatásban eddig nem jelent meg, és a Móríczzal Virág birtokában levő kéziratok alapján közli a válogató. Mindkét írás Ádýval foglalkozik, és feltehetően 1919 első feléből való.

Szabó Ferenc válogatása nemcsak gondos, de Móríczzal nagy tömegben szétszórva maradt írásainak alapos ismeretéről tanúskodik. Néhány nem jelentős, vagy a mai irodalmi közgondolkodástól távolodó és szintén nem különösebben fontos cikk kivételével a két kötetben együtt találja az olvasó Móríczzal irodalmi, művészeti tanulmányait, esszéit, cikkeit, polémikus írásait. Legfeljebb az vitatható, hogy helyes volt-e elhagyni a Zemléní Árpád költészetéről szóló tanulmányt, amely ugyan egy téves fikcióra épülő költői magatartást ismer el, de Móríczzal gondolatvilágának, ízlésének mélyebb megismerése szempontjából érdekes dokumentum. A cikkben megnyilatkozó rokonszenv a turánizmus eszmevilágával szemben, ma már remélhetőleg inkább irodalomtörténeti kuriózum, és Móríczzal Zemléní Árpád líráját szeretettel elemző szavai is aligha toboroztak volna híveket ennek a rég letűnt tudománytalan irányzatnak. Nem magyarázható azonban szerkesztői óvatossággal Az új írók c. bevezető mellőzése, amely a Móríczzal szerkesztette Mai dekaméron élén jelent meg 1932-ben. Nem tartozott volna éppen a gyűjtemény legerősebb írásaihoz ez az előszó, de kár volt elhagyni: a két világháború közötti magyar irodalom gondjairól, a huszas években fellépő írónemzedékről és a magyar novelláról értékes észrevételeket tartalmaz. A szövegvariánsok esetében a szerkesztő csak az egyik változat közlésére vá-

lalkozott. Tekintve, hogy nem teljességre törekvő, kritikai kiadványról van szó, ez az eljárás helyesíthető, de az egyik esetben a variáns kiválasztása nem volt szerencsés. A Két fiatal író arcképehez c. Móríczzal-cikk Kodolányi Jánost és Pap Károlyt mutatja be; a Pap Károlyról szóló résznek van egy teljesebb változata is, amelyben irodalomtörténeti visszatételeket is ad Móríczzal (Műlt és jövő, 1935. XI. 387. l.), a szerkesztő azonban mellőzte ezt a változatot.

De alapjában véve éppen a válogatás nagyvonalúságának és gondosságának az eredménye, hogy a két kötetből az olvasó pontos és árnyalt képet kap Móríczzal irodalomszemléletéről. A gyűjteményből pontosan nyomkövethető a tanulmányíró Móríczzal fejlődése, sőt e műfajon túl, ízlésének, eszmevilágának alakulása, első írói kísérleteitől haláláig. Ebből a szempontból különösen figyelemreméltó az első tíz év anyaga. Írói pályájának első évtizedében éppen a tanulmányok reprezentálják Móríczzal a legkarakterisztikusabban. A Hét krajcár megjelenéséig elméleti írásai jelentősebbek, mint szépirodalmi próbálkozásai. A népiesség igénye, a magyar sajátosságok keresése a művészetben és egy bizonyos realiztikus-naturalisztikus követelmény, amely a valóság, elsősorban a magyar élet minél közvetlenebb módon való tükrözését hirdeti, — ezek a tanulmányíró Móríczzal irányító szempontjai az első évtizedben. Írói fejlődésének különböző szakaszaiban persze a három követelmény érvényesülésének arányai eltolódnak. Reviczky Gyula költészetéhez ifjú kora óta vonzódt, de 1902-es tanulmányában a népiességnek az elveit még olyan szűk szempontok szerint alkalmazza, hogy Reviczky lírájának nem tud igazán közelébe férközni. Kezddő éveiben a népiességi irányzat elveit képviseli néhol vulgárisabban, mint az iskola kiemelkedőbb egyéniségei. De három év múlva a magyar színpad tradíciójáról írva a népiesség szűk szempontjai szerint értelmezett elveivel szemben már inkább a valóságábrázolás igénye érvényesül szemléletében, részint Molière vígjátékaival való alaposabb megismerkedésnek eredményeként. Az 1905-ben megjelent Csokonai-tanulmánya arról tanúskodik, hogy nagyobb fogékonysággal sikerül megközelítenie a költő életét, mint művészetét, mert Csokonai történetében már a környezetéből kinövő, a magányossággal és az értetlenséggel küszködő ember sorsát fedezi fel. A felvilágosodás nagy poétájának sorsában már felismeri azt a típust, amelynek mint szép-író is kiváló ábrázolója lesz.

Ismeretes, hogy Móríczzal kezdő korszakát, írói útkeresésének periódusát az irodalomtörténet 1908, 1909 körül jelzi. A tanulmányok szempontjából szintén korszakzáró és korszaknyitó jelentőségű az 1909-es év. Szinte

szimbólumként hat az a két tanulmány, amely ezt az esztendőt képviseli: Kozma Andorról és Ady Endréről írt Móríc 1909-ben; Kozma Andorban már egy lezáródott korszak jellemző figuráját látja, Adyról meg mámoros lelkesedéssel ír, ha költészetének egészét nem is érti meg, és nem éli át ekkor még teljesen. Tanulmányírói módszerében, stílusában, egész kifejezőmódjában szintén jelentős átalakulás megy végbe ezekben az években. A korábbi értekező jellegű, néhol iskolás tárgyalásmódját frissebb, közvetlenebb, bizonyos mértékig impresszionistikusabb stílus váltja fel. Bajzáról szóló, egyébként kitűnő észrevételeket tartalmazó 1903-as tanulmányát Gyulai Pál egyetemi szakdolgozatnak vélte, de hat évvel később a *Nyugat*-ban megjelent kritikai írásai már nem sokban különböznek a folyóirat többi cikkétől, a korszak legmodernebb irodalmi orgánumának esszéitől.

Az 1910-es évtizedben írt Móríc tanulmányokra e formai, stílusbeli metamorfózis mellett az jellemző, hogy az író elhatárolja magát az előtte járt írónemzedék törekvéseitől, másrészt az irodalom nemzeti sajátosságainak kérdésében szakít kezdő éveinek konzervativizmusával, és Ady egyéniségének, művészetének, világnézetének erős hatása alá kerül. Így ír Mikszáthról szóló nekrológiájában, 1910-ben: „Tanultunk tőle, és okultunk a példádón. Követni fogunk, és eltérünk tőled. Emlékezünk rád, és lerázzuk a hatásoadat”. Ujházi Edéről írva egy új, realiztikusabb színjátszás mellett tesz hitet (1913), Tömörkény művészetének tiszta népiességét elismeri, de ugyanabban a cikkben (1917) írja le azt is, hogy egy egészen új világnézet, új filozófia kezdi gyökeresen kifordítani régi sáncaiból a magyart. Persze Móríc fejlődése nem légüres térben ment végbe, hanem a háborús embertelenségből forradalomra érlelődő korszakban. Nem véletlen, hogy a korábbi írónemzedékektől a legnagyobb szenvedéllyel 1918 végén szakítja el magát, amikor a „bálványdöntő” Bródy Sándor mellett téve hitet, Jókai és Mikszáth művészetében egy lezáródott és szellemében már nagyon távoli korszak dokumentumát látja.

A forradalmat érlelő korszak egyre közelebb sodorja Adyhoz, de természetesen Ady nagylángú forradalmi költészetének is része volt abban, ahová Móríc eljutott a háború végére. 1919-ből való Ady-tanulmányaiból az látszik, hogy a költő forradalmiságát is ezekben a hónapokban éli át minden korábbi megnyilatkozásánál teljesebben.

A forradalmak bukása után kialakult új korszakban az Ady iránti hűség hatja át írásait. Róla írta a legtöbb tanulmányt, cikket, élete végéig Ady volt rá a legnagyobb hatású. A húszas években folytatja és tovább mélyíti az irodalmi hagyományok átértékelé-

sét. 1922-ben megjelent Jókai-tanulmánya nemcsak a nagy prózaíró értékelésében alkalmas teljesen új szempontokat, de egyben a magyar irodalom egyik legnagyobb írói önvallomása is. Joggal írta alcímeként a cikk élére, hogy „jegyzetek a belső fejlődés történetéhez”. Három év múlva, Jókai születésének centenáriuma megjelent újabb tanulmányából még nyilvánvalóbb, hogy a huszadik század magyar írói közül Jókai művészetének kritikájában Móríc hatolt a legmélyebbre mindenki másnál. 1923-ban jelent meg a Nemzeti Színház Shakespeare-ciklusát követő cikksorozata. Itt is a hagyományok revíziója, a megkövesedett közhelyek szinte kihívó megbolygatásának indulata vezeti. A történelmi szempontok mellőzésével úgy szemléli Shakespeare művészetét, mintha valamelyik kortársának a drámáiról lenne szó. Az ily módon megrajzolt portré olyan kritikai elemeket tartalmaz, hogy az olvasó önkénytelenül Voltaire vagy Tolsztoj szélsőséges Shakespeare-értékeléseit asszociálja Móríc cikkeivel kapcsolatban. De mint írói önvallomásnak rendkívül nagy értéke van ennek a cikksorozatnak is. A húszas évek megmerevedett szellemi életéből visszatekintve, az előző évtized irodalmi harcai glóriás fényt kapnak Móríc írásaiban. Ilyen szellemben idézi 1923-ban, Osvát jubileumán a *Nyugat* zászlóbontását és küzdelmeit is. Szintén ebben az évtizedben válik Móríc kortársainak, elsősorban a *Nyugat* íróinak kritikájává. Kaffka Margitról, Elek Artúrról már korábban is írt egy-egy könyvkritikát (Adyról többet is), de most megszaporodnak irodalmi bírálatai. Gellért Oszkáról, Tersánszkyról, Oláh Gáborról, Schöpfungliról, Nagy Endréről, Kárpáti Aurélról jelennek meg kritikái portréi a húszas években. A későbbi évek folyamán nemzedéktársai és az utánuk következő generáció írói közül többek között Kuncz Aladárról, Hevesi Sándorról, Krúdyról, Móráról, Szabó Lőrincről, Szép Ernőről, Karinthyról, Babitsról írt kritikát, portrét.

1929-ben szinte a felfedező lelkesedésével írt Bornemisza Péter Elektra-fordításáról. A XVI. századi prédikátoriró később is foglalkoztatta, nemcsak újabb tanulmányokat írt és előadásokat tartott róla, de színpad számára át is dolgozta a *Magyar Elektra*t. Móríc tanulmányainak gyűjteményéből kirajzolódna annak a magyar irodalomtörténetnek a körvonalai, amelyet Móríc sohasem írt meg, de tanulmányaiban, cikkeiben, egyéb megnyilatkozásaiban világosan érzékeltetett. Ebben a rekonstruált irodalomtörténetben nagyon fontos szerepe lenne a régi magyar irodalomnak és a felvilágosodás szellemétől ihletett irodalmunknak. Elsősorban a Bethlen Gábor korában való elmerülése és a *Magyar Elektra* nagy esztétikai élménye vezette el a régi magyar irodalom mélyebb

megismeréséhez. A XVIII. század végének irodalmához Csokonai varázsa vonzza: ő volt az első költő, akit már kisdiák korában is megismert. Csokonai mellett Fazekas is korán megszerette, de Bacsányit is a kor nagy költőjének tartotta. Berzsenyiről azt vallotta, hogy tőle tudja emlékezetből a legtöbb verset. Viszont Kazinczyban csak Csokonai, Kőlcseyben csak Berzsenyi ellenfelet tudta meglátni. Vörösmarty költészetének nem tudott közelébe kerülni. Katona József sorsát teljesen megérti és átéli, róla rajzolja egyik legértékesebb írói portréját a költő halálának századik évfordulóján, 1930-ban. Több megnyilatkozásában azt vallotta Móríczzal, hogy érzelmei alaptónusát Petőfi határozta meg. Politikai jelnek nevezte Petőfit a szó szimbolikus értelmében, és ő maga is elsősorban egyértelmű politikai színvallást lát Petőfi-ben. Amikor a konzervatív és jobboldali irodalmi tábor támadást intéz ellene 1931-ben, Petőfi nevét emeli szembe ellenfeleivel. A hitlerizmus magyarországi beszívagása idején is Petőfi példájával vétőzza meg a vérmitosban gyökerező nacionalista elméleteket. Arany költészetével örök, belső polémiát folytatott. A népiességben, a paraszti világ ábrázolásában Aranyt vallja a magyar írók közül egyetlen méltó elődjének, de szerinte Arany nem sáfárkodott eléggé híven rendkívüli adottságaival. Úgy véli, hogy Arany már a *Toldi*-val letért arról az útról, amelyre *Az elveszett alkotmány*-nal lépett. Móríczzal utolsó éveiben lelkes propagátorává vált Tolnai Lajos műveinek. Elsősorban az vonzza az éppen nem elfeledett, de népszerűnek sem mondható íróhoz, hogy a szabadságharc utáni évtizedekről realisabb, kritikusabb korrajzot talál nála, mint Jókai regényeiben. Még a húszas évek végén is Reviczkyben látta Ady költészetének méltó előfutárát, de egyik 1934-es cikkében ő is megérzi Vajda János lírájának sodró erejét és Ady felé mutató tendenciáit.

Az 1930-as évtized egyébként a tanulmányíró Móríczzal pályájában erőteljes, értékes szakasz. *A költő harca a láthatatlan sárkánnyal* c. Ady-tanulmánya (1930) arról tanúsodik, hogy ekkor ért el a nagy költőtárs életművének, irodalomtörténeti jelentőségének teljes megértéséhez. A konzervatív és jobboldali irodalom képviselőivel való vitái szintén az elvi problémák erős tisztázódását eredményezték Móríczzal gondolkodásában. Új motívum ebben a periódusban, hogy érdeklődéssel fordul az akkortájt harmincadik éve körül járó és a forradalmak után feltűnt új írók művei felé. Kritikáival egyengeti, irányítja Kódohányi, Németh László, Pap Károly, Remenyik Zsigmond kibontakozását. Ő fedezi fel Szabó Pált, és ő mutatja be az elsőként a harmincas évek falukutató íróinak műveit, Darvas József, Erdei Ferenc, Féja Géza könyveit. Az új kiadásban már megje-

lenhetett a József Attiláról szóló szép megemlékezés is, amely nyolc év előtt, a válogatott tanulmányok kötetéből Móríczzal fejtégetéseinek néhol ellentmondásos volta miatt a könyvkiadás munkáját irányító elvek akkori merevebb alkalmazása következtében maradt ki.

Ha Móríczzal tanulmányírói módszerének legszembevetőbb vonásait próbáljuk megkeresni, akkor elsősorban az erős szubjektivitást, a minden irodalmi jelenséget, problémát elvi szempontból megítélő indulatot és írói portréi esetében a modell megközelítésének erősen szépirodalmi, novellaírói ábrázolásmódját kell kiemelnünk. Alig van egy-két írása a két kötetben, amelyben az újságírói munka mechanizmusát lehetne érezni, vagy amelynek ihlető műzsája mögött pusztán a baráti szívesség fáradt gesztusa leplezhető le. A legtöbb problémához szenvedéllyel, érdeklődéssel, indulattal közeledik. Irodalmi, művészeti cikkeinek gyűjteménye egyszerre kétféle babona tévhitét is megingatja. A két kötet eleven cáfolata annak, hogy egy igazi, vérbeli realista író nem érdeklik az írói alkotás műhelygondjai, az alkotási folyamat belső titkai, másrészt nem igaz az sem, hogy Móríczzal valamiféle őszszeni volt, aki más író művével mit sem törődve olyan spontán módon alkotott, ahogy a madár dalol. Nagy érdeme Mórícznak, hogy az irodalmi és irodalomtörténeti jelenségeket közel tudta hozni az élethez. Ilyen értelemben mondható, hogy legértékesebb tanulmányaiban a szépiró, a novellista módszerével dolgozik, de persze az ő legsajátosabb szépirói és novellista eszközeivel. Vagyis nem arról van szó, hogy megregényesíti, kiszínezi régi írók vagy a kortársak élettörténetét, hanem épp olyan intenzitással éli át és állítja élénk a múltbeli és kortársírók figuráját és életsorsát, mintha novellát írna róluk. Ahogy parasztokról, kispolgárokról, debreceni civisekről, vagy XVI. századi hajdukról írva, a valóság egy addig nem ismert mélyebb rétegét sikerül feltárnia, és az olvasó szemét az általa felfedezett ismeretlen realitásra ráirányítania, ugyanúgy tudja Tóth Árpád vagy Katona József sorsát is megérthetőbbé, átélhetőbbé tenni. Ahogy leírja látogatását Tóth Árpádnál, vagy Gárdonyi Gézánál, az kész, érett novellának is kitűnő, de az irodalomtörténész számára is gazdag forrásmunkák ezek az írásai. Elsősorban nem azért, mert miliórajzaival egy-egy írónk közvetlen környezetét is megörzi késő korok számára, hanem mert sorsuk, életük és közvetve életművük megértéséhez is kulcsot tud adni realista portréiban. Nem volt irodalomtörténész, nem fedezett fel új életrajzi adatokat pl. Katona Józseffel kapcsolatban, de a nagy drámaköltő közismert életrajzi adatait úgy tudta koncentrálni és úgy tudta megvilágítani, hogy az ő tanul-

mánya óta mélyebben értjük nemcsak Katonát, de azt is világosabban látjuk, hogy a *Bánk bán* mennyire benne gyökeredzik Katona sorsában és Katona korában. Ahol a szubjektivitás, a legapróbb mozzanatok is elvi magasságba emelő igény és a realista szépírói látásmód egyaránt érvényesül, ott néha a tanulmányok műfajában is páratlan remekművet alkot. *Babits Mihállyal a Garda-tón c.* írásának (1941) ott van a helye Móricz legvitathatatlanabb remekművei között. Ha tanulmányunk mondjuk ezt a nagyszerű írást, már akaratlanul is leszűkítjük a jelentőségét, mintha valamit el akarnánk tagadni belőle. Tanulmány? Vagy inkább novella, emlékezés írói portré, önvallomás? Élete utolsó periódusából való ez az írás, amikor a hagyományos irodalmi műfajok fellazulóban vannak Móricznál is, de az olvasóban nem a bomlás impressziója marad meg, hanem egy új szintézis keresésének az emléke. Valójában nekrológnak született ez az írás, úgy is indul, mintha Móricz el akarná mondani mindazt, ami Babitshoz fűzte, amit szeretett az elhalt költőtársban, de a legszigorúbb elhatárolódás is megfogalmazást nyer a cikkben, minden, ami irodalomban, politikában, egész élet-szemléletükben elválasztotta őket egymástól. Közben olyan élénk mozzanatok rögzít találkozásairól, beszélgetéseikről, vitáikról, amelyek a hangosfilm kockáinál is elevenebb képet vetítenek eléink Babitsról, az emberről.

Persze az a kép, amelyet Babitsról rajzol, éppúgy szubjektív, mint a többi irodalmi portréja, és többnyire szenvedéllyel, indulattal felvázolt irodalmi tanulmányaiban tévedés is gyakran akad. Ha például Arany pályájában 1849 után törés is következik be, túlzás, hogy hűtlen lett nagyszerű, indulásához. A Tolnai-kérdésben is alighanem a Móriczcal vitázó Erdei Ferencnek volt igaza, aki arra figyelmeztette, hogy a nagy téma még nem jelent feltétlenül nagy író. Túlértékelté Móricz nemcsak Zempléni Árpád, de Oláh Gábor jelentőségét is. Pap Károly zsidó-tematikájú írásait méltató cikkeiben is van félreérthető elem: Móricz annyira örül annak, ha az író

egy felbomló, átalakuló világ színeit, ízeit menti meg a maga eredetiségében, hogy az írókat már egy bizonyos retrógrád tendencia felé is szívesen terelné: aki a parasztságból jött, az maradjon a parasztság írója, aki az orthodox zsidó világ élményét kapta útravalóul, annak kötelessége ennél a témakörnél kikötni.

Móricz cikkeiből irodalomszemléletének, esztétikai nézeteinek körvonalai is kibontakoznak. Fiatalkori kísérleteit nem számítva, eléggé következetesnek mondható irodalom-szemlélet érvényesül egész pályáján át. Elfogultságai és hibái is ugyanannak a meggyőződésnek a torzulásai. Az élet és az irodalom szembesítésének igénye hatja át nemcsak írói működését, de elméleti megnyilatkozásait is. Ez a törekvés azonban néha egy szűkebb szempontú naturalizmus kánonja szerint érvényesül nála. Esztétikai felfogásáról azonban nemcsak irodalomkritikai és portréi tesznek vallomást, hanem képzőművészeti tárgyú írásai is, amelyek szintén megtalálhatók e gyűjteményben. A szobrászok közül szeretettel foglalkozott Medgyessy Ferenc művészetével, aki iskolatársa volt, és hű barátja maradt élete végéig, továbbá Csorba Gézával, akivel közös emlékek fűzték Adyhoz. De a képzőművészek közül Rippl-Rónai Józsefet érezte magához a legközelebb, erősen foglalkoztatta Rippl-Rónai alkotásmódja, és meggyőződése volt, hogy őket a közös művészi felfogás és alkotói módszer kapcsolja első-sorban össze.

Érdekes az a negatívum is, hogy a zene kívül maradt érdeklődési körén. Az természetes, hogy nem lévén szakértő, nem írt zenekritikákat, de esztétikai vonatkozású cikkeiben még csak hasonlat, illusztráció formájában sem tesz zenei vonatkozású megjegyzést. A *Népköltési gyűjtő c.* értékes önéletrajzi vallomásából (1933) viszont kiderül, hogy Bartók és Kodály nagy misszióját a magyar népdalkincs feltárása érdekében nemcsak lelkesen méltányolta, de egész jelentőségében át is érezte.

Vargha Kálmán

KUN BÉLA: IRODALMI TANULMÁNYOK

A bevezető tanulmányt írta: Illés Béla. Bp. 1960. Magvető K. 176 l.

Az elbukott proletárdiktatúra után a magyar emigráció hosszú éveken át vívódott a bukás okaival és a második magyar Tanácsköztársaság megteremtésének új lehetőségeivel. Ez a probléma uralja a húszas évek első felében a határokon túl létrejött proletáriródmalmat és publicisztikát Gábor Andortól

Gyetzain, Lékai Jánoson s annyi más írón át Illés Bélaig. Ez a korai proletáriródmalom főleg Ausztriában, Csehszlovákiában, a weimári Németországban és Amerikában bontakozott ki, s tele volt a fehérruralom elleni gyűlölettel, a bukás miatti önmardosó váddal; de lobogó hittel és újakra készüléssel is. Legfőbb

mindez valamilyen vibráló szimbolizmuson át világított, jelezve az európai forradalmi mozgalom izzásából merített erőt és a közeli remények bizonytalanságának beszűremlését. A húszas évek közepére új helyzet alakult ki. A szászországi baloldali kormány megdöntésével, a Szovjetunió elleni intervenciók bukásával egyelőre befejeződött a forradalom és ellenforradalom nyílt fegyveres mérkőzéseinek korszaka Európában. A Szovjetunióban az építőmunka, a nyugati emigrációban pedig a szívós, kitartó szervező és ideológiai munka került az előtérbe a magyar emigráns kommunisták számára. Ettől az időtől kezdve közel egy évtizedre elorvod a nyugati emigrációban élő magyar baloldali irodalom, a korábbi évek színes és a körülményekhez képest gazdag irodalmi élete csupán néhány kiemelkedő alkotó (Komját Aladár, Barta Lajos) munkásságában folytatódik. De ugyanakkor erőteljes fejlődésnek indul a magyar irodalom a Szovjetunióban, ahol olyan íróművészek gyűlekeznek, mint Barta Sándor, Hidas Antal, Illés Béla, Kahána Mózes, Karikás Frigyes, Kiss Lajos, Lányi Sarolta, Lengyel József, Mácza János, Zalka Máté s mások. Eltérően a Németországban dolgozó magyar emigránsoktól (Gábor Andor, Balázs Béla, Kemény Alfréd, Lukács stb.) itt nem annyira az elméleti, irodalompolitikai munka áll az előtérben, hanem maga a proletáriródlalom megteremtése a maga valóságában.

A KMP erőteljesen támogatta ennek az irodalomnak létrejöttét, és fejlődését. A Komintern V. Kongresszusa 1924-ben Clara Zetkin beszámolója után hozott határozatában felhívta az egyes pártok figyelmét arra, hogy behatódobban foglalkozzanak az irodalom kérdéseivel — használják fel a tömegek között azt a hatalmas, mozgósító, nevelő erőt, amit a szépirodalom, a művészetek jelentenek a proletárhatalom szolgálatában. A Komintern inspirációjára jött létre a RAPP és a MAPP szervezetein belül a „Magyar Forradalmi Írók és Művészek Szövetsége” is, később az 1925-ös szovjet irodalmi párthatározat s ennek az útmutatásnak nyomán szerveződött meg a nemzetközi proletáriródlalom irodája, későbbi közismert nevén a Litintern, élén magyar főtitkárral, Illés Bélával, s szekcióiban, vezető lapjainak szerkesztőségében magyar proletárirókkal.

A RAPP-korszakban felnövekvő, megerősödő magyar proletáriródlalom jelentős eredményeket ért el, bár nem csekély mértékű nehézséggel kellett megküdenie.

Kun Béla irodalmi tanulmányai elsősorban azért jelentős írások, mert jelzik azt, hogy a párt az emigráció és az illegalitás nehéz viszonyai között is állandóan gondnal és szeretettel foglalkozott az irodalom kérdéseivel. Ezek az írások olyan műveket támogattak, segítettek — gyakran a világhír felé —, ame-

lyeket többnyire munkások, a munkáshatalomért folytatott harcban gazdag tapasztalatokat szerzett kommunisták írtak. A húszas évek végén elv, irányzat lett az az igény, hogy a párt eszméit az irodalomban elsősorban ez az írói gárda képviselje. A szovjet építés sikereivel, a szocializmus konszolidációjával párhuzamosan más írói rétegek is fokozatosan a párt eszmei irányítása alatt dolgozó proletáriróklók köré tömörültek, s bekapcsolódtak egy új realizmus, a szocialista realizmus megteremtésért folytatott küzdelembe. Az 1932-es irodalmi párthatározat, amely feloszlatta a RAPP-ot, nem a proletáriródlalom ellen irányult; csak a hibák ellen; azért született ez a határozat, hogy még erőteljesebben fejlődjék ki az az új, ami a NEP-korszakban elburjánzó antirealista irányzatok elleni küzdelemben addig is létrejött.

A magyar proletáriródlalomban is már évek óta készült, alakult, művekben vált valósággá ez a gazdagodás; a szűk prakticista szemlélet túlhaladása, az elzárkózó szektaszellem legyűrése; s aztán az eddigi eredményekre támaszkodva bontakozott ki a harmincas évek gazdag realista prózairodalma és költészete. Ezt a folyamatot csak erősítette a Komintern VII. kongresszusának ismert határozata a néprontpolitikáról, a nemzeti hagyományok megbecsüléséről. Ha csupán néhány előszót, vázlatos fejtegetést tartalmaznak is Kun Béla első irodalomkritikai megnyilatkozásai, ezt a folyamatot világosan megmutatják. Ez a fejlődés határozta meg a magyar kommunista emigráció politikájának megfelelő irodalompolitikai eszmei vonulatot, s ebből fakadnak azok az értékek, amelyek különösen a Hidas regényről írt elemzésben és a Petőfi tanulmányban bomlanak ki teljes gazdagsággal.

Jellemző, hogy 1927-ben, 1929-ben olyan írásokat emel ki és fémjelez nevével Kun, amelyek az expresszionizmus nyugtalanságát már alig tartalmazták, mint pl. Illés Béla *Ég a Tisza-ja*, vagy mint Karikás elbeszélései, amelyeket sohasem érintett meg a szűrkítő sematizmus, hanem mind a kettő a népiélet gazdag áramából szívta magába az éltető erőt. Az európai polgári irodalom burjánzó pszichológizmusa és individualista költészete idején örömmel veszi számba Kun ezeket a realista irodalmi alkotásokat, amelyekből mint írja: „... érezhetően tör ki a tömeg mozgása, a mi magyar proletártömegünk tüzes, széles és mély mozgása, amit fiatal kommunista pártunknak tíz esztendő előtt sikerült ellenállhatatlan erővé emelni.”

Kun Béla előszeretettel fordul azokhoz az írói művekhez, amelyek a kor döntő kérdéseire nyúltak. Az itt közölt tanulmányok közül négy olyan regényt tárgyal, amelynek témája a magyar proletárródlalom; egy olyat, amely a párt új körülmények közötti

küzdemeiről szól; Hidas regényében a forradalomhoz vezető történelmi korszak nagy trilógiájának előhírnökét köszönti. Petőfi tanulmányában pedig a legfelérthetlenebből *saját kora* problémáira keresi a választ. Kun Béla természetesen elsősorban mindig mint politikus nyúlt a témákhoz, s magától értetődőnek tartotta, hogy a párthoz hű írók a nemzeti élet fontos, döntő korszakait, személyiségeit emelik hősi magasságba, ez a problémakör tölti ki szemhatárukat, hiszen az „óra parancsa” ekkor változatlanul — ha egy időben kerülő úton is — a második magyar Tanács hatalom megteremtése volt.

Ez az irodalom fiatal irodalom volt, hagyományokra támaszkodott ugyan, de mégis teljesen új utakon kellett járnia, és mégis túlkörözte mindazokat a fontos kérdéseket, amelyeket a magyar élet számára feladott. S nemcsak a kérdéseket, hanem a megoldásokat is. Szinte valamennyi tárgyalt regényből, novellából kielemezti Kun azt a problémát, amely 1919 és 1945 között az egyik legfontosabb megválaszolandó kérdés volt: a magyar föld, a magyar parasztság és a proletárhatalom viszonyának a kérdése, a második tanácsköztársasághoz vezető út problematikája. Ami az első problémakört illeti, lényegében ez a kérdés súlyosodott idehaza a népi irodalom mélyében is. Ebben a kérdésben magának Kun Bélának is nagy utat kellett megtennie a helyes válaszig. Amiről Petőfi tanulmányáig alig tudtunk, tragikusan félbeszakadt életének utolsó időszakában maga is a politikai és írói népfretpolitika fontosságát hangsúlyozta, az antifasiszta demokratikus Magyarország megteremtéséért folytatott küzdelmet igenelte. Mint politikusnak, elsősorban az ragadta meg Kahána regényében is figyelmét, hogy miképpen alakul, fejlődik a munkásosztály vezető ereje, a kommunista párt körül az egységfront, miképpen szélesedik a munkásmozgalom bázisa. S bár minden egyes regényelemzésben éles, erős konturokkal rajzolja fel a történet, a cselekmény osztálybázisát, szociális jellegét, mégsem irodalmiatlan, szűk ez a szemlélet — különösen később nem az —, megérti és helyesli Kun az irodalomnak azt az „önmozgását” is, amely pl. Hidas regényében, a *Ficzek úr*-ban, a századelő pesti külvárosi életének széles panorámájában tárul az olvasó elé. Kun természetesen tartja, hogy ebben a korszakban, ebben a milieuban, a felfelé és lefelé tartó áradásban evickelő kispolgár a középponti figura, a látóhatár magaslatán álló személy, mert ez a pozíció biztosítja az előrehömpölygő élet reális áttekintését, hű ábrázolását.

Hidas regényében a vasmunkás Novák és az agrárszocialista Rosta találkozásában a munkás-paraszt szövetség új, helyesebb megvalósulásának írói ábrázolását üdvözlí. Ezt írja: „Hidas olyasvalamire tapint rá, ami

nemcsak a magyarországi szocialista mozgalom háborúelőtti időszakának, hanem a magyar forradalomnak és a magyar proletariátus forradalom utáni fejlődésének is egyik alapproblémája. S ez nem más, mint az ország *demokratikus* átalakításáért vívott *küzdelem* kérdése, a félféudális csökevények kérdése, s legfőképpen a parasztkérdés, a földkérdés”. Hidas készülő regénytrilógiáját egészében úgy értékeli Kun, mint amelyből meg lehet érteni nemcsak a 18/19-es forradalom felé tartó magyar élet képét, hanem sokat meg lehet érteni azokból a harcokból is, „... amelyeket a dolgozók kialakulófélben lévő népfretpontja jelenleg folytat Magyarországon a fasizmus ellen, a polgári demokráciáért.”

Ilyen előzmények után, ebben az eszméleti környezetben érthető és értékelhető csak Kun legjelentősebb irodalmi tanulmánya, a Petőfi-tanulmány. Ismét nem véletlen, hanem nagyonis szükségszerű, hogy amiként idehaza a plebejus-demokratikus politikai szemléletű népi irodalomhoz tartozó Illyés érzi szükségét annak, hogy újjárajzolja a meghamisított, eltorzított Petőfi-képet; úgy a kommunista emigrációban a megszületendő magyar néphatalom döntő kérdéseivel, a parasztkérdéssel, a népi demokratizmus problémáival viaskodó Kun Béla nyúl Petőfihez, hogy eszméleti, ideológiai segítséget nyújthasson vele és általa az átalakulásra váró magyar népnek. Nem egyszerűen az orosz és ukrán nyelvű Petőfi kiadáshoz írt előszó ez a tanulmány. Létrejött a történelmi szükség-szerűség volt, annak jele, hogy a magyar kommunista emigráció megértette: miképpen kell az új körülmények között folytatnia a küzdelmet a felszabadulásra váró magyar néptömegek ügyéért. Az alapvető politikai szemlélet nagy különbségei ellenére lehetetlen nem észrevenni a szándék és indulat közeli rokon-ságát, amely Kun 1936-os Petőfi-tanulmányában, és Illyés 1936-ban írt Petőfi kötetében munkál. Ezt a rokonságot a történelem hozta létre. A népi irodalom radikális korszaka nagy szándékainak és a kommunista párt népi demokratikus politikájának találkozásáról van itt szó. Illyés így fejezte be a Petőfit: „... gondolatai, nagy okai a haragvásra, álmái a szabadságról s a nép jövőjéről változatlanul időszzerűek. Kínzó örökség. Orgazdának érezheti magát, aki csak verseinek szépségét élvezi és elzárkózik a bennük rejlő parancstól”. Illyés számára Petőfi neve a demokratikus átalakulás zászlaja volt; az volt Kun számára, a kommunista irodalompolitika számára is. A közös törekvések visszhangjaként halljuk másfél évvel később a nemzetközi kommunista irodalom organumból e szavakat: „... Petőfi szellemének elárulása lenne, ha életének és halálának, szavainak és tetteinek tanulságából nem értünk meg azok égő aktualitását...” (Lamy Geor-

ges: Alexander Petőfi; der Nationaldichter Ungarns. Internationale Literatur. 1938. Nr. 8. S. 107—114.)

Lehetne vitatkozni azon, hogy mennyivel árnyaltabban, talán elismerőbben is megrajzolhatta volna Kun Széchenyi és Kossuth alakját Petőfi tanulmányában, s hogy mennyivel volt bonyolultabb a magyar reformkor az itt felvázoltnál. De abban a tényben, hogy Kun a magyar marxista irodalomban az elsők közt értékeli a *plebejus forradalmár* Petőfit, a *nemzeti és a világszabadság* költőjét, úttörő érdeme elvitathatatlan. Lényegében ezt a csapást szélesíti tovább és ezen az úton vezet el pár év múlva szélesebb kilátások és nagyobb panoráma felé a kérdésben Révai József, amikor a népiesekről írt könyvével s Ádyról, Kölcseyről, a magyar 48-ról és Kossuthról írott tanulmányaival előkészíti, ideológiailag megalapozza a népi demokratikus Magyarországról folytatott küzdelmet. Ehhez a munkához, most látjuk, jelentős segítséget nyújtott a kommunista párt akkori vezetője, Kun Béla is.

A Petőfi-hagyomány kérdése a legfőbb jelen kérdése volt. Kun világosan kimondja: „A magyar nép demokratikus szabadságáért folyó harcnak a jakobinus Petőfi a legnagyobb, legigazibb költője.”

A plebejus magyar demokráciáért folytatott ideológiai küzdelemben természetesen a későbbi években felhasználták a kommunista írók és irodalomkritikusok Ady sőt József Attila örökségét is, gondoljunk csak a moszkvai *Uj Hang* c. folyóiratban megjelent tanulmányokra. Petőfi előtérbe állítása Kunnál, talán mondanunk is felesleges, nem Ady vagy József Attila mellőzését jelentette, hiszen Adyt, mint tudjuk, igen szerette és becsülte Kun, József Attila életművének korszakos nagy jelentőségét pedig ebben az időben még idehaza sem ismerték fel teljes nagyságában. Ehhez képest különös jelentőségűnek kell tartanunk azt az elemzést, amit Kun Petőfi népiességéről nyújt, mert itt látszik világosan, hogy Kun Petőfi-képe mennyire korszerű. „Petőfi forradalmian értette a népiességet — írja — és így is gyakorolta. Belevitte a forradalmár ideológiáját az irodalmi népieségbe. Ugyanígy gazdagította a népi realizmust is, nemcsak költői egyénisége csodálatos képzeletének kincsével, hanem kora műveltségi színvonalá teljes magaslátán álló forradalmár világszemléletével is.” Másutt pedig arról ír, hogy Petőfi népiessége nemcsak a falusi Magyarország irodalmi képviselőjét jelentette, hanem részesei voltak ennek a népiességnek a városi plebejus tömegek is.

Ezzel a felfogással a kommunista irodalomkritika túlhaladta a hazai népiesek Petőfi felfogását. A kommunisták kezén Petőfi öröksége egy teljesebb, szélesebb demokratikus hagyománnyá vált. Petőfit az egész nép, he-

lyesebben a nemzetté emelkedő dolgozó osztályok tribunjának, a *nemzet költőjének* tekintették. A kommunista emigráció nem szégyellte Petőfiben a nemzeti költőt ünnepelni. A Komintern VII. kongresszusán Dimitrov és Manuilszkij referátumaikban: „... minden kommunista párt kötelességül írták elő népeik történelme forradalmi, nemzeti hagyományainak ápolását és ezeknek a forradalmi, szabadságharcos hagyományoknak a ma folyó harcokban, a dolgozóknak a kommunista pártok vezetése alatt álló nagy szabadságharcában való kihasználását” — írta még 1936-ban a Sarló és Kalapács (1936. 8. sz. 9. l.), a magyar kommunista emigráció moszkvai lapja. Ezen az eszmei alapon állva bátran szembeállítja Kun Béla Petőfi nemzeti költő mivoltát azokkal a liberális polgári értelmiségiekkel, akik a nacionalizmussal folytatott visszaélések, a gőzös magyarkodás idején írták minden „nemzeti”-től, nem tudtak különbséget tenni a reakciós erők demagogiája és a nemzet igazi várományosai a munkás- és paraszttömegek plebejus, demokratikus mozgalmainak nemzeti jellege között; s ezzel elszigetelődtek az antifasiszta küzdelem derékhadától.

A Horthy-korszak képviselői — mint Kun a Petőfi tanulmányban említi — egyenes vonalat húztak Petőfi vöröstollasai és Kun Béla vörösei között. Kun és a kommunista mozgalom, az irodalom is, büszkén vállalta ezt a gyaláztatként felhozott vádat, a magyar történelem legjobb hagyományainak vállalását.

Kun Béla nem irodalmár volt elsősorban, de vezető kommunista hazafi volt, művelt ember, aki egyesítette magában mindazokat az erényeket, amelyeket a kor az ő posztján megkövetelt: a politikai harcban való fáradhatatlanságot, s eleven érzéket a nemzetköziség és a nemzeti művelődés minden értéke iránt. Így és ezért volt képes alkotóbban és előbbben foglalkozni a magyar irodalommal, mint nem egy hivatásos irodalmár, akinek kezén nem az élet, az irodalom és a politika egysége alakult, hanem élettelen adathalmaz csupán.

Karikás Frigyesről jegyezték meg egyszer, hogy valóságos reneszánsz-ember, mert egyként volt író, pártszervező, munkás, gyárigazgató, vöröskatonas ki tudja, mi minden még. A magyar kommunista mozgalomnak ez a hőskora valóban sok ilyen „reneszánsz-embert” termelt, egy tehetséges nagy generációt, amelynek döntő érdeme van mindabban, amit a magyar nép politikában, hazája építésében, kultúrában, irodalomban mostanra megteremtett. Ezek közé a kiemelkedő emberek közé tartozott Kun Béla is.

A kötet elé Illés Béla írt tartalmás, eligazító előszót; az anyag összegyűjtését és a kötet szerkesztését Garamvölgyi József végezte.

Illés László

Bp. 1959. Akadémiai K. 207 I. (Irodalomtörténeti Füzetek 25.)

Az Irodalomtörténeti füzetek 25. számában Ján Mišianik, Eckhardt Sándor és Klaniczay Tibor közzé teszik régi irodalmunk legújabb nagyjelentőségű felfedezését: Balassi Bálint szép magyar komédiáját és a Fanchali Jób-kódex számos költeményét. A kódex — a régi magyarországi irodalom egyik legjelentősebb kéziratos gyűjteménye — epikus énekeken kívül csupa „tiltott anyagot”: szerelmi tárgyú, erotikus műveket tartalmaz. A XVI. század magyarországi irodalmában az egyházi célokat szolgáló művek uralkodtak, ezért nem lehet véletlen, hogy ebbe a kódexbe egyetlen vallásos szöveget sem másoltak le. Az ilyen kéziratok másolói hozzájárultak ahhoz, hogy az irodalom Magyarországon is fokozatosan megszabadulhasson a vallási korlátoltság béklyóitól, s az európai humanizmus hatása alatt nálunk is magasabb színvonalú műveltség keletkezhesen. A szerelmi és történeti tárgyú művek megjelenése ebben a korban a nemzeti nyelvű szépirodalom kezdetét jelenti. A kódex összeírói nemcsak a tiltott művek megmentésével végeztek értékes munkát, hanem jó irodalmi ízlésről tesznek tanúságot: Balassi Bálintnak és az ismeretlen szerzőknek az antológiába másolt erotikus művei régi szerelmi tárgyú költészetünk legjavából valók.

A kiadványban először Ján Mišianik, a Szlovák Tudományos Akadémia dolgozója számol be röviden a kódex felfedezéséről, s ő teszi itt közzé a szlovák irodalom első nyolc szerelmes versét — párhuzamosan Sziklay László magyar fordításával. Klaniczay Tibor alapos szakértelemmel ismerteti a kódexet, kialakulásának történetét, s közli a Pajkos éneket, az első magyar ballada jellegű szövegünket. Eckhardt Sándor rendkívül érdekes tanulmányban hasonlítja össze Balassi komédiáját olasz forrásával, közli a drámát az olasz eredetivel együtt s Balassi Bálint énekeinek most előkerült változatait, melyek felfedezésüket tekintve régebbiek a Balassi-kódex eddig ismert szövegeinél.

A kiadvány jelentős új értékekkel gazdagítja a régi magyar és a szlovák irodalmat, s egyúttal szép bizonyíték arra, milyen gyümölcsöző lehet a testvéri szocialista országok között a proletár internacionalizmus jegyében kialakult kulturális kapcsolat. A további kutatást néhány megjegyzéssel és véleménynyel szeretnénk magunk is elősegíteni.

Klaniczay Tibor legrészletesebben a kódexben felfedezett Pajkos énekkel foglalkozik. A dal rokonságát régi irodalmunkban és a folklórban keresi, s a szövegben előforduló név (Drágfi Gáspárné) alapján meglepő pontossággal határozza meg az ének szerzősének idejét és körülményeit. (Bennünk ugyan némi kétséget hagy, vajon a kőbor katona említette Drágfi Gáspárné valóban azonos-e a hatalmas főúr feleségével?) A költemény legközelebbi rokonságát a kuruc szegénylegények dalaiban látjuk. Közvetlen összefüggést találunk pl. a Pajkos ének második versszáka és a „Most jöttem Erdélyből” kezdetű dal második strofája között: „Ohaj nekem nevem bujdosó katona” — „Magamnak a neve bujdosó katona”.¹

A kőborló szegénylegényt a szlovák és a román folklórban már erre az időszakra vonatkozóan is betyárnak nevezik. Mi nem tartanánk anakronizmusnak azt sem, ha a pajkos éneket betyár-balladának neveznénk. Egy tanulmányunkban már kifejeztük, hogy több XVI. századi magyar széphistóriának ismerjük szlovák népballada-változatát XIX. századi feljegyzésből.² Véleményünk szerint a Pajkos ének eddig az egyetlen hiteles XVI. századi ballada jellegű szöveg. Itt nincs terünk részletesebben bizonyítani, de megemlítjük, hogy mi a XVI. századi balladaként emlegetett Kádár Katát XIX. századi költeménynek tartjuk, melynek XVI. századi őse vagy a Telamon históriája volt, vagy hasonló verselésű epikus szöveg. A szlovák irodalomtörténetben a XV. századba tett Mátyás királyról szóló balladát (Zvalo sa mesto Rakovce) mi szintén újkori versnek tekintjük; feltehetően a XIX. században jött létre Boccaccio egyik novellájának változata alapján. Klaniczayval együtt mi is azt hisszük, hogy a Pajkos ének rendkívül értékes adatokat szolgáltat újabbkori népballadánk genézisének felderítéséhez. A 22. strofában „es” helyett „eb”-et kell olvasni, amint ez egyébként a kiadvány utolsó oldalán közölt fotokópiából is kitűnik.

Külön figyelmet érdemel a *Hajnal* c. költemény, melyet Klaniczay a füzet 15. oldalán említ. Ebben a régi magyar költészetnek egy eddig csaknem ismeretlen műfaját, a középkori hajnal-dal, az alba első magyar változatát véljük felfedezni. A „Hajnal” szó itt bizonyára a vers műfaját jelzi, mert a

¹ THALY KÁLMÁN: Adalékok. I. k. 225—226. Ezt a változatát Thaly különböző versekből komplálta.

² CSANDA SÁNDOR: A törökellenes és kuruc harcok költészetének magyar-szlovák kapcsolatai. Sajtó alatt az Irodalomtörténeti füzetek c. sorozatban.

kódex költeményei csak ilyen jellegű címekkel vannak jelölve, s alighanem e szó fogalom voltára mutat az is, hogy a kódex utolsó költeményében szintén nagy betűvel írják: „Sötét ködből alég tisztult vala szép Hajnal”. Az alba a szerelmesek hajnali búcsúját énekli meg; e magyar vers specialitása, hogy benne nem a férfinak, hanem a nőnek kell elhagyni az ágyat. A műfaj elterjedtségét a középkori európai irodalomban már kimutatta Heinrich Gusztáv, Kardos Tibor pedig a Soproni virágénekről bizonyította, hogy alba-török.³ Véleményünk szerint ilyen jellegű Balassinak „Két szemem világa” kezdetű Coelia-verse is, de e műfaj a magyar irodalomban egészen tisztán csak kódexünknek ebben a versében jelentkezik először.⁴ A költemény előtt álló „Alia elegans” megjelölés is azt mutatja, hogy a lovagi költészet terméke.

A kódex 191—192. lapjaira másolt versről Klaniczay Tibor feltételezi, hogy Fanchali Jób János szerzeménye. Feltűnő, hogy a költeményben Balassinak több jellegzetes kifejezését és motívumát is megtaláljuk, ilyen pl.: „Mint szarvas fiátul hagyatik messze, Oly nehéz, hogy tőlem elvált szerelme”, „Az kit nekem adott szintén oly kedves, Mint gyémánt rubinttal öszvén mely ékes”. Az első motívum Balassinak Síralmas nékem kezdetű verse harmadik strófájában, a második pedig a Morgay Kata nevére írt ének nyolcadik versszakában található meg. Úgy véljük, hogy Fanchali Jób János „javítgatta”, átírta a másolásra szánt verseket: erre vall az a tény is, hogy a néhány lappal e költemény után másolt „Most adá virágom...” kezdetű Balassi-verset szintén erősen átalakította. A költemény átírására a versfökből is következtetünk: BAMINTKA. Ha feltételezzük, hogy a másoló a harmadik versszakon változtatott, s az nem „Mert látja”, hanem pl. „Látja már” szavakkal kezdődött, akkor a versfökből ezt a nevet olvashatjuk ki: Bálint(ka).

A közzétévőkől eltérően mi úgy véljük, hogy lehetnek a kódexben Balassinak eddig ismeretlen költeményei, s ez a vers is azok közé tartozhatik. A Balassira jellemző motívumok mellett főként a versfők bizonyítanak feltevésünk mellett. Azt is lehetségesnek tartjuk, hogy a „Most adá virágom” kezdetű költemény előtt álló három ismeret-

len lírai verset Fanchali mind Balassitól másolta.

A következő, „Megcsal az Cupido” kezdetű versben az évszám (1591) és a Balassinak „Ez világ sem kell már nekem” kezdetű költeményét idéző hosszú humanista köszöntés bizonyíthat a költő szerzősége mellett. A 194—195. oldalakra másolt „Megeresette szállását” kezdetű ismeretlen versnek két befejező strófája hasonlít erősen Balassinak az erdélyi humanista fejedelmi udvarban írt zsengeire. A Balassira emlékeztető motívumok természetesen valamelyik epigonjától is származhatnak, de amint tudjuk, az epigonok főként a költő halála után utánózták verseit, míg az ő életében más nemesi udvarlók inkább csak alakították, saját céljaiknak megfelelően átírták a Balassi szerzeményeit „elméjeknek csomós porázára kötvén”.

A 196—197. lapokra másolt verset Klaniczay ismeretlen nocsúfoló éneknek mondja. Ez a költemény még valóban nem jelent meg nyomtatásban, de különböző változatai már ismertek voltak, sőt az asszonyokat nevük alapján gúnyoló versek valóságos műfajt alkottak a régi magyar költészetben. Az énekhöz legközelebb álló változatokat a Vásárhelyi-kódexben és a Mátray-kódexben találjuk, a téma a népköltészetből is ismert.⁵ Rokonságot mutat ez az ének a XVI. század névmagyarázó verseivel, s ismerjük férfi-neveket gúnyoló variánsát is.⁶ A kódexben olvasható változatban a Katát szlovákosan Katusának írják, s előfordul benne a „Tót” szó is, ami kapcsolatban lehet azzal, hogy a másoló (s talán a szerző is) szlovákok között forgott, és ezen az oldalon kezd meg a szlovák szerelmes költemények lejegyzését.

A kódex 298—299. lapjain olvasható költeményről szintén feltételezhető, hogy Balassinak eddig ismeretlen verse. Teljes pontossággal ebben az esetben sem tudjuk Balassi szerzőségét igazolni, de véleményünket alátámasztja az a tény, hogy a vers még a költő életében (1593-ban) keletkezett, Balassi egyik kedvelt versformáját ismerhetjük fel benne, s a költemény szövegében némi egyezést találunk a költő „Bizonyal esmértem” kezdetű versének 16. strófájával. A versfökből mi Klaniczaytól eltérően nem a szerző nevére, hanem egy búcsúversbe illő üzenetre következtetnénk; valószínű-

³ HEINRICH GUSZTÁV: „Hajnal dal” (Alba). EPhK 1885. 393.—403. KARDOS TIBOR: A magyar országi humanizmus kora. Bp. 1955. 337.

⁴ A költeményt mai helyesírással kiadtuk „A XVI. századi magyar és szlovák költészet új értékei” c. közleményben. A Hét. 1959. 10. sz. 12—13.

⁵ Vásárhelyi daloskönyv. Kiadta FERENCZI ZOLTÁN. RMK. 15. Bp. 1899. 30—33. 1. A Mátray-kódexből kiadta THALY KÁLMÁN: Régi magyar vitézi énekek. II. k. 265—269.

⁶ Illosvai: Sokféle neveknék magyarázatja c. mű 8 utolsó strófája. RMKT. IV. 263. Gonosz asszonyemberek erkölcekről. RMKT. VI. 22—30. THURY JÓZSEF: Szerelmes versek a XVIII. század első feléből. ITK 1901. 75. 1. 8. é.

nek tartjuk, hogy a másolótól elrontott költemény eredeti versőiben ez állt: Mindig várj.

A 302. lapra másolt „Gyönyörűsége szívennek, megújult már vég kedvemnek” kezdetű költemény szinte ikerpárja Balassi „Kiben örül, hogy megszabadult az szerelemtől” c. versének: néhány motívuma és ríme csaknem pontosan megegyezik a költő alkotásáival. Valószínűleg Balassi halála után írta eddig ismeretlen szerző, s benne éppúgy a költőt utánozza, mint az előtte álló „Remén-telenképpen minap történetből” kezdetű költemény.

A kódexben a 303—305. lapon található költeményben népi táncdalokra emlékeztető motívumokat láthatunk; ilyen pl. „Haida hop haida hop haida haida zep Kata”. Itt jegyezzük meg, hogy a kódexben található valamennyi magyar és szlovák lírai verset két csoportba sorolnánk: nemesi eredetű udvarló versek (ezek közé tartoznak a Balassitól lejegyzett költemények is) s népies mulatónóták (hozzájuk számítva az epikus jellegű pajkos énekek is). Úgy látszik, az egykorú magyar mulatónótákban rendkívül kedvelt név volt a Kata: a kódexünkbe lejegyzett „Virág ének” minden strófájában emlegeti, s az idézett táncdalon kívül megtalálható a Kőrmöcbányai táncszóban is. A „Jövel az Tánczban én velem” kezdetű daléhoz hasonló motívumok a Vásárhelyi és a Mátray-kódex egyik versében találhatók.⁷

Klaniczaytól a kiadvány 22. lapján idézett versikéhez a következő megjegyzést fűzzük. A kódex 377. oldalára másolt magyar vers nyilvánvalóan Balassi szerelmes drámája egy-egy motívumának parafrázisa: a költő a komédiában Júlia szájába adja ezeket a kifejezéseket. A 380. oldalról idézett verssorok pedig bizonyára hosszabb költeményből valók. Ugyanezt a motívumot így olvashatjuk a Vásárhelyi daloskönyv 24. énekében: „Szerelemben az ki indul, okosan járjon, Hogy az méznek színe alatt mérget nyaljon”.

A füzetben Ján Mišianik, a Szlovák Tudományos Akadémia régi irodalmi osztályának vezetője közzé teszi a szlovák szerelmi líra tőle felfedezett, első költeményeit, melyeknek stílusa, tartalma meglepő módon hasonlít a kódex magyar szerelmes verseihez. A nyolc szlovák költemény közül hét nemesi eredetű humanista udvarlóvers, egy pedig allegorikus mulatónóta. Kár, hogy Mišianik — a többi közléstől eltérően — nem eredeti írással, hanem mai szlovák helyesírással átírva teszi közzé a verseket. Bevezető tanulmányában ezt okolja meg, hogy

ilyen a gyakorlat a régi szlovák szövegek kiadásában. Ez azonban csak népszerű jellegű kiadványoknál indokolt; szlovák szakemberek (pl. Sasinek) is tettek már közzé régi szövegeket betűhív kiadásban. A régi irodalom emlékeinek vizsgálatában a nyelvi és az irodalmi szempont egybefonódik, s az átírás a jelen esetben azt eredményezi, hogy a füzetben közölt szlovák szövegek nem eléggé hitelesek. Mišianik pl. középszlovák nyelvi sajátásnak tartja, hogy a másoló „pravda” helyett „prauda”-t ír. Ezt azonban nem fogadhatjuk el fenntartás nélkül, ha tudjuk, hogy a másoló a cseh és a magyar helyesírás ötvözetét használja a szlovák szövegek lejegyzésére, s a magyarban általában használja az u-t a v jelölésére is. Hasonlóan erős kétségeket ébreszt az átírásban a lágyítójelek használata is: a másoló ezeket nem használja, hanem a lágy mássalhangzókat általában az egykorú magyar helyesírás szerint írja. Ezzel kapcsolatban Mišianik is megjegyzi, hogy nehéz eldönteni pl. mikor olvassuk a „cz” betűt c-nek s mikor č-nek. Mivel ő a kétes esetekben mindig č-t ír, fennáll az a lehetőség, hogy az egykorú cseh szöveget szlovákosította, s az is, hogy a régi magyar helyesírás egyes betűit Eckhardtól és Klaniczaytól eltérő módon olvasta.

A szlovák költemények közül az első a legsajátosabb s a leginkább figyelemre méltó. Mind tartalmi, mind verstani szempontból különbözik az utána álló szlovák versektől; sokkal szabályosabb és hibátlanabb a versformája is: a négysoros páratlan rímű strófák versképlete 7A—6B—7A—6B. Tartalmát tekintve allegorikus költemény, párbeszéd anya és lánya között a kertbe beengedett kecskéről, amely miatt a lány elveszítette pártját. Félreérthetetlen, de nehezen fordítható célzások vannak benne a kecske szarváról, böködő természetéről, megszelídítéséről stb. Az egykorú magyar lírában ilyen kecske-allegóriával nem találkozunk, de a most felfedezett Júlia-drámában van egy hasonló értelmű kecske-hasonlat. A 4. felvonás 3. jelenetében Dienes, a parasztember mondja a régi szeretőjével kibékülni nem akaró Sylvanusnak: „Vagyon heja, csak nem mondtam, az egyik kos szarvának” (93. l.).

A többi hét szlovák költemény humanista főnemesi udvarlóvers, melyekben hasonló vaskos, paraszti jellegű célzások nem fordulhatnak elő. Ebből a tényből és a versökben található nevek különbözőségéből az következik, hogy téved a közzététel, amikor úgy véli, hogy mind a nyolc költemény „kétségkívül egy szerzőtől származik” (150. l.).

⁷ Vásárhelyi daloskönyv. 54—55. 1. THALY: Vit. énekek. II. 113. „Hallod-e pendits az lantot?” kezdetű költemény.

A kódex fotokópiáiról a „Pani Matka pan Otec” szövegét néhány helyen másként olvasnánk vagy értelmeznénk. Az 5. versszak utolsó sorát: poručilo nůze (már nem jelent gondot?) helyett így olvassuk: počuzilo nieczo(?) (megtanult valamit). A vždycky (mindig) szó belemagyarázását a 6. versszak utolsó sorába tévesnek látjuk, mert a másoló világosan így írja: tudiczkj, ami alighanem azonos a mai tudy, tudizto (akkor, nyomban) szóval. A 19. versszakban található „właznj” kifejezést nem tartanánk azonosnak a fürdővel, inkább a „laz” (1. hegyi legelő, 2. kellemetlen meglepetés) régies, cseh változatára gondolnánk. A nyilvánvaló célzattal emlegetett kozlatko-t kecskének vagy bakknak fordítanánk, kecskegida helyett. Fordítási tévedésből ír Mišianik a 150. lapon kétszer is Cupido sípját, Cupido nyíla helyett. Hasonló pontatlanság a szlovák szövegek olvasásában és értelmezésében több is előfordul.

A hét szlovák humanista udvarló költemény erősen hasonlít Balassinak és a Balassit utánzó nemesi származású magyar lírikuşoknak az alkotásaihoz. Megtaláljuk bennük Cupidonak és Venusnak gyakori emlegetését, ami közhellyé vált az egykorú lovagi és reneszánsz költészetben, a szerelmi gyötörődés, az ajándékküldés stb. motívumát. Az egykorú magyar és szlovák lírikusok közös műveltségi forrására mutat azonos állatok és növények gyakori emlegetése, ilyen pl. a ciprusfa, a gerlice, a szarvas, a sólyom, a hattyú, a pelikán madár stb. A 6. szlovák költemény hasonlít Balassinak „Lelkemet szállotta meg nagy keserűség” kezdetű verséhez. A szlovák ének is heroida, melyben a hősnő panaszkodik, hogy udvarlója elhagyta. A szlovák heroida második része, melyben a szerelmes nő epekedését találjuk, szebb Balassinak idézett ifjúkori Anna-versénél. A Balassi-vers és a szlovák költemény között egyes motívumok is megegyeznek; ilyen pl. a 3. strofa költői hasonlata (182. l.), mely Balassinál így hangzik: „Szinte mint hogy az test, mikor az lélektől (Fáj hogy eltávozik, mint szeretőjítül. . .”

A szlovák versekkel kapcsolatban az egyik legfontosabb kérdés a szerzőség problémája: ki volt a szerelmi líra megszólaltatója a szlovák költészetben? Ján Mišianik a versek elé írt tanulmányában feltételezi, hogy mind a nyolc szlovák költeményt Balassi Bálint írta, de feltevésének alaposabb bizonyítását a további irodalomtörténeti kutatástól várja. Balassiról feltételezzük, hogy tudott szlovákul, az is valószínű, hogy több költeményét szlovák népdal ritmusára írta. (Mivel a lengyelt a szlováktól az adott

esetben nehéz megkülönböztetni, csupán feltételezhetjük, hogy szlovák eredetű nótajelzés a Palko nótája és az A pod liesem.) Közvetlen és perdöntő bizonyítékot Balassi szerzőségére a Mišianik felfedezte szlovák költemények egyikében sem találunk, mert e versek Balassira emlékeztető motívumai az egykorú magyarországi humanista líra közkinccsei, s szinte kivétel nélkül megtalálhatók pl. a Váserhelyi-kódexben is. Még arra sincs bizonyítékunk, hogy Balassi Rimayhoz vagy Madách Gáspárhoz hasonlóan (akár levelet is) írt volna szlovákul. Mišianik feltevését néhány verssel kapcsolatban még így sem tarthatjuk teljesen kizártnak, de a szövegek egy részének vizsgálatánál kétségkívül más eredményekre jutottunk.

A második költemény versőiben egy nevet találunk: ADAM RANTHAŽPIT. A szlovák nyelvben is különös Rantažpit szó szövegromlásból származhatik, de feltételezhetjük azt is, hogy az illető magyarosan írta a nevét (ez többször előfordul a régi szlovák irodalomban), s akkor az Ádám nem keresztneve volt, hanem vezetékneve. A XVI. század fordulójáról van is adatunk az Ádám családnak egy litterátus hajlamú, eperjesi származású tagjáról: Ádám Jánosról.⁸ A 7. szlovák költemény versője ezt a nevet adja: DANIEL. Ez a Dániel írhatta Lidmillának a 8. verset is, noha ennek utolsó strofáiban szintén szövegromlást kell feltételeznünk a versfők összeolvasása alapján: LIDMILLE DEIEL. A Dániel szó valószínűleg a szerző keresztneve, de lehetett a vezetékneve is. További családtörténeti és irodalomtörténeti kutatómunkával meg kell vizsgálni, vajon a felsőmagyarországi nemesi ifjak között voltak-e olyan versszerzők, akik ilyen tökéletesen elsajátították a cseh humanista költői stílust?

A régi szlovák irodalom emlékeinek vizsgálatakor nemcsak az egykorú magyar történeti és irodalmi tényezőket kell figyelembe venni, hanem a cseh irodalomtörténet területére is ki kell terjeszteni a kutatást. A régi szlovák irodalom termékeit nagyrészt csehül írták, s néha szinte lehetetlen megállapítani, vajon cseh szerzőnek Szlovákiában is terjesztett művéről vagy szlovák szerzőnek csehül írt művéről van-e szó. (Vonatkozik ez pl. a magyar tárgyú históriás énekek legnagyobb részére is.) Feltűnő, hogy az itt közölt szlovák költeményeken nem vehető észre a magyar nyelv hatása, pedig az egykorú magyarországi szlovák irodalmi termékekben általában található több-kevesebb magyar kifejezés, hungarizmus. Ez nemcsak az epikus énekekben, hanem a lírában is kimutatható: így pl. a Beniczky Péternek tulajdonított

⁸ Ádám János Wittenbergben tanult, s itt adta ki 1600-ban doktori disszertációját is: Disputatio XXIII. de anima sentiente. GULYÁS: Magyar írók. I. k. 110.

szlovák versek legnagyobb részén.⁹ Mindez feljogosít bennünket arra a feltevésre, hogy a szerzőket elsősorban az egykori cseh humanista költők között kell keresni. Kár, hogy a közzétett nem hasonlított össze e műveket a cseh humanista líra termékeivel. Azt is lehetségesnek tartjuk, hogy e verseket a régi cseh költészet egyik legjelentősebb képviselője, Daniel Adam (Veleslavín), Balassi kortársa írta.

Az idézett költemények a régi szlovák költészetben nem egészen egyedülállóak: hasonló verseket nagy számban találunk Ján Kollár nevezetes népköltési gyűjteményében, a *Národnie spievanky*-ban. A *Spievanky* 19. fejezetét „Polgári és úri énekek” címen¹⁰ Kollár bizonyára régi verses szövegekből állította össze: megtaláljuk bennük a Mišanik felfedezte költemények számos motívumát is.

Balassi szép magyar komédiájáról, melyet itt Eckhardt Sándor tesz közzé, már sajtó is elmondottuk véleményünket.¹¹ Érdekes probléma, hogy Balassi olasz pásztorjátékból fordította, mégis a fordító életére, a Juliának udvarló költőre ismerünk belőle. Az erdélyi asszonyoknak címzett ajánlásból megtudjuk, hogy a költő igyekezett a tőle telhető legszebb igékkel írni, s ezt úgy kell értenünk, hogy legszebb költői képeit is beleszőtte a dráma szövegébe. Nemcsak a Júlia-verseknek, hanem Balassi ifjúkori költeményeinek is számos hasonlatával találkozunk a komédiában. Amint Waldapfel és Eckhardt professzorok már kimutatták, ugyanez megfordítva is fennáll: az olasz pásztor dráma hatása Balassinak több költeményén kimutatható. Így pl. a gyertyalángba szándékosan beleröpülő kis lepkekről szóló hasonlat, melyet az „Ó nagy kerek kék ég” kezdetű költeményből már ismerünk, csaknem szó szerint megtalálható a drámában is (a kódex 341. lapján). A Balassi-kódex 21. versének egyik emlékeztető motívuma, melyben a költő kösziklákhoz, fenevadakhoz hasonlítva hajlíthatatlan szerelmét, prózában a kódex 344. lapján olvasható. Ugyanezt a költői hasonlatot egy ismeretlen szerzőjű XVI. századi széphistóriánkban, a Jefe történetében is megtaláljuk: „Oh kőszáltól szakat, oh fa természetű, Vadok tején tartatot, Vassal kovács kövel, hogy ilyen fene vagy, az te szívűd rakodot”.¹²

Ugyanennek széphistóriának több motí-

vuma is emlékeztet a Júlia-drámára, amiből arra következtetünk, hogy szerzője ismerte Balassi szép magyar komédiáját, vagy legalább azokat a költeményeket, melyeknek „igéit” a költő próza alkotásában is felhasználta. Ezek a költői kifejezések az egyébként nem nagyjelentőségű pásztorjátékot a XVI. század legszebb magyar próza művévé teszik.

A dráma egyik legértékesebb része a prologus, melyben a hallgatósághoz maga Balassi, a „komédiaszerző” szól (egy szóval sem emlékezve meg olasz forrásáról), szinte antiklerikális szónoklatot mond a szerelmi tárgyú magyar szépirodalom megteremtéséről, előre válaszolva a mindkét felől várható vádakra. A költő ezután nemcsak a szerelmi tárgyú irodalomról, hanem magáról a szerelemről elmélkedik, s noha hazai példákra és Bornemisza Ördögi kísérteteire is hivatkozik, a szerelemnek jóra ösztönző hatalmát szintén olasz forrás alapján írja le. Boccaccio *Dekameronjában* (V. nap 1. novella) olvashatunk arról, hogyan javul meg a szerelem hatására egy lusta, neveletlen ifjú, s Balassi ezt a prologusban a szerelmes ifjakra általánosítva adja elő (57. l.).

Egyébként a prologus befejezéséből is következtethetünk a komédia szerzésének idejére: akkor írta, amikor már hosszabb ideje eredménytelenül udvarolt a megözvegyült Losonczy Annának, de még Anna—Júlia második férjhezmenetele előtt, mert még bízik abban, hogy „sok kínvallása után” újból kegyébe veszi. Ez az időszak pedig 1589 első felére esik.

Az erdélyi hölgyekhez szóló ajánlásból figyelemre méltónak tartjuk a költőnek azt a megállapítását, hogy az erdélyi ifjak a magyarországiakat a versszerzésben nemcsak követték, hanem meg is előzték. Lehetséges, hogy ez csupán udvariaskodás, de az is feltehető, hogy Báthori István humanista fejedelmi udvarában valóban jelentős költészet virágzott, melynek termékei talán még részben ismeretlenek. Valószínűen az ott virágzó szerelmi líra termékei közül valók a Vásárhelyi daloskönyvnek egyes ismeretlen szerzőktől származó XVI. századi szövegei.

Reméljük, hogy e néhány megjegyzéssel sikerült hozzájárulnunk a rendkívül becses felfedezés irodalomtörténeti feldolgozásához.

Csanda Sándor

⁹ Véleményünk szerint Igaza van RUDÓ BRTÁŇ szlovák irodalomtörténésznek, aki többször is hangoztatta, hogy Beniczky szlovák verseinek eredetét meg kell vizsgálni, mert lehet, hogy későbbi fordítások. Sajnos, még nem sikerült megtalálnunk azt a különös dátumozású (1685—1651, 33) kéziratot, melyből Sasinek e verseket közzétette.

¹⁰ JÁN KOLLÁR: *Národnie spievanky*. Bratislava 1953. II. k. 291. Pieseň meštianske a panské.

¹¹ CSANDA SÁNDOR: A Júlia-dráma. Irodalmi Szemle, 1958. 2. sz. 30—46. A Fanchali-kódex erdélyi vonatkozásai. *Korunk*, 1959. 6. sz. 830—86.

¹² A históriának egy eddig ismeretlen kiadású töredékéből idéztünk, melyet több széphistória-töredékkel együtt egy latin könyv táblájából áztattunk ki.

Bp. 1958. Akadémiai K. 781 l. (Régi Magyar Dallamok Tára I.)

A magyar zenetörténeti kutatás ezzel a kötettel bizonyos tekintetben megelőzte régi költészetünk forráskiadásának innen-onnan egy évszázada folyó, de máig befejezetlen sorozatát. Hiszen a Régi Magyar Költők Tárának nyolc kötete csak az 1570-es évek közepéig jutott el a versszövegek közléseivel, teljesnek azonban még ez az 1570-es évekig kiadott anyag sem mondható. Így tehát most az a helyzet állt elő, hogy gondos kutatómunka árán előttünk fekszik egész XVI. századi dallamkincsünk, de hiányzik a hozzátartozó szövegek több mint felének megbízható kritikái kiadása. Természetesen az csak örvendetes és hasznos, hogy a dallamtár máris hozzáférhetővé vált, kevésbé megnyugtató azonban, hogy a XVI. századi szövegek további közzététele csak „távlati” tervekben szerepel, s néhány éves közelségben egyáltalán nem remélhető.

Csomasz Tóth Kálmánnak, noha az ilyen természetű kiadványt elősegítő zenetörténeti munkálatok s részben irodalomtörténetiek is rendelkezésére állottak, nem volt könnyű feladata. Kodály Zoltán útmutatásai nyomán főként Szabolcsi Bence tudatos és rendszeres feltárásai a magyar zene múltjának éppen XVI. századi vonatkozásában alapvető jelentőségűek ugyan, mégis a variánsokkal és töredékekkel együtt a dallamtárban összegyűjtött 370 dallam mintegy háromnegyed részének XVII–XVIII. századi forrásokból történt körültekintő kiválogatása és az egész anyagnak a dallamokra és szövegekre vonatkozó magyarázatokkal nemcsak egyszerű kronológikus rendben való felsorolása, hanem a származás és rokon kapcsolatok szerint is az összetartozóknak lehető együtt tartása, önmagában is igen komoly teljesítmény. A forrásközlés mellett azonban a kötet XVI. századi magyar dallamaink teljes monográfiáját is magában foglalja. Csomasz Tóth Kálmán kísérő tanulmánya ugyanis az ilyen természetű kiadványok „bevezető”-inek szokványos terjedelmét messze túlhaladja. A monográfiává szélesített bevezetés a könyvnek mintegy negyed részét tölti be. A Régi Magyar Dallamok Tárának I. kötetét tekintve az embernek szinte az az érzése, mintha a dallamtár, a forrásközlés, a magyarázatok és a monográfia mellett másodrendű anyaggá, pusztá példatárrá szürkülne. Ez ugyan csak látszat, hiszen Csomasz Tóth maga hangsúlyozza a további kutatások számára nélkülözhetetlen anyagközlés fontosságát, s valóban a legapróbb részletekig pontos, megbízható adatpublikációra törekszik.

Munkájának zenetörténeti szempontú reценziója nem az én feladatom. Ezúttal inkább a kiadvány irodalomtörténeti vonatkozásaira szeretnék kitérni. Ebbeli fejtegetései és megállapításai — néhány kisebb tárgyi tévedés kivételével — általában helytállóak, társadalomtörténetileg is megindokoltak, megfogalmazásuk mégis gyakran nem eléggé precíz, annak ellenére, vagy éppen azért, mert Csomasz Tóth egyébként szereti a bőszavú magyarázatokat. Bevezetésében pl. abból indul ki, hogy „A régi magyar verses irodalom, különösen a XVI. századi énekköltészet rendszeres tanulmányozásának alapvető fontosságára először Toldy Ferenc hívta fel a figyelmet azzal, hogy összefoglaló irodalomtörténeti munkáiban ezeknek a korszakoknak az irodalmából indult ki.” (5. l.) A mondat értelme így nem világos, Csomasz Tóth nyilvánvalóan azt akarta mondani: Toldy az által hívta fel a figyelmet az énekirodalom kutatásának fontosságára, hogy összefoglaló irodalomtörténeteiben mindig az egyes korszakok verses irodalmából indult ki. Helyesen állapítja meg Csomasz Tóth azt is, hogy „A XVI. század verses irodalma: énekköltés. Anyagában nem találunk egyetlen, pusztán olvasásra vagy felmondásra szánt verset sem. Ebben a korban minden verset énekben „mondottak el” s ez a kor általános divatján kívül a sajátos, ősi magyar hagyománynak is megfelelt.” Kijelentései mégis csak féligazsággént fogadhatók el, mint pl. az is, hogy „ebben a korban minden verset énekben „mondottak el””. Ez inkább a templomi énekköltés és általában a „líraibb” énekfajták tekintetében fogadható csak el, de a XVI. század verses epikája, a históriás ének határozottan kétféle életet élő műfaj: éneklük is, de ugyanakkor már olvasmányul is szolgál. Ezt számos egykorú nyilatkozat bizonyítja. Heltai *Cancionale*-jének címlapján pl. az áll, hogy a benne foglalt históriák „gyönyörűségesek olvasásra és halgatásra.” Ezeknek az énekeknek egyáltalán nem az énekes vagy recitáló előadásmód az egyetlen életformája, ami érthető is, hiszen nálunk a XVI. század közepétől kezdve a protestáns iskolák megszilárdulásával először alakul ki szélesebb körű világi olvasó réteg. A XVI. századi énekmondást viszont nem tekinthetjük pusztán a „kor általános divatjára”-nak, sokkal inkább vallási-társadalmi propagandából eredő szükségszerűségnek, amely a kétségtelenül meglevő régi, iratlan énekmondó hagyományt egy formájában és tartalmában is megújuló és az írásbeliségre támaszkodó

„műköltői” fogantatású énekmondással igyekezett háttérbe szorítani. Ez az új típusú énekmondás nemcsak az irodalomban teremtetett új műfajokat, hanem életre keltette a XVI. század magyar műzenéjét is.

Mint ahogy XVI. századi dallamaink egykorú feljegyzésben viszonylag kis számban maradtak ránk, a dallamok közlése a sokkal ismertebb és időbelileg is biztosabban rögzíthető szövegek és nótajelzések alapján történt. Csomasz Tóth tehát a dallamok alapjául szolgáló XVI. századi szövegek lehető teljes összegyűjtésére törekedett. Ennek természetesen az szabott határt, hogy keltezettek kivül, az irodalomtörténeti kutatás eddig milyen szövegekről állapította meg a XVI. századi eredetét. Óhatatlan volt azonban, hogy az ilyen nagyszámú s részben szétszórtan kiadott vagy éppen kiadatlan énekek közül néhány ki ne maradjon. Így hiába keressük a kötetben Sylvester János disztichonjait és azok énekes előadásáról szóló saját megjegyzéseit (ItK. 1893. 91.); Bogáti Fazekas Miklós: *Egynehány királyt megbíra Moses...* kezdetű bibliai parafrázisát, Kátai Ferenc: *Könyörgésem, istenem, fogadd kegyelmesen* (1585) és Debrecinus (Ször Gáspár) *Dorgálásodnak súlyosága...* (1596) kezdetű keltezett éneket, valamint Dési János: *Dicsőkedjél oh én telkem...* Kátai Mihály: *Magas menyben lakó isten...* és egy ismeretlen szerző *Oh isten népei, kik vattok...* kezdetű éneket. Az *Irgalmasságnak istene...* kezdetű viszont mint ismeretlen szövegűt, csak nótajelzésben idézett énekként említi Csomasz Tóth (762. l.), holott két egykorú szövegéről is tudomásunk van. Az egyik 1593-ban a bártfai énekeskönyvben jelent meg (358—359. l.) 1590. évi keltezéssel; a másikat egy Alciatus-kötethez fűzött kéziratot toldalékból magam közöltem (Magyar Századok, 1948. 105—106.) Ez a kézirat 1587-ből keltezi az éneket. Éppenséggel nem hiányzik ugyan a RMDT-ből Gergely deák siratóéneke, de ezt az éneket ma már nem szoktuk *Siralomének Both János veszedelmén* címen emlegetni (ld. RMDT. I. 70., 615. l.), mivel Horváth Cyrill kimutatta, hogy Gergely deák nem Both Jánosról, hanem saját uráról, ifj. Jaksics Demeterről írta siraloménekét (RMKT. I.² 512—514.). Ezek az énekek ugyan a dallamok számát nem szaporítják, de a szövegjegyzetekbe beletartoznak.

Miért olyan kevés viszonylag az eredeti XVI. századi feljegyzésű dallam, annak okát Csomasz Tóth főként társadalmi fejlődésünk elmaradottságában látja, a magyar városiasodás, a számottevő magyar nyelvű polgárság hiányában. Ezért nem alakul ki a polgári életformával együttjáró többszölamú vokális magyar műzenei gyakorlat, s az ehhez szükségképpen kapcsolódó zenei írásbeliség sem. Az ún. „oralis” kifejezési formáknak,

mint az énekelt vagy recitált költészetnek és zenének viszont a műveltség igen magas fokáig sem nélkülözhetetlen kelléke az írásbeliség. Nálunk meg éppen érthető, hogy egy olyan korban, amelynek gyakorlatában a vers elválaszthatatlanul együttjár a dallammal, az énekes előadással, nem érezték szükségét annak, hogy a jól ismert dallamokat írásba foglalják. Még az olyan énekszerzők is, akik maguk szerezték a dallamot, ritkán jegyezték azt le (Tinódi). Csomasz Tóth felsorolja azokat a személyeket, akikről egykorú dallamfeljegyzések vagy publikációk származnak, de ezek zenei műveltségéről, annak eredetéről és természetéről alig mond valamit. Világi személy alig kettő-három akad köztük, mint Armbrust Kristóf és Tinódi Sebestyén, meg talán Pominoczy Fülöp, akit ugyan Csomasz Tóth „minorita szerzetesnek” mond. Pominoczyt valóban mint az első dallamfeljegyzőt, legrégebb ránk maradt világi, sőt népi daltörredékünk (Bátya, bátya, mely az út Becskerekére...) megőrzőjét szokás emlegetni. Csomasz Tóth is habozás nélkül elfogadja Varju Elemérnek Pominoczy személyére és a feljegyzés idejére vonatkozó, kellően nem bizonyított feltevéseit, holott már Horváth Cyrill sem volt egészen gyanútlan Veszely Károly és Varju Elemér nem teljesen egybevágó megállapításaival szemben (RMKT. I.² 496.). Kétségtelen-e, hogy Pominoczy Fülöp „minorita szerzetes” volt, pusztán azért, mert a kódex, melyben bejegyzése szerepel, minoriták által 1528-ban összeírt prédikációkat tartalmaz? Hihető-e, hogy a minorita szerzetes 1515—1520 között, tehát még a kódex befejezése előtt, a kötetábla belső lapját holmi hívságos világi daltörredék feljegyzésével ékítenítése el? Inkább elképzelhető, hogy a bejegyző neve mögött világi személy rejtőzik, s a bejegyzés 30—40 évvel később került a kódexbe, amikor az már a reformáció hullámverése következtében nem is volt a szerzetesek birtokában. A följegyzés írásának jellege is arra enged következtetni, hogy az a század második feléből való, sem mint annak első negyedéből. Ilyen megfontolások alapján tehát nem merőnk a dallamot a legkorábbiak közé sorolni.

A megújhodást, a stílusváltást a XVI. századi énekmondásban mindenekelőtt az jelentette, hogy megszűnt az egyház liturgikus dallamainak egyeduralma, a gregorián eredetű cantio-k és himnuszok mellett most már mind erősebben hatnak a cseh-husztai és német-protestáns népelemek, valamint külföldi világi dallamok, humanista metrikus ódák. Ha a XVI. század irodalmi versszövegeinek dallamai jelentékeny részükben nem is magyar eredetűek, túlnyomó többségük azonban mintáikkal szemben igen nagyfokú önállóságot mutat. A magyarra asszimilált

idegen dallamok mellett azonban e korban a magyar népzeneből merített dallamokat nem találunk, sőt régibb népzenei stílusunk sajátosságai is csak ritkán ismerhetők fel bennük. Kérdés most már, hogy a RMDT. I-ben közzétett dallamok miként oszlanak meg vallási és világi vonatkozásban, s ezekből mennyi és melyek tekinthetők magyar terméknek. Erre Csomasz Tóth a következő választ adja: „A kiadásunk anyagában szereplő 370 dallam, ill. variáns és töredék közül semleges (nem egyházi), idegen vagy népi forrásból származik együttvéve 56, régi és újabb katolikus forrásból 61, régi vagy újabb protestáns forrásból, ill. margófeljegyzésből 253 darab, vagyis az anyag jelentékeny többsége. A semleges forrásbeliek közül kerekén 50 tekinthető magyar terméknek, a XVI. századi katolikus és protestáns egyházi feljegyzések anyagából alig egy-kettő, a XVIII. századi protestáns kiadványokból magában véve jóval több, mint az összes korábbi keletkezésű dallamemlékek összes magyarnak számító XVI. századi anyaga.” (43. l.) Sajnos, ez a kissé csavaros felelet egyáltalán nem kielégítő, mert csak azt tudjuk meg belőle (némi számítgatás árán), hogy több mint száz lehet azoknak a dallamoknak a száma, amelyek magyar termékeknek tekinthetők. Azt azonban, hogy Csomasz Tóth a 370 közül melyeket tartja magyarnak, legfeljebb az összes dallam és hozzátartozó magyarázatok hosszadalmas áttanulmányozása után tudja meg esetleg a zenetörténetben járatan olvasó. A magyar termékeknek tekinthető dallamok sorszámainak legalább jegyzetben történő feltüntetése talán nem lett volna túl nagy feladat, s a laikust rengeteg munkától megkímélte volna, sőt talán a szakavatottaknak sem lett volna haszontalan.

A XVI. század hirtelen kiterelhelyesedő énekköltése, éppen témakörének kitágulása következtében is, sok új versszakformával kísérletezett. Az ezzel együttjáró dallam-szükségletet a régi készletből nem lehetett többé kielégíteni. De a felrészítő anyagban nem a magyar népi hatások érvényesültek, hanem külföldi, főként cseh, lengyel, kisebb mértékben német és más, de mindenképpen nyugati műzenei inspirációk. Van közöttük néhány a protestáns német gyakorlatban már módosult gregorián eredetű dallam. Lényegesen számottevőbbek a humanista antik mértékű énekekből átvett dallamok, amelyek közül a sapphikus, alkaioi és asklepiadesi formát énekszerzőink igen ügyesen olvasztották be a magyar ritmusrendszerbe. Az ütemes énekmű és dallamformák vizsgálata után végül Csomasz Tóth megállapítja, hogy „a század Balassit megelőző

termése nemcsak kísérleteinek sokféleségét, hanem legsikerültebb eredményeit tekintve is gazdagnak és érettnek mondható. Amellett ennek a század folyamán állandóan növekvő mértékben népszerű világi formákat felhasználó és variáló epikus költszetnek és a szorosan hozzákapszolóddó vallásos líra ugyanilyen formában létre jött termékeinek a legjava mind költői kifejezés, mind forma-technika tekintetében olyan fokot ér el, amelyet Balassinak is csak talán legsikerültebb műveiben sikerült túlszárnyalnia.” (134. l.)

Munkájának utolsó fejezeteiben Csomasz Tóth a kanasztáncformák XVI. századi jelentkezésének változatait elemzi, majd pedig a háromrészes sor- és versszakformáink keletkezését és kapcsolatait boncolgatja. Végül az új magyar népdalstílus kezdetét mutatja ki XVI. századi dallamainkban. Fejtegetéseiben rengeteg verstani, ritmikai problémát igyekszik apró részletekig kibozgni. Az eredet és rokonság kérdéséről, a vándorlás útvesztőin és a variációk szövevényén át vezet el a magyar zenei fejlődés egyes szakaszainak megismertetéséhez. Kétségtelenül lesznek munkájának részei, amelyek még vitára, újabb tüzetesebb vizsgálatokra és megfontolásokra ösztönöznek majd. Nem érezzük megoldottnak és lezárhatónak, sok egyéb mellett pl. a kanasztáncforma eredetének és hovátartozásának problémáját sem. De éppen azért, hogy Csomasz Tóth mind a dallamtár lapjain, mind pedig a monografikus részben rendkívül gazdag anyagot halmozott fel a további kutatás számára, természetesen ez ösztönzőleg fog hatni nemcsak a zenetörténészekre, hanem más szakmák művelőire, így az elsősorban érdekelt irodalomtörténészekre is. A régi magyar irodalom kutatóit nemcsak formai, hanem sokszor a tartalmat érintő kérdésekben is a feltárt dallam, az azokban megfigyelhető törvényszerűségek vezethetik helyes nyomra eddig homályos vagy félreértett irodalmi jelenségek magyarázatában.

Úgy véljük, irodalmunk régi szakaszával foglalkozók számára a RMDT épp oly nélkülözhetetlen, állandóan forgatott forrásmű lesz, mint a RMKT. A kutatásban hasznos segítséget nyújtanak majd a kötet végén a versszakformákról és sorvégzőkről összeállított mutatók. Sajnos, a kezdősorok és énekcímek négyyszer újakezdődő betűrendes jegyzékének használata nehézkes és egyáltalán nem enyhíti a név- és tárgymutató hiányát. Forrásközlő műből, amelynek éppen a bennük rejlő adatok alkotják a lényegét, név- és tárgymutatónak sohasem volna szabad hiányoznia.

Varjas Béla

Az utóbbi évtizedben a magyar tudománytörténeti irodalom eddig nem látott fellendülésnek lehetünk tanúi. Különösen nagy munkásságot fejtettek ki az orvostörténészek: létrehozták az Országos Orvostörténeti Könyvtárat, folyóiratot jelentetnek meg, jól képzett kutatógárdájuk pedig már nem egy értékes monográfiában és más önálló kiadványban összegezte a korábbi szétszórta adatközléseket és az újabb eredményeket. Most Weszprémi István orvosi életrajzgyűjteményének megjelentetésével az Országos Orvostörténeti Könyvtár új, sokat ígérő vállalkozásba kezdett, melynek jelentősége több szempontból is túlnő a szigorúbban vett orvostörténet keretein. Weszprémi könyve először is nemcsak a magyarországi orvostörténet egyik legfontosabb forrása, hanem értékes dokumentum az irodalomtörténet és más tudományok művelői számára is. Onnan adódik ez, hogy a benne tárgyalt személyek egy része (pl. Bejthe István, Méliusz Péter, Pápai Páriz Ferenc) nem elsősorban mint orvosok, vagy nemcsak mint azok jelentősek a magyar művelődés történetében. Növeli továbbá a publikáció súlyát az is, hogy újabb bizonyos érdeklődés támadt a XVII-XVIII. századi magyarországi, nem magyar nyelvű irodalom iránt, s ebben műveltsége, stílusa és írói kvalitásai miatt tekintélyes hely illeti meg Weszprémi Istvánt. Fokozott figyelmet kelt végül a kiadvány azzal, hogy benne tudománytörténeti forráspublikációt tisztelhetünk, mégpedig olyat, amely külföldi kutatók érdeklődését is magára vonhatja.

A kiadók maguk is tudatosan voltak üttörő vállalkozásuk tudományos jelentőségének, és nagy körültekintéssel láttak hozzá, hogy Weszprémi munkáját új kiadásban bocsássák a kutatók és az érdeklődő nagyközönség rendelkezésére. Fenntartás nélkül elismerés illeti meg őket, s velük együtt a Medicina Könyvkiadót és a Franklin nyomdát is, a könyv izléses, gondos kiállításáért. Kevés kiadvány dicsekedhetik ilyen külsővel mint ez.

A kötetet egy Weszprémi István méltató, aláírás nélküli tanulmány vezeti be, amely a legjobb azok között, amit eddig a kiváló debreceni orvosról olvashattunk. Legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy névtelenségben maradt szerzője a szélesen felvázolt történeti környezetrajz keretében nem juttat több helyet Weszprémi magyar tudós-kortársainak, és nem jelöli ki közöttük határozottabban a biográfia írójának helyét. Igaz viszont, hogy az egész történetírásnak nagy adósságai vannak még a XVIII. századdal szemben, ahol tudvalevőleg a modern nemzettévalás folyamata meg-

indult, és a kutatás mai helyzetében nehéz kijelölni még az egyes alakok helyét ebben a bonyolult fejlődésben.

A bevezetés után a kiadók beszámolnak forráskiadványuk sajtó alá rendezésében követett eljárásukról. A továbbiakban mi is ennek alapján, mégpedig elsősorban mint tudománytörténeti forráskiadványt vizsgáljuk a könyvet. Az a célunk, hogy egy régi szövegkiadási hagyományokkal rendelkező és ma is jelentős ilyen természetű munkásságot felmutató tudományok tapasztalataival segítsük Weszprémi főművének gondozóit a további kötetek sajtó alá rendezésében, azon a néhány ponton, ahol ez szükségesnek látszik.

A kiadók az egyedül helyes megoldást választották, mikor érintetlenül hagyták Weszprémi szövegének helyesírását. Meggyőződésünk szerint a latin helyesírás éppúgy jellemez egy kort vagy személyt, mint pl. a magyar, s véleményünk szerint elfog jönni az idő, amikor az új-latin ortográfia történetét éppúgy megírják majd, mint a magyarét. Ha nem tartjuk is elengedhetetlennek, mindenestre helyeseljük, szépnek tartjuk, hogy a tipografizálás tekintetében a kiadók a lehető legművészebben követték az eredeti szöveget. Az olvasó így minden tekintetben az eredeti textust kapja Weszprémi könyvének új kiadásában. Végeztek a kiadók szövegkritikai munkát is: az első kiadásban talált sajtóhibajegyzéket átvezették publikációjukba, és egybevetve a nyomtatott eredeti három változatát, megállapították az eltéréseket. Így módjukban állt a legteljesebb szöveget nyújtani olvasóinknak. Ez utóbbi munkájukról az utószóban adnak tájékoztatást.

A szöveg közlésének és a legjobb szöveg megállapításának elvei tehát helyesek, lássuk most már közelebbről a gyakorlatot és a további kiadói munkát. Sajtóhiba nem túlságosan sok akad a kötetben, s azokat legtöbbször könnyen kiigazíthatja a figyelmes olvasó. (P.: Wolsium — Wolfium, 74. l.; lac. — lac., 132. l.; accessio — accessio, 194. l. stb.) Meghökentő azonban, ha sajtóhibából a latin szövegben más számot olvasunk, mint annak magyar fordításában. (214. l.: 188. és 108.; 224. l.: 1517. és 1571.)

A tudományos és ismeretterjesztő szövegkiadások sajtó alá rendezésében követendő eljárás elég jól kialakult az utóbbi tíz-tizenöt évben. E szerint a publikált művek teljes megértését nem érhetjük el, ha a lehetőleg hibátlanul közölt régi szöveget nem kísérjük a kiadvány céljának megfelelően több-kevesebb magyarra fordítottal. Tudjuk, hogy a kézben levő Weszprémi-kötet esetében a ma-

gyarázat, a megértetés terhét a magyar fordítás hordozza, és nem is siker nélkül. Vannak azonban esetek, amelyekben a feladatot az nem oldhatja meg hiánytalanul vagy nem is tartozik ezt ellátni. Véleményünk szerint pl. legálább egy-két mondatban megvilágítást kívánna a lipcei egyetem *ratio Bavaricajának* fogalma, melynek Bél Károly András seniora volt; meg kellene mondani, milyen természetű „günyirat” az *Encomium vbiuisticum*, miért illették a kálvinisták a lutheránusokat ubiquitarius névvel; talán még bibliográfiával hivatásszerűen foglalkozók sem tudják kivétel nélkül, mit is jelent voltaképpen a könyvek terjedelmének leírásában az *alphabetum* szó.

Nem tartjuk helyesnek, hogy a latin szöveg gondozói a személynevek és könyvcímek feloldását teljesen a fordítóra bízták. Emiatt történik meg, hogy Friedrich Hoffmann hallei orvosprofesszor egyszer Ferenc keresztnévvel is előfordul, mert a latinban csak Fr. áll. (34—35. l.). Olykor elmarad a keresztnév (75. l.), vagy hibásan szerepel. (Iosias Simler.) A nevek kiegészítésének elmulasztása megboszulta magát a névmutatóban is. Azzal egyetérthetünk, hogy a külföldi olvasókra való tekintettel a regiszter latinul készült. Mint-hogy azonban Weszprémi, mint kora általában, nem volt következetes a nevek írásmódjában, egyazon személy többször előfordul nála más és más formájú névvel. A feloldás hiányossága miatt aztán Petrus Monedulus Lascovius (Laskói Tsókás Péter) egy utalóval együtt háromszor szerepel, a krónikaíró Thurocz (Thurotzius, Turocius) kétszer, s a latinisított formák sem mindig találkoznak vulgáris nyelvű változatukkal (Gensel — Genselius, Gesner — Gesnerus, Kollar — Kollarius, Lang — Langius stb.) A lerövidített címek ki nem egészítéséből származó félreértések egy példát idézünk: J. G. Vossius nem a latin történetről, hanem a latin történetírókról írt könyvet (100—101. l.).

A fordítónak a szövegellőkészítés hiányossága miatt tehát voltaképpen feladatán meszsze túlmenő, szinte elküzdhetetlen nehézségekkel kellett szembenéznie. E mellett egy újlatin szöveg hibátlan lefordítása magában sem könnyű. Ókori szerzőt félreértetni megengedhetetlen botlás lenne, mert kiváló szótárak, szövegkiadások, kommentárok és fordítások állnak rendelkezésre. Sajnos, az újlatin nyelvnek még a szókincse sincsen hiánytalanul összegyűjtve, azt a segítséget pedig, amit az antikoknál régiségtanokban, monográfiákban, magyarázatos szövegkiadásokban készen kapunk, itt egészen nélkülözni kell. A fordítónak (és kiadónak) néhány kézikönyvön kívül csak a szövegek állandó olvasásával lehet megszerezni a munkájához elengedhetetlenül szükséges tárgyi és nyelvi ismereteket. Kővári Aladár kiválóan tud latinul, és soha nem hibázik

ott, ahol a klasszikusok tanulmányozásában szerzett nyelvi ismeretek elégségesek Weszprémi szövegének tolmácsolásához. Kevésbé járatos azonban az újkori latinásban, és úgy látszik néha nem tudja, hová fordulhatna felvilágosításért. Nem tűnik ki pl. nála világosan a *civitas* és *oppidum* szó igen különböző értelme: az előbbi a szabad királyi városokat illette meg, az utóbbi mezővárost jelent a feudális Magyarországon. Bizonytalan néha az egyházi élet fogalmainak fordításában is. Az *Ordo Praedicatorum* a dominikánus rendet jelenti (nem a ferenceseket, 63. l.), az *Ordo Minorum Conventualium* a minoritákat, az *Ordo Fratrum Minorum* a ferenceseket (63., 147. l.); a *concio* protestánsoknál nemcsak népgyűlést, hanem prédikációt is jelent (118. l.). A fordító nem boldogult mindig a latin helynevekkel, vagy legalábbis nem tette át azokat következetesen magyarra. Furcsa olvasni a magyar helynevek között *Quinto-forumot*, ami a Szepes megyei Csütörtökhelyet jelenti (147. l.), és nem értjük, miért maradt meg a magyarosan írott Párizs mellett Montpellier *Mons Pessulanusnak* (149., 289. l.). Azt csak pillanatnyi, helyi botlásnak tartjuk, hogy Scalich Pál életrajzában az *Ecclasiae Monasteriensis canonicus* cím kolostori kánonok-ként jelenik meg magyarul, holott a műsteri egyház kánonokját jelenti (322—323. l.).

A következtetlenségek közé tartozik, hogy pl. a Hala Magdeburgica igen különböző formákban bukkan elő a magyar szövegben. Itt kell szót tennünk a nevek írásában mutatkozó ingadozást is. Jól tudjuk, hogy a régi századok íróinál nem egy esetben nehéz eldönteni, hogy latinisított vagy vulgáris nyelvű nevük illeti-e meg őket inkább a mai használatban, és megengedjük, vitatkozni lehet azon is, hogy az idegenek nevét magyarra fordítsuk-e. (Pl.: Goethe János Farkas.) Nem tartjuk azonban helyeseknek az ilyen formákat: Meibom Heinrich (159. l.) vagy Hoffmann Mauritiz (181. l.) mert ezek sem latinul, sem németül, sem magyarul nincsenek.

A fordítás nyelvi tekintetben gondos munkának mutatkozik. Kifogásoljuk azonban az olyan szavakat mint a „debreceni tőfii” (Debretzinensis, patria Debreczinensis, 154—155. l.) vagy az „őregesküdt” (senior, uo.), mert ezek szokatlanok lévén, zavarják a szöveg megértésében az olvasót.

A kötet kiadói egészében hasznos és értékes munkát végeztek Weszprémi munkájának publikációjával. A szövegellőkészítés néhány fogyatékoságával és a fordítás kisebb-nagyobb botlásainak felemlítésével az volt a célunk, hogy a további kötetek sajtó alá rendezésének nehéz munkájában támogassuk őket. Nem kívánhatjuk, hogy a szükségeseknek ítelt magyarázó jegyzetek beiktatásával a további kötetekben lényegesebben változtassanak a kiadvány szerkezetén és formáján.

Helyesnek tartanánk azonban, ha néhány szövegkiadási és latin nyelvi kérdésben meghallgatnánk olyan szakembereket, akik hosz-

szabb idő óta foglalkoznak ilyen problémákkal.

Tarnai Andor

Homér és Osszián. Versfordítások Faluditól Arany utánig (1750–1900). Összeállította: Vargha Balázs. 1—2. köt. Bp. 1957. Magvető K. 390; 505 l. (Magyar Könyvtár)

A két kötet nemcsak a régi magyar műfordítás, hanem világirodalmi tájékozódásunk története. Magyarra fordított versek, nyelvek és költők szerint, a Nyugat-nemzedék fellépéséig. Az antológiának Homérosztól Firdusziig, a skót népballadáktól Nyekraszovig terjedő extenzitása arra tanít, hogy sohasem volt provinciális irodalom a magyar, a társadalmi és egyéni problémák művészi megismerését mindig a világirodalommal kapcsoltuk össze.

Az első kötet a görög-római és a keleti költészet foglalata, s ez már jelzi a közelmúltig tartó klasszikus ízlés uralmát. De az egész gyűjteményen végigvonul világirodalmi érdeklődésünk kísérőjelensége, a megkésetttség. A francia fejezetben megtaláljuk a klasszikusokat, de a Nyugatig senki sem fordított Ronsard-t vagy a Pléiade más költőjét. Már Kriza tolmácsol Hugo-t, de nincs korabeli Lamartine-unk, Musset-nk, megérkeznek a parnasszienek és Baudelaire, Verlaine, de a tulajdonképpeni szimbolisták nem. A többi nemzeti költészetből egy-egy szűrőpróbát: hiányzik Petrarca, Keats, Hölderlin. Nagy feladat várt a Nyugatra.

Az antológiában nyomon követhetjük a műfordítói ars poetica történetét is. Péczeli Sándor-versekben fordít la Fontaine-t, Reviczky, 1886-ban, ősi nyolcasban Baudelaire-t. A régi műfordítók, a legnagyobbaktól eltekintve, elsősorban kultúrtörténeti értéket közvetítenek, és nem a költészet különböző hangjait akarják kihallani a világirodalomból. A századvég formahű fordítói pedig a technikával birkózva, megelégedeznek arról, hogy minden nagy költő közvetítése nyelvi teremtés: új stílusfordulatokat kíván.

A régiek közül elsősorban Arany útmutatását csodáljuk: nélküle nem szerepelne a gyűjteményben olyan korai magyar *Orlando Furioso*, *Gerusalemme Liberata*, Janus Pannonius, *Kalidásza* és a kínaiak.

Vargha Balázst dicséri világirodalmi tájékozódásunk és műfordítói esztétikánk tanulságainak bő szemléltetése. Anyagfeltárására egy példát: megmenti az utókor nagyközönségének Fábchichot, egy sor görög és latin költő gyakran egyetlen tolmácsát, akitől, a Laodameia bizonyítja, Babits is tanult.

Rába György

Horváth, I. K.—K. Obermayer, E.: De vita operibusque Ladislai de Macedonia Szegedini, 1958. Universitas Szegedinensis. 28 p. (Acta Universitatis Szegedinensis, sectio antiqua. Minora opera ad studium antiquitatis pertinentia, I.)

Macedóniai László neve nem ismeretlen a magyar irodalomtörténetben, főleg Hagymási Bálint említése nyomán (*De certamine viniet aquae*. 1517.). Személyére vonatkozó ismereteink kritikailag megállapított első teljes összefoglalását mégis csak ez a dolgozat hozta meg, ami annyit is jelent, hogy Horváth és Obermayer munkájának újdonságát nem annyira adatok felfedezésében (bár megjegyzendő, hogy a Macedóniai-család eddigi genealógiáját gyökeresen és meggyőzően módosítja a szerzők), mint inkább a rendkívül szétszórót, nehezen hozzáférhető, javarészt elfeledett források gondos összeállításában és felhasználásában kell keresnünk. Persze a teljesség csak relatíve értendő (mint általában), hisz e publikáció óta is került elő Macedóniai Lászlóra (Nyitra, káptalani levéltár, Fasc. 1. No. 21.) és a Macedóniai-családra (Radvány, ZZ—A. I. 1. sz. protocollum, fol. 96.) vonatkozó új anyag.

A fő elvi szemponttal egyet lehet értenünk. A szerzők, Macedóniai Lászlóban ugyanis a *homo politicust* állították előtérbe, s joggal, mert életének minden jelentős állomása és tette diplomáciai téren kifejtett működésével fonódik össze. Irodalmi munkálkodása is, hisz követi minőségben elmondott beszédei, melyek jóllehet vizsgálhatók és vizsgálандók is a humanista retorika szemszögéből, valójában mégsem viselik magukon az irodalmi alkotások döntő kritériumait.

Mindezek ellenére, ennek a nemcsak adatok, de problémafeltevések tekintetében is teljességre törekvő, kismonográfia igényeit szem előtt tartó összefoglalásnak mégiscsak tárgyalnia kellett volna legalább a nürnbergi birodalmi gyűlésen elhangzott, magas erudítoról tanúskodó beszédet úgy is, mint irodalmi terméket, — ha már a levelek nem adnak alkalmat efféle. De általában sem lett volna felesleges párhuzamba állítani a korabeli jelentősebb, hasonló tárgyú orációkkal a három ismert beszédet, rámutatva retorikai-stilisztikai értékeikre — a dolgozatban elvégzett ideológiai szempontú elemzés mellett. Történetileg nézve a kérdést pedig, határozottabb vonásokkal kellett volna bemutatni Macedóniai Lászlót, a *szónokot*, s mint ilyet érdemes lett volna összevetni a magyar előzményekkel, nevezé-

tesen — ha magas is a mérce — Vitéz János-sal (kinek politikai beszédeit sajnos szintén nem tették még irodalmi vizsgálat tárgyává).

Horváth István Károly és K. Obermayer Erzsébet értékes dolgozata — némi eltéréssel — azóta magyarul is megjelent (Szdok, 1959. 773—801.).

V. Kovács Sándor

Sashegyi, Oskar: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Beitrag zur Kulturgeschichte der Habsburgischen Länder. Bp. 1958. Akadémiai K. (Studia Historica 16.)

A szerző, korábbi kutatásait folytatva, eredetileg II. József korának magyar cenzúra-történetét készült feldolgozni. Anyaggyűjtés közben észrevette azonban, hogy a birodalmi centralizáció e korszakában a magyarországi cenzúra történetét nem lehet megírni a bécsi udvar cenzúrapolitikájának általános ismerete nélkül. Így jött létre a már tíz évvel ezelőtt lezárt munka, mely a központi államigazgatási szervek levéltári anyaga, igen gondos forráskutatás alapján rajzolja meg II. József birodalmának cenzúra-viszonyait.

Sashegyi Oszkár a jozefinista cenzúrapolitika lényegét az egyházi cenzúrával való teljes szakításban, az irodalom oktató, felvilágosító szerepének hangsúlyozásában látja; a kormányzatnak az a célja vele, hogy a közjó érdekében bizonyos ellenőrzést gyakoroljon az irodalmi termés felett. A nyomtatási engedély nem azt jelenti többé, hogy a jóváhagyott művel a cenzor egyetért, mint korábban, a tekintélyi alapon álló, mintegy döntőbíróként fellépő egyházi cenzúra korában, hanem azt, hogy a kiadvány tartalma nem befolyásolja károsan a lakosság „felvilágosítását”. A jozefinista cenzúra bal- és jobbfelé egyformán elhatárolva magát, imádságos könyveket babonás voltak miatt éppúgy betiltott, mint ateista és materialista munkákat, melyeknek megjelenése — véleménye szerint — az adott időpontban veszélyeztetné a „józan” felvilágosítást. A szerző világosan rámutat az eljárás ellentmondásos voltára a saját szabadsága tekintetében és megállapítja, hogy ilyen körülmények között a birodalom cenzúrájában a tekintélyi elv uralma csak látszólag szűnt meg és a régi autoritás helyébe egy új, állami tekintély lépett.

A könyv a kormányzat politikájának ismertetésével és mélyreható elemzésével sok tekintetben elősegíti a magyar jozefinista írók gondolkodásának és a kor irodalmi viszonyainak megértését. A részletek közül első sorban azt kell kiemelnünk, hogy mesteri jellemzést olvashatunk a munkában Gottfried Van Swietenről, a jozefinista államigazgatás kiemelkedő alakjáról, a cenzúraügyek leg-

főbb intézőjéről, akinek az írók és a szépirodalom iránti érdeklődése, toleranciája és — germanizáló kultúrpolitikája egyformán hatott a jozefinizmus magyar irodalmának és művelődésének alakulására. Igen jelentősnek tartjuk a II. József és kora franciás-klasszicista ízlését tárgyaló fejtegetéseket, melyeknek eredményei teljes egészükben megiszívlendők és hasznosítandók irodalomtörténet-írásunkban.

Tarnai Andor

Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Összeállította és a jegyzeteket írta: Felkai László. Bp. 1957. Tankönyvkiadó. 342 l. 2 t.

Eötvös József nemcsak a magyar irodalomtörténetnek, hanem a neveléstörténetnek is fontos alakja. A kétszeres kultuszminiszter, az első egyetemes tanügyi kongresszus összehívója, az ingyenes, felekezeten kívüli állami oktatás gondolatának nagy képviselője, a *Néptanítók Lapjának* megindítója műveiben is számos pedagógiai jellegű kérdéssel foglalkozik, neveléstörténeti szempontból fontos dokumentumot nyújt. A válogatás időrendben haladva és műfajok szerint csoportosítva tárja elénk életművének e darabjait. A nagyobb terjedelmű munkákból részleteket közöl.

Felkai László bevezető tanulmánya (*Eötvös József művelődéspolitikai munkássága*) rövid életrajzi áttekintéssel párhuzamosan mutatja be Eötvös kultúrpolitikai működését. Ez utóbbi lényegét „a világi közoktatás megteremtésére irányuló elméleti és gyakorlati tevékenységében” látja, „amelynek kiindulópontja az állam és a nevelés viszonyának, az állami beavatkozás mértékének, továbbá az állam vezette és felügyelete alatt álló közoktatás formái és tartalmi vonatkozásainak a meghatározása”. A továbbiakban nevelési nézeteivel, majd emberi egyéniségével foglalkozik. Eötvös humanizmusa, patriotizmusa, önzetlensége, önkritikája, amellyel saját érélytelen magatartását bírálja, mind emberi nágságról tanúskodnak.

A válogatást bibliográfia, tárgymutató és idegen nyelvű kivonatok zárják.

Bertényi Iván

Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században. Bp. 1955. Akadémiai K. 368 l. 76 t. (Magyarországi barokk festészet. 2.)

E mű első kötetével érdeme szerint foglalkozott az ItK 1955. évfolyamában Klaniczay Tibor, kiemelve mindazokat a tanulságokat,

melyeket a magyar irodalomtörténetírás számára nyújtott. A második kötet alapvetően, most először foglalja össze és rendszerezi a XVIII. század barokk festészetének anyagát, melyet ez ideig csak vázlatosan és csak a részlettanulmányok eredményeiből ismertünk. Az „Emlékek” és a „Mesterek” cím alá foglalt és rendszerezett adattári rész a könyvben nem csupán mint topográfia és művészlexikon érdemel rendkívül nagy figyelmet, hanem mint Garas munkájának, XVIII. századi festészetünkéről alkotott szintézisének alapvetése is. De nélkülözhetetlen lesz a további kutatás számára is, mert megmutatja az eddigi kutatás hézagosságait, hiányait.

E rendszerező munka mellett Garas Klára lemérte annak értékét és megjelölte helyét a magyar művészet fejlődésében is. Anyagát három periódusban tárgyalja. A Habsburg gyarmatosítás kora, az abszolút monarchia megerősödésének és a nemzeti megújulás korának egyenként három évtizedet átölelő szakaszában. E kisebb szakaszokkal árnyaltabbá tudta tenni a fejlődés képét, megmagyarázva annak gazdasági és társadalmi összetevőit is. E három szakaszon át megfigyelhetjük, hogy az idegen származású, főleg olasz festők uralkodó szerepét mint veszi át a bécsi festők egy jelentős csoportja és mint jutnak szerephez mellettük fokozatosan a hazai mesterek, mint erősödik és mint válik uralkodóvá a hazai festők működése is. E fejlődésben párhuzamosságot látunk irodalmunk fejlődésével. A XVII. századi nagy nemzeti értéket teremtő magyar irodalom, Rákóczi szabadságharca után háttérbe szorult és csak lassan fejlődik, erősödik a felvilágosodás hatása alatt a nemzeti megújulás korának irodalmává. Garas Klára művéből az irodalmával egyazon társadalmi és gazdasági tényezők hatása alatt megszülető nemzeti festészet kialakulását kísérhetjük figyelemmel.

Irodalomtörténetírásunk külön is hálás Garas Klára könyve ama szakaszának, ahol a megújulás kora tárgyalása során rámutat írónk kapcsolatára kialakuló, nemzeti tartalmú művészeti életükkel. A magyar felvilágosodás életében a művészet fontos szerepet játszott. Különösen áll ez a barokk festészet utolsó szakaszában kialakuló polgári, városi festészetre. Az írók műveiben egyre gyakrabban szerepel a művészetelmélet, egyre több reflexiót találunk a kor művészi alkotásaira. Versegly, Révai, Kármán neveivel találkozunk itt, de mindnyájuk előtt Kazinczyt kell említenünk, aki a barokk művészetből kialakuló új művészet, a klasszicizmus művészetelméletének alapvető elveit határozta meg. Az ő lelkesítő propagandájának hatására készülnék arcképek, melyek a haza nagyjait, köztük sok írórt örökítették meg. A városokban művészi központok alakulnak: Sopronban, Kismartonban, Győrött, Pozsonyban,

Kassán, Budán, Pesten, Kolozsvárott stb. Ezekben már számos művésszel, helyiekkel, művészcsaládok leszármazottaival találkozunk, akikkel írónk is, nemegyszer szoros kapcsolatban állanak. Ezek a művészek, írónkkal együtt, a kialakuló, egységes közízlés kifejezői, egyben megmutatói annak, hogy e korban a hazai művészet már nem marad el az ausztriai mögött. A művészet megbecsülésében írónk irányt mutatnak és részük van abban, hogy a század végére kialakulhatott az a helyzet, hogy az import-művészekkel induló barokk művészetet felváltsa a magyar nemzeti. E fejlődés megmutatása Garas Klára művének úttörő érdeme.

Jenei Ferenc

Stigler István: Székesfehérvár nyomdászatának 150 éves története. Székesfehérvár, 1957. 29 l. 9 t. (István Király Múzeum Közleményei. B sorozat 6. szám.)

Tudott dolog, hogy Székesfehérvár a magyar művelődéstörténet egyik legrégibb központja. Fitz Jenő e kiadványhoz írt bevezetője hívja fel a figyelmet arra, hogy a városnak a magyar könyv története őskorában is fontos szerepe van: a XIII—XIV. században a hivatalos történetírás központja, ott készül a *Képes Krónika* és olyan magánkönyvtárral dicsekedhet mint a Kálmáncsehy Domonkosé. Hess András budai nyomdájának megalakulása révén Fehérvár elveszti addigi kiváltságos helyzetét, később pedig — közvetve — a török hódítás nem engedi a helyi nyomdászat kifejlődését.

1806-ban — ettől kezdve ad inkább vázlatosnak mondható áttekintést mint történeti feldolgozást a szerző — kap kiváltságlevelet Ferenc császártól Számmar Mihály, és ez teszi lehetővé egy jelentős, a város nyomdászatának történetében valóban korszakot nyitó könyvnyomtatóműhely felállítását. A nyomda rövid időn belül olyan kiadványokkal dicsekedhet mint Josephus Flavius és Ovidius műveinek fordításai, Bárany Boldizsár egy drámája, Vörösmarty *A bujdosók* c. munkája, illetve *Csongor és Tündéje* (Egy időben Vörösmarty Nyomdának is nevezétkél). A helyi nyomdából került ki a város monográfiája és több helyi újság, köztük a *Székesfehérvári Szemle* is.

A könyvet az 1902-től működő nyomdász szakszervezet tevékenységének rövid ismertetése zárja le.

A terjedelméhez képest gazdag forrás- és illusztráló anyaggal dolgozó kiadvány nagyobb terjedelmet, maga a téma pedig részletesebb feldolgozást is megérdemelt volna.

Kaposi Márton

A Magyar Tanácsköztársaság dokumentumai Szegeden. Bibliográfia. Szerkesztette: Lisztes László. Szeged, 1959. Szegedi Egyetemi Könyvtár. 159 l.

A Tanácsköztársaság dokumentumait föltáró, országos méretű kutatómunkának egyik példás kiadványa ez a bibliográfia, amely nem csupán helyi anyagot tár a kutatók elé, hanem az egész ország kiadványait kíséri figyelemmel Szegeden. A szegedi Egyetemi Könyvtár, a Somogyi Könyvtár, a Móra Ferenc Múzeum és a Szegedi Városi Levéltár anyagát dolgozták föl készítői, a nevezett intézmények munkatársai.

Rölapok, plakátok, könyvek és folyóiratok szerepelnek a bibliográfia 690 tételében. A szegedi anyag önmagában véve is érdekes a város 1919-es sajátos helyzete miatt (francia megszállás). A bibliográfia készítői igen helyesen jártak el akkor, amikor a helyi jelentőségű kiadványok mellett a korabeli országos sajtót és a könyvkiadást is figyelemmel kísérték. Így kerülnek a kutatók elé az olyan egy-két számot megért lapok mint a makói, gödöllői, félegyházi direktóriumok újságjai, melyek az országos közgyűjteményekhez sem akkor, sem pedig később nem jutottak el. Igen érdekes része a bibliográfiának a Tanácsköztársaság rölapjai és művészi plakátjai Szegeden fellelhető példányainak felsorolása és szakszerű leírása. A bibliográfia ebben a részében országos kiadvány hibáit korrigálja (pl. *A Magyar Tanácsköztársaság plakátjai* címűt). Meglepő, hogy az oroszországi magyar hadifoglyok szervezkedéséről, a Vörös Hadseregbe való toborzásról is jutott el néhány dokumentum Szegedre. Helyesen járt el a szerkesztő akkor, amikor nemcsak az eredeti dokumentumot vette föl a bibliográfiába, hanem annak géppel írott másolatát is (Pl. rölapoknál). Így gyakran az eredeti elpusztulása után a másolat tudósít annak egykori létezéséről. Külön fejezetben olvashatunk a Tanácsköztársaság művészi plakátjairól, melyek a szegedi Somogyi Könyvtárban található meg. A kutatók nem kis érdeklődésére tarthat számot a bibliográfiának az a 138 tétele, mely a Tanácsköztársaság idegen nyelvű kiadványait (többnyire rölapok és plakátok) sorolja föl (Francia, német, olasz, lengyel, orosz, román, szerb-horvát, osztrák, sőt ukrán és eszperantó nyelvű is van).

A bibliográfia végén Oltvai Ferenc összefoglalóját találjuk a Szegedi Állami Levéltárban levő dokumentumokról. Itt olvashatunk a Dugonics Társaság 1920. évi iratairól, melyek között ott van a Juhász Gyula és Móra Ferenc ellen indított igazoló eljárás jegyzőkönyve is.

A bibliográfiát Kőhalmi Bélának, a Tanácsköztársaság könyvtáruigye tudós vétéranjának ajánlották.

Ilia Mihály

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve. 1955. Szerkesztette: Tamás Lajos. Bp. 1956. Tankönyvkiadó. 570 l.

A budapesti tudományegyetem 1955-ös évkönyvében több irodalomtörténeti vonatkozású értekezést találunk. Ezek legfőbb tanulságait talán két pontban lehetne összefoglalni: 1. a forrásokhoz való visszatérésnek; 2. az összehasonlító kutatás jelentőségének kiemelése.

Az előbbi szükségességét meggyőzően bizonyítja Pirnát Antal vázlatosságában is kitűnő dolgozata (*Kolozsvár Dávid Ferenc évtizedeiben*), aki Jakab Elek *Kolozsvár története* c., 5 kötetes monográfiájának kritikai felhasználásán keresztül igazolja, hogy nem szabad a pozitívista történet- és irodalomtörténetírás adatainak maradéktalanul hitelt adni, mert a névleges „teljesség” ellenére, valójában nemcsak, hogy nem publikáltak mindent, de sokszor még szövegkiadást is megcsönkítettek, valamely előre kialakított koncepció érdekében.

Az összehasonlító módszer fontosságának felismerése hatja át Dömötör Tekla tanulmányát (*Irodalom és folklór*), melyben a régi magyar drámák és a népi színjátszás vizsgálatának néhány módszertani kérdését fejtegeti.

A marxista módon alkalmazott összehasonlító kutatás gyümölcsöző alkalmazása Hadrovics László korábbi felfedezésében mutatkozott meg leginkább (Ómagyar Trója-regény). Jelen évkönyvbéli tanulmányából (*A délszláv filológia és a régi magyar irodalom kutatása*) kiderül, hogy e téren további, ismereteinket lényegesen módosító új eredmények várhatók tőle, így pl. a középkori magyar Nagy Sándor-regény létének igazolása.

A XX. sz. kérdéseivel egy rövid tanulmány foglalkozik: Sötér István: *Irodalomtörténetírásunk és élő irodalmunk* c. írása. Sötér ebben az 1955. évi helyzet alapján megállapítja, hogy irodalomtörténezszeinktől nem kap kellő segítséget mai irodalmunk, majd szükséges részletességgel elemzi ennek okait. Fejtegetései kapcsán számos kritikai megjegyzést fűz irodalmunknak a felszabadulás óta 1955-ig megtett útja kérdéseéhez.

Heverdlé László

Acta Universitatis Szegediensis. Sectio philologica, 1955—1956. Sectio litteraria; 1957—1959. Szeged, 1955—1959. Szegedi Tudományegyetem.

Országos folyóiratok mellett, az 1955-ben újra megindult Acta-sorozat ad képet a szegedi Bölcsészettudományi Kar oktatóinak tudományos kutatómunkájáról. Első két kö-

tete *Nyelv és irodalom*, a másik kettő *Irodalom* címen jelent meg és csak magyar-, illetve világirodalmi témájú dolgozatokat tartalmaz. (A nyelvészeti tanulmányok a *Sectio Ethnographica et Linguistica*-ban látnak napvilágot.)

Koltay-Kastner Jenő (*Cagliostro, Ugo Foscolo*), Halász Előd (Az „*Ármány és szerelem*” és a német polgári ideológia, Az idő funkciója a „*Varázshegy*”-ben, 2. rész), Berczik Árpád (Raimund pályakezdése hazánkban, Az összehasonlító irodalomtörténet és műfordítás néhány problémája) és Pósa Péter (*Burns és az angol romantika költészetének néhány kérdése*) világirodalmi tanulmányaira, illetve Kálmán László (Molnár György, a realista színjátszás előfutára) színház-történeti cikkére nem térünk ki, csupán a magyar irodalommal foglalkozó munkákat ismertetjük.

Régi magyar irodalommal két tanulmány foglalkozik. A Keserű Bálinté — *Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához* — a Rimay-filológia revideálása és új adatok segítségével meggyőzően bizonyítja, hogy Balassi tanítványa nem Báthori Zsigmond udvarában nevelkedett, hanem ecsedi Báthori István országbíróval voltak szoros kapcsolatai. Ezt egyébként az ecsedi udvar újsztoicizmusa is igazolja. — Kovács Sándor [Iván] Szepesi Csombor Márton prózastílusához c. dolgozata az *Udvari Schola* manierista stílusjegyeit vizsgálja, de stíluselemző fonalát elveszítve tematikai forráskutatásba megy át, azonban így is hasznos megállapításokat tesz a magyar haláltánc-irodalommal kapcsolatban. (Pl. felhívja a figyelmet a külön elemzést is megérdemlő *Novissima Tubara*.)

A felvilágosodás korából csak Kordé Imre cikke — *Néhány adat Csokonai „Kultúra”-jának keletkezéséhez* — veszi a tárgyát. Magából a műből vett adatokkal támasztja alá azt a felfogást, amely szerint a dráma Csokonai csurgói tartózkodása idején kapta végleges megfogalmazását. Kár, hogy a szerző nem Pukánszky Kádár Jolán e kérdést is érintő munkájára való hivatkozással oldja meg — lényegében csak dokumentáló — feladatát.

A XIX. század második felének — kizárólag szegedi — problémáival foglalkoznak Nacsády József tanulmányai. Mikszáth szegedi éveinek kiváló kutatója két Mikszáth-novella (A *Péri lányok szép hajáról*, *Szervusz, Pali bácsi!*) forrását mutatja ki, illetve néhány jelentéktelen adatot közöl szegedi tartózkodásával kapcsolatban (Adalékok a Mikszáth-novellák forrásaihoz, Két kirándulás). Az irodalmi ellenzék kialakulása Szeged irodalmi életében c. tanulmánya Komlós Aladárt megelőzve veti fel az „irodalmi ellenzék” kérdését a vidék viszonylatában és oldja meg — a *Magyar Alföld*, *Magyar Szó* és *Szegedi Krónika* c. lapok meg a Dugonics Kör tevékenységének ismertetésével — Szeged vonatkozásában. Különösen értékes cikke: A szegedi

parasztnovella keletkezése. Palotás Fausztin és Mikszáth szegedi korszakának elemzése során a novella egy új típusának keletkezési fázisát mutatja be: amikor a „tanyai riport”-ból és „törvényszéki tudósítás”-ból kialakul az erősen néprajzi színezetű, a parasztság sorsának konfliktusait is érzékeltető parasztnovella, amelynek első szakasza párhuzamosan fut az Ambrus—Thúry—Bródy—Justh-vonallal, de csak annak eltűnése után emelkedik irodalmi szintre Tömörkény és Móra munkásságával.

Fontos helyet kapnak az Actában a modern magyar irodalom kérdéseivel foglalkozó tanulmányok és adatközlések. Eredményeit tekintve legjobb Ilia Mihály A *Holnap születése* c. cikke, amely egy kész monográfia részlete. Bemutatja A Holnap-társaság tagjainak egymásra találását, meghatározza a társaság megalakulásának pontos dátumát (1908. ápr. 18.), elemzi az antológia anyagát és cáfolja az elnevezésre vonatkozó ismert legendát. Péter László (Juhász Gyula és a „*lekete báró*”) azt próbálja bizonyítani, hogy a költőnek szabadkőműves cikkei miatt kellett a távoli Máramaroszigeten tanárkodnia az egyetem elvégzése után. Baróti Dezső Juhász Gyula egy 1926-ban írt ismeretlen levelét közli, amely *Prologus* (a salgótarjáni gimnázium diákjainak) c. versének megértését segíti elő (Juhász Gyula ismeretlen levele). Pósa Péter József Attilának érettségijéről és egy dráma-tervéről beszámoló levéltöredékét publikálja (József Attila levele Tettamanti Bélához).

Kiss Lajos mai irodalmunk kérdéséhez nyúl, Simon István költészetét elemzi. Cikke — a művészi eszközök elemzésének szinte teljes mellőzésével — főleg a költő élményanyagát, műveinek tartalmi problematikáját és világnézeti attitűdjét vizsgálja.

Kétségtelen, hogy az Actában közölt magyar irodalmi dolgozatoknak csak egy része éri el az országos folyóiratokban közölt tanulmányok szintjét, a világirodalmiak azonban témájuknál fogva sem ilyen szerény igényűek. Éppen ezért helyes lenne — mint az első füzet esetén meg is történt — idegen nyelvű kivonatokkal kísérni az egyes cikkeket. Továbbá nem lenne haszontalan feltüntetni a szerzők oktatói fokozatát (mint a nyelvész-acta teszi), s végül: nagyobb gondot fordítani a sajtóhibák kiküszöbölésére.

Kaposi Márton

A szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyvei. 1956—1958. Szerkesztette: Lerner Károly, Szeged, 1956—1958. Szegedi ny.

Az évkönyvek magyar irodalomtörténeti vonatkozású dolgozatai főleg szegedi írókkal foglalkoznak. Mindenekelőtt két ismert Móra-kutató: Vajda László és Madácsy László pub-

likációit kell közülük kiemelni. Vajda munkája (*Móra Ferenc*. 1957: 155—198.) Móra egész pályaképét felöleli és sikeresen válaszol az ellentmondásokkal teli életmű néhány fontos kérdésére. Sokrétűen elemzi azt a folyamatot, hogyan épül a radikálisok szellemében szerves világnézet az író humanizmusa és liberalizmusa. Rámutat kétarcú magatartásának jellemzőjére: a polgárságtól idegen reformok kívánása és a forradalomtól való húzódozás összefüggésére annak a gondolatnak jegyében, hogy Móra abban a korszakban volt a polgári radikalizmus értelmében vett humanizmusnak és liberalizmusnak szószólója, amikor ezeknek az eszméknek már Európa-szerte hátat fordított a polgárság, mert a kapitalizmus imperialista korszakába érkezett. Rendkívül szuggesztívek a dolgozatnak azok a részletei, ahol Móra világháború utáni meg hasonlottságát kíséri végig a szerző. A műelemzések (különösen a *Könnyes könyv* és *A jéső halála*) szintén az igényes irodalomtörténészt dicsérik, annak ellenére, hogy olykor didaktikus célzat árnyékolja némelyiket.

Madácsy adatközlése (*Pósa Lajos ismeretlen levelei Móra Ferenchez*. 1957: 69—80.), felhívja a figyelmet Pósa szegedi éveinek fontosságára, s egy jelentős filológiai felfedezés (az *En Ujságom* 1906—1910-es évfolyamainak álneves Móra-cikkei) kapcsán 16 Pósa-levél tükrében elemzi a két író kapcsolatát, fontos adatokat szolgáltatva Móra írói indulásához. Madácsy dolgozata teljesebb akkor lehetne, ha Móra Pósa-hoz írott leveleinek felkutatását is megkísérelné.

Eperjessy Kálmán cikke (*Találkozásom Móra Ferencel a régésszel*. 1957: 27—40.) a szerző Mórával kapcsolatos emlékeiről ad számot és közli az író két hozzá intézett érdekes levelét.

Még két szegedi tárgyú dolgozatra kell felhívunk a figyelmet. Nyelvészeti, stilisztikai tanulmányok ugyan, de mindkettőt haszonnal forgathatja az irodalomtörténész is. (Benkő László: *Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozása*. 1957: 5—26. — Mucsi Józsefné: *Tömörkény István írói nyelvének néhány mondattani sajátága*. 1957: 81—87.)

Régebbi századaink magyar irodalma, sajnos, távol áll az évkönyvek szerzőinek érdeklődési körétől. Benkő László is csak a XIX. század első feléig megy vissza. (*Kisfaludy Károly elbeszélései*. 1958: 3—29.) Benkő tanulmánya Kisfaludy elbeszéléseinek igen részletes és sok szempontból beható elemzése. Különös gonddal vizsgálja a novellák nyelvhasználatát és szerkezeti felépítését. Kisfaludyt kitűnően veti össze Fáyval, megkülönböztetve jelenetező tömörítőt, illetve részletező elmélkedő előadásmódjukat. Érdekesen utal arra, hogy ez a kétféle módszer Kisfaludytól Szabó Pálig, Fáytól Veres Péterig mutat. Kár, hogy a novellák forrásainak kérdését teljesen

mellőzi és nem hasznosítja Horváth János eredményeit. (Vö. *Kisfaludy Károly és íróbardái*. Bp. 1955. 54—64.)

Érdekes színtőljtát képezik az évkönyvek irodalomtörténeti anyagának Sziklay László tanulmányai. Egyik közleménye (*Szlovák drámaíró magyar nyelvű vigjátéka*. 1956: 103—115.) a szlovák vigjáték megalapítójának: Jan Chalupkának *A vén szerelmes, vagy a Torházi négy vőlegény* (Pest 1835.) c. darabját vizsgálja. Gondosan összegyűjti magyar vonatkozásait (Tinódi, Balassi, Amadé, Faludi, Csokonai, Virág, Dayka, a két Kisfaludy), új adatokkal teszi teljesebbé életrajzát. A tanulmány alapos, gondos filológiai munka, ugyanakkor történeti alapvetése is biztos. Sziklaytól várjuk Chalupka másik fontos munkájának, a *Bendegucz, Gyula Kolompos und Pista Kurtaforint* (Leipzig 1841.) c. donquijotiadájának magyar vonatkozásokat feltáró elemzését is. A másik dolgozat (*A magyar szlavisztika gyermekkorából*. 1958: 209—235.) szintén körültekintő ideológiai, történeti megalapozottsággal részletezi a Sárosi Gyula, Székács József, Haan Lajos és Kazinczy Gábor eperjesi munkássága nyomán kibontakozó magyar szlavisztika első korszakát.

A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyveiben kiadott dolgozatok általában jó összbemomást nyújtanak a Főiskolán folyó tudományos munkáról. Kár, hogy néhány szerző nevével ritkábban találkozunk országos folyóiratok hasábjain.

Kovács Sándor Iván

A bajai állami III. Béla ált. gimnázium jubileumi emlékkönyve az iskola fennállásának 200. évfordulójára. Szerkesztette: Tóth-Pál Zoltán. Baja, 1957. 158 l.

Az irodalomtörténet érdeklődésére az *Emlékkönyv*nek az a négy rövid portrétanulmánya tarthat számot, amely ugyancsak a megemlékezés igényével íródott, de amelyet nem egy új adat felemlítése, sőt egy szinte teljesen ismeretlen költői pálya vázlatos, bő szemelvényekkel alátámasztott megrajzolása érdemessé tesz arra, hogy a helyi emlékezés keretéből kiemelve is felhívjuk rá a figyelmet.

A tanulmányok az iskola nagyjairól, Tóth Kálmánról, Szarvas Gáborról, Babits Mihályról és az egy évvel a jubileum előtt meghalt Hódsághy Béláról iparkodnak nyújtani — Babits Mihályt kivéve — teljes pályaképet. A rövid, néhány oldalas írások az életrajz s a munkásság legfontosabb tényeit emelik csak ki, így még inkább méltányolni tudjuk, hogy szerzőik (*Schwalm Pál, Kincses Ferenc és Bálint László* tanárok) a szűkreszabott keretek ellenére is igyekeztek egy-két új adatnak, illetve bizonyos egyéni szemléletnek teret

biztosítani. Ebből a szempontból elsősorban a két utolsó, a Babitsról, de különösen a Hódsághy Béláról rajzolt kép érdemel figyelmet, amire alább részletesen is kitérünk.

Újat legkevésbé a Tóth Kálmánról írott tanulmány (*Schwalm Pál*) nyújt. Lényegében csak összegezi a költő pályáját, nagyrészt a hagyományos értékelés hangján, mégis, bizonyos szempontból több ennél. Több olyan értelemben, hogy megpróbálja felidézni a költő irodalmi és közéleti tevékenységét — elsősorban talán a szülőváros felé szölvé, mintegy intve a helyi irodalmi hagyományok ápolására, de kissé az irodalomtörténet felé is figyelmeztetve arra, hogy irodalmunk ún. „fővonala” mögött is vannak figyelemre méltó életpályák, ha ezek mégúgy csak történeti értékek is. Az írással kapcsolatban ugyanakkor egy-két filológiai észrevételt is tennénk. Tóth Kálmán *A szabad magyar jobbagy dala* c. versét nem Petőfi *Nemzeti dalának*, hanem az áprilisi jobbagyfelszabadításnak a hatására írta. Az előbbi egy másik korai versét inspirálta (*A pécsi főtanodai ifjúság örömdala*). Ugyancsak téves adat, hogy az említett vers az *Életképekben* látott volna napvilágot. (Megj. Tóth Kálmán aláírásával külön lapon: Pécs 1848. Liceum ny. Második kiadás: Tóth Kálmán *Emlékalbuma*, Szerk. Horváth Cyrill. Baja 1894. 142. l.) A költőnek a szabadságharcban való részvételével kapcsolatban csak megemlítjük, hogy már 1848-ban beállt önkéntesnek egy Baján toborzott táborba, bár a tervezett hadjárat elmaradt.

A Szarvas Gáborról szóló tanulmány (*Kincses Ferenc*) érthetően a nyelvész Szarvas Gábor állítja előtérbe, de szempontunkból talán figyelmet érdemel, hogy rámutat Szarvas Gábor irodalmi és publicisztikai próbálkozásaira is: Szarvas írt néhány szindarabot, továbbá Pap Rika álneven humoros cikkeket a *Hölgyfutárba*, kiváló fordításban ültette át magyarra Phaëdrus verses meséit stb.

Babits bajai tanárkodásáról Bálint László cikke számol be. Babitsnak Baján eltöltött egy évének adatait irodalomtörténetírásunk néhány évvel ezelőtt tárta fel (I. Belia György: *Babits Mihály Baján* ItK 1956. 2. sz.). Bálint László írása ezt nemcsak kiegészíti néhány adattal, de esszéstílusban megírt megemlékezés önmagában is megkapó. Babits alakját úgy idézi vissza, ahogy az a visszaemlékezők s a város tudatában ma is él Baján. Sajnos ez a még ma is meglehetősen eleven köztudat sokkal inkább a költő félszégességét, társaságbeli ügyetlenségét őrizte meg, mint jellemének mélyebb értékeit. Bálint László is, írása egy-két helyén, egy kissé a bajai anekdoták Babitsát hozza előtérbe. Ha e fel fogás tán vitatható is, a rövid tanulmány egyéb részén annál érdekesebbek. A bajai él-

mények és a babitsi életmű kölcsönhatásának elemzésében tömörsége ellenére is talán a legjobbat nyújtja az eddigi Babits-irodalomban.

Egy kissé részletesebben szeretnénk kitérni az *Emlékkönyv* negyedik tanulmányára (*Schwalm Pál*). Nem is annyira az ismertetést tartva szem előtt mint egy joggal tragikusnak nevezhető költő életpályáját, amely haláláig megmaradt csaknem az ismeretlenségben, de amely talán megérdemli, ha már halála után is, hogy az irodalomtörténet figyelmet fordítson rá. A költő, Hódsághy Béla neve még Kiss József *A Hét* c. lapjában tűnt fel, majd a délvidéki *Kalanga* publikálta rendszeresebben a költő verseit. Nem volt ki-robbanó tehetség, mint a nem sokkal előtte kibontakozó Nyugat-mozgalom nagy lírikusai, versein részben az ő hatásuk érződik, de tehetsége több volt, mint amennyi elismerést kiejutott a számára. Ezt mutatják azok a versek is, amelyeket Schwalm Pál ad közre az *Emlékkönyvben*, „egy szerény antológia” szándékával. A költő élete, mint Schwalm Pál írja, „a helyét nem találó magános tehetség és a közélet változásainak sajátos összefonódása”. (79. l.) Költészete inkább csak későbbi éveiben bontakozik ki finom ízléssel, mély át-érzéssel megírt versekben. Ezek nagy része sohasem látott napvilágot. A költőnek életében csak egyetlen önálló kötete jelent meg: Goethe *Faust* I. részének fordítása 1935-ben. A fordításról a *Pester Lloyd*-ban Turóczi-Trostler József, a *Nyugatban* Erényi írt kritikát, majd nem kis részben az üzleti adminisztrálás stb. elmulasztása miatt a mű feledésbe merült. Később elkészült a II. résznek a fordítása is (1955), ami több kötetre rúgó irodalmi hagyatékkal együtt a költő kézíratai között maradt halála (1957) utánra. É költői hagyatéka nem csupán Hódsághy szempontjából jelentős. A költő kapcsolatban állt irodalmunk akkori legnagyobb alakjaival. Részben barátság, részben ismeretség fűzte Kosztolányihoz, Babitshoz, Juhász Gyulához, Móra Ferenchez, Móricz Zsigmondhoz stb. Hagyatékában, mint ez Schwalm Pál írásából is gyanítható, értékes dokumentumok, feljegyzések, levelek lehetnek, amiket felszínre hozni az egész magyar irodalom érdeke.

Schwalm Pál írása nem tanulmány céljával készült. Ennek megfelelően inkább csak szemléltet a költő műveiből, jó válogatást nyújtva költeményeiből és műfordításaiból. Köztük külön is felhívánk a figyelmet a *Faust* II. részéből közölt szemelvényre.

Úgy hisszük, helyes volt az *Emlékkönyv* eljárása, amikor lehetőségeitől függően megpróbálta felhívni a figyelmet Hódsághy Béla költészetére és irodalmi hagyatékára. A figyelemzetes reméljük nem marad folytatás nélkül, s ez elsősorban a helyi kutatók feladata lehet.

Láng József

O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete Gondolat K. Bp. 1957. 386 l.

A magyar nyelvtudománynak régóta ága a szólásmagyarázás. A múlt század első felének sokszor dilettáns értelmezései után Tolnai Vilmos, majd Kertész Manó és Csefkő Gyula foglalkozott szólásmondásainkkal. Magyarázataik sok érdekes művelődéstörténeti összefüggést feltártak, s felkeltették a félig-meddig dilettáns olvasók érdeklődését is. Hagyományossá vált nyelvtudományunkban a szólásmagyarázó cikkek színes, frappáns, sőt humoros megfogalmazása; enyegző viták folytak a nyelvtudományi folyóiratokban egy-egy szólásmondás helyes értelmezéséről.

O. Nagy Gábor, akinek számos ilyen tárgyú cikkét olvashattuk az utóbbi években, nem örökölte elődeinek kedélyes stílusát, viszont annál élesebb logikával hatol be a hasonlatok, metaforák dzsungeljébe, hogy a szólások értelmét, eredetét megkeresse.

A *Mi fán terem* ismeretterjesztő könyv, tételeket, eredményeket csak a gyakorlati példák során, szinte elrejtve közöl. Mindamellett számos új tudományos eredményt ad, a szerző eddigi részlet-publikációihoz képest is. Hasznos olvasmánya ez a könyv a nyelvészet, irodalom és történelem minden művelőjének.

Klasszikus íróink költőink sokszor élnek szólás-mondásokkal és néha a megfejtéshez is hozzásegítenek egy-egy teljesebb vagy eltérő változat alkalmazásával. Különösen gyakran találkozunk O. Nagy Gábor példái közt Csokonai, Arany, Jókai, Mikszáth nevével, az élő irodalomból Tersánszkyéval és Veres Péterével. Nyilvánvaló, hogy a szerző nem közli egy-egy szólással kapcsolatos minden irodalmi adatát, csak azokat, amelyek megvilágítják az alkalmazását a közbeszédben, vagy érdekes problémához vezetnek el.

Néhol azonban úgy látjuk, hogy a szerző még ilyen szempontból sem aknázza ki teljesen az irodalmi helyeket, mert egy-egy versidézet felhasználásával gazdagíthatta, vagy módosíthatta volna értelmezéseit. Ezt szeretném igazolni a példaként elősorolt alábbi megjegyzésekkel, kiegészítésekkel.

A biblia szövegével kapcsolatos egyik magyarázatában a szerző nem veszi számításba az eredeti héber szöveg hagyományos félremagyarázását. A 31. lapon rosszalja, hogy Miskolczi Gáspár a héber behema (behemót) szót elefántnak érti vizió helyett.

Ez azonban nem Miskolczi tévedése, hanem Károlyi Gáspáré, és az őneki mintául szolgáló fordítóké. (Lásd Jób 40 : 10.)

Csokonainál ilyen sort olvashatunk: „Én Istenem, életemet Engedd úgy intézhessem, Hogy ha veszek feleséget *Szoros ránkba szedhessem...*” Ez mutatja, hogy a szólás maga a ruha beráncolásának műveletéből ered, később érthették hozzá a megfenyítést.

Nem érezzük meggyőzőnek a „baj van Köpecen” és a „Befordultam a konyhába” első versszaka közti stilisztikai párhuzamot. Itt nem pusztá toldalékról van szó, hanem arról, hogy az udvaron dolgozó legény ürügyet keres, hogy a leány miatt bemehessen a konyhába. A „kihúzzák alóla a gyékényt” kifejezésnek Aranytól a gyékény-koporsóból való eredeztetését erősíti a *Bolond Istók* I. éneke, hol az öreg csősz „a tó Gyékényiből mint bölcsőt egykor a Mózes szülei, koporsót fona.” A *holdas* szó (hóbortos, bolondos) megtalálható Arany *Kitör az!* c. epigrammájában is, az „otthagya a fogát” előjön a *Rózsa és Ibolya* meséjében.

Figyelemre méltó O. Nagynak az az eljárása, hogy előbb a közkeletű nai v értelmezést közli, majd utána a hiteles történelmi tényekkel megerősített magyarázatot, ezzel is figyelmezteti olvasóit, hogy a szólásokat csak alapos művelődéstörténeti tudással lehet megfejteni.

A más nyelvekben is élő szólások magyarázata során finom elemezéssel választja el O. Nagy a nyilvánvaló átvételeket a hasonló gondolatmenetből, szemléletből eredő, de spontán is kiformálódható szólásoktól. A hegedülés és megpalcázás fogalmát összekapcsolva bármely nyelv alkothattott például „elhegedüli a nótáját”, „megtáncoltat” — féle szólásokat, minden idegen segítség nélkül. Falusi népünkhez aligha jutott el Figaro áriája Mozart operájának első felvonásából („Hogyha már gróf uram vágyik egy táncra”) mégis tökéletes a megegyezése az idézett szólásokkal.

O. Nagy Gábortól ez értékes népszerűsítő munka után, olyan tudományos műveket várunk, amelyek szembe néznek majd olyan lényeges problémákkal is, mint a szólások élettartamának és változékonyságának kérdése, a szólások átforgatása az írók, a közbeszéd részéről, stb. Ezeknek a változásoknak vizsgálata fontos nyelvészeti, stilisztikai és irodalmi tanulságokat ígér. O. Nagy Gábor, aki irodalomtörténészként kezdte pályáját, bizonyára ezután sem marad adós ezekkel a következtetésekkel.

Vargha Balázs

Mikes-kutatások

Mikes Kelemen irodalmi munkásságára vonatkozó szakirodalom a XVIII. sz. végétől jelentős mértékben megnövekedett. A liberális polgári irodalomtörténetírás, a pozitivizmus és a szellemtörténeti iskola képviselői mennyiségileg is számottevő tanulmánnyal szaporították a bibliográfiát. A Mikes-kérdés mégis megoldatlanul hagyományozódott a marxista irodalomtudományra. A kiadott Törökországi Levelek és a Mulatságos napok mellett kb. 6000 kéziratoldalt kitevő írása hevert napjainkig kiadatlanul. E mulasztás párosult a fel dolgozó munka fogyatékoságaival. Az örökül kapott Mikes-arckép a maga egészében helyesbítésre szorul.

Mivel évtizedek óta új kutatások alig folytak, a marxista irodalomtörténetírás kezdetben új értékeléssel és kritikával, de kellő fenntartás nélkül vette át a korábbi eredményeket. A felszabadulás után erőteljesen megindult kuruckori történeti—irodalmi kutatások, a készülő marxista szintézis keretében folyó XVIII. századi feltáró és értékelő munka, a realizmus vitája, a Rákóczi-val kapcsolatos vizsgálódás során Mikes írói működése is hangsúlyt kapott.

1955-ben *Szigeti József* kolozsvári irodalomtörténész adta ki a leveleskönyvet, új szempontokkal bővített, vitát kiváltó bevezetésével (ItK 1957. 4. sz.). Ugyanő tanulmányozza Mikes fordításait is a nemrég előkerült Kereszt királyi útja c. kötetről kezdeményező, módszer tekintetében is figyelemre méltó dolgozat elkészítését tervezi. Paul Cernovodeanu bukaresti kutató Mikes moldvai és havasalföldi vonatkozású leveleit dolgozta fel tanulságos módon a *Les voyageurs étrangers sur la Roumanie* c. kiadás előtt álló kéziratában. *Kelemen József* a Nyelvtudományi Intézet munkatársa a kéziratok vízjeleinek és helyesírásának beható vizsgálatával ellenőrzi a korábbi megállapításokat a Levelek nyelvészeti vonatkozásainak rendszerezése, keletkezésének és a művek kronológiájának helyessége szempontjából. *Szabó T. Attila* és *Szigeti József* évek óta foglalkoznak egy Mikes-szótár elkészítésének tervével.

A feladatok és a vitás kérdések sűrűsödése következtében halaszthatatlanná vált a Mikes-szövegek régóta sürgetett teljes új kiadása, Mikes életművének monografikus feldolgozása.

A Mikes-kutatások tervét a társtudományok igényeit is szem előtt tartva, a régi magyar osztály 1957 decemberében vitatta meg és javaslata alapján az Intézet vezetősége 1958 januárjában iktatta a tervmunkák közé. A téma feldolgozására *Hopp Lajos* kapott megbízást. A feladat kettős: 1. Mikes Kelemen összes műveinek sajtó alá rendezése. 2. Ezzel párhuzamosan a Mikes-kérdés monografikus feldolgozása. Az új irányban végzett levéltári és kézirat-tári kutatások, az 1959-ben megtett kéthónapos erdélyi tanulmányút váratlanul érdekes eredményekkel gazdagította az eddigieket. A kiadás jegyzetapparátusa felöleli a legutóbbi évek friss termését is, kútforrásul szolgálva a további munkához.

A Mikes-munkálatokkal a régi magyar osztály három alkalommal foglalkozott. Legutóbb 1959 októberében a kritikai kiadás során felmerült szövegproblémákat és a kiadás végleges tervét vitatta meg. Az első két kötet, a Törökországi Levelek és az Epistolák (1741) sajtó alá rendezési munkálatai, a lektorálást is beleértve 1961 első felében befejeződnek. A kötetek kb. 40—50 ív terjedelműek. Az első kötet függeléké tartalmazza a kb. 450 egységből álló annotált Mikes-bibliográfiát, amely szakszerű felosztással (életrajz, műfaj, források, fordítások, kiadások, levelezés, külföldi irodalom, ikonográfia, Mikes a szépirodalomban, kézirati lelhelyek stb.) megkönnyíti a részletkutatásokat.

Az első két kötet lektori munkáját Zolnai Béla és Kelemen József végzik. Kelemen József elsősorban a nyelvtudomány igényeinek megfelelő kritikai szöveg és jegyzetanyag kialakításához nyújt segítséget saját kutatási eredményeinek és tapasztalatainak érvényesítésével. Zolnai Béla, aki fél évszázad óta sürgette a kiadás megvalósítását, most örömmel és önzetlenül bocsátja a kiadás céljára a rendelkezésére álló széleskörű, értékes ismeretanyagot. Hazai György tudományos kutató a leveles könyv török vonatkozásait készíti el 1—2 ív terje-

delemben az I. kötethez. A harmadik kötetben kerül kiadásra többek között, a Szigeti József által 1960 januárjában Désen megtalált eddig ismeretlen autográf kézirat, a Kereszt királyi útja c. (1747) kötet is. A hatodik kötetrel zárulnak le 1965-ben a szövegek kiadásával kapcsolatos munkálatok.

A hat kötetes betűhív kiadás alapján sor kerülhet Mikes egész életművének irodalmi, nyelvészeti és történeti szempontú feldolgozására; mindenekelőtt a Törökországi Leveleknek az egész életműbe ágyazott értékelésére, helyesbítve számos korábbi feldolgozás egyoldalúságát, történeti teljességét és tévedését. A kiadatlan művek megjelenése lehetővé teszi Mikes nyelvének és helyesírásának máig hiányolt tudományos vizsgálatát, stílusának elemzését, fordítás-technikájának tanulmányozását. A fordítások is bizonyosságot tesznek Mikes európai műveltsége mellett, a korábban túlságosan is vallásos irányba eltolt, a világi tudomány elemeit elhanyagoló és meg nem értő elfogult véleményekkel szemben.

A monográfia kiterjed olyan megoldatlan kérdésekre is, mint Mikes ifjúkora, a magyar levélműfaj kérdése, a nemzeti hagyomány és a francia hatás, a janzenizmus, a barokk, Mikes és a felvilágosodás stb. Nem könnyű feladat a magyar széppróza szinte egyedülálló műfaji leleményének, a leveleskönyv sokat vitatott műformájának megfigyeltése. A monográfia egyes fejezeteinek elkészítéséhez részlettanulmányok szükségesek.

Így került 1958 májusában megvitatásra A levélműfaj kialakulása és fejlődése a XVII. századi francia irodalomban (Világirodalmi Figyelő 1958 3. 4. sz.). A korábban többféle-képpen, sőt helytelenül értelmezett műfaj mibenlétét tisztázta itt a szerző. Mint valószínű irodalmi minta egyik lehetőségeként felvetette a Mme de Sévigné és Bussy Rabutin levelezését, amely kilenc kiadásban jelent meg 1696—1717 között.

A magyar szakirodalomnak a leveleskönyv műfajára vonatkozó termése 1959-ben került feldolgozásra „A Törökországi Levelek műfaji problémái” c. dolgozatban (I. Osztály Közleményei XV. 1—2.). A tanulmány az osztályon élénk vitát váltott ki, bár a vita túlnyomórészt módszertani kérdésekre korlátozódott. Már itt felvetődtek a további kutatás újabb szempontjai, amelyek elsősorban Mikes leveleskönyvének régi művi koncepciójával (írói tudatosság, szerkezeti kérdés, művészi jelleg, irodalmi műveltség, a levelek keletkezésének folyamata, Mikes íróvá fejlődésének problémája) és a világnézeti kérdések tisztázásával, új életrajzi értékelés igényével kapcsolatban jutottak érvényre. E vitaszellem jegyében készült az 1958-ban megjelent Mikes-kiadás bírálata is (ItK 1960. 1. sz.).

1960-ban 4—5 éves tanulmányban egy száz esztendő óta elhanyagolt kérdés került vizsgálat alá: „Mikes misszilis levelei és a Mikes-kéziratok sorsa” címmel. A kutatás új számai érdekes dokumentumokhoz vezettek (Farkas Lajos-hagyaték, Aranka-gyűjtemény, Toldy—Mikó—Szabó Károly—Szilágyi Sándor-levelezés, Kulcsár-hagyaték, Mikes-család regesztruma) s újabb következtetésekre nyújtanak alapot a misszilisek hitelességére és a kéziratok hazakerülésére vonatkozólag. A dolgozat 1961-ben jelenik meg az Irodalomtörténeti Füzetek c. sorozatban.

A következő két évben készül el Mikes Kelemen ifjúkora c. több éves életrajzi tanulmány, a fellelt hiteles család- és gazdaságtörténeti okmányok felhasználásával, a genealógiai tévedések kiigazításával. Gyermekkorára, a kolozsvári évekre és későbbi moldvai tartózkodására vonatkozó részletekhez Szigeti József egyetemi docens folyamatban levő kutatása hoznak értékes anyagot. Az életrajz különös súlyt helyez a Rákóczi közvetlen környezetében eltöltött, a törökországi tartózkodást megelőző 1707—1717 közötti évekre, amelyeket a pozitívista álláspont képviselői jóformán teljesen elhanyagoltak.

A monográfia fejezeteinek írása a következő években folytatódik s 1964-ben fejeződnek be Mikes Kelemen új arcképének megrajzolásával (kb. 20 ív).

A több irányban folyó munka elősegítése és a kéziratok megóvása érdekében az MTA Könyvtára mikrofilmtára lefénnyképezte Mikes összes műveit, és Kolozsvárról is megkapta az ott levő kötet és a misszilisek kéziratának filmmásolatát. Az RNK kolozsvári egyetemi könyvtára részére pedig megküldte az itt található Mikes-művek felvételét.

H. L.

Bodnár György csehszlovákiai tanulmányútja

1960 április 20. és május 25. között öt hetes tanulmányutat tettem Csehszlovákiában: a Nyugat csehszlovákiai kapcsolatait kellett áttekintennem, hogy a remélhető adatokat és dokumentumokat is felhasználhassuk a folyóirat készülő „életrajzában”. Ennek érdekében sok várost, könyvtárat, kézirtárat kerestem fel és több íróval beszélgettem a Nyugatra vonatkozó emlékeiről. Pozsonyban vázlatosan átnéztem azokat a lapokat és folyóiratokat, amelyek a Nyugat nagy íróival kapcsolatban voltak és rokontörekvéseket szolgáltak. A pozsonyi volt evangélikus liceum és teológia könyvtárában Schöppflin Aladár diákkori irodalmi szereplésére találtam adatokat. Nyitrán a *Híd* című hajdani magyar kiadó levéltári hagyatéka felől igyekeztem tájékozódni. Természetesen meglátogattam Turócszentmártonban a Slovenska Maticát, amelynek kézirtárában értékes fordításokat és leveleket találtam kutatási területemre vonatkozólag (Stefan Krčmery hagyatékában és E. B. Lukač kéziratai között). Eperjesen Schöppflin Géza (Schöppflin Aladár öccse) hagyatékával foglalkoztam, Rozsnyón Vas László hozzátartozóit kerestem fel. Kassán a *Renaissance* nevű irodalmi társaság (a harmincas években működött) tevékenységéről igyekeztem képet kapni. Prágába az általános tájékozódás céljával mentem s a testvérintézeteket kerestem fel (Csehszlovák Irodalomtörténeti Intézet, Strahov-könyvtár, Szláv Intézet, Filozófiai Fakultás magyar szeminárium, Egyetemi Könyvtár). Találkoztam Kaffka Margit cseh fordítójával s a készülő cseh nyelvű *Kakuk Marci* gondozójával. Természetesen igyekeztem betekinteni az egész csehszlovák kulturális életbe s így sok olyan hasznos tapasztalatot is szereztem, amely nem kapcsolódik közvetlenül kutatási területemhez.

B. Gy.

Hopp Lajos tanulmányútja a Román Népköztársaságban

Az 1959. november 23 és 1960. január 23 között kéthónapos tanulmányutam során intézeti témámhoz, Mikes Kelemen összes művei sajtó alá rendezésének, és az ezen alapuló monográfiának munkálataihoz gyűjtöttem anyagot. Kutatásaim kiterjedtek Mikes geneológiai, életrajzi vonatkozásaira, a kézirtaival, misszilis leveleivel kapcsolatos problémákra, a bibliográfia kiegészítésére, a román és a romániai magyar irodalomtörténeteszek Mikessel foglalkozó tanulmányaival. Munkámat a benyújtott munkaterv és a Bukarestben összeállított program szerint végeztem a következő útvonalon: Bukarest—Csernavoda—Constantza—Bukarest—Brassó—Sepsiszentgyörgy—Zágon—Kolozsvár—Marosvásárhely—Gyulafehérvár—Kolozsvár—Jasi—Bukarest. Utam eredményei az alábbiak:

A kolozsvári egyetemi könyvtár kézirtárában előkerült a múlt század 80-as éveitől a lappangó kötet: Jelzete: 481. Bujdosó Mikes Kelemen Keresztnek királyi útja. XVIII. sz. magyar kézirat, ivr. 2r 191 lev. Az első vizsgálat alapján Szigeti József kolozsvári irodalomtörténisszel megállapítottuk, hogy nem Mikes kezeírása, hanem másolat. (1960 januárjában Szigeti József Dézen megtalálta az eddig teljesen ismeretlen eredeti példányt!) A két kézirat filmmásolata az MTA K. mikrofilmtárában.

Az RNK Akadémiája kolozsvári Történeli Levéltárában, (volt EM Ivt.) Dani János levéltáros szerencsés felfedezése nyomán bukkantam rá Mikes egyetlen autográf misszilis levelére, amelynek alapján Toldy annak idején a Törökországi Levelek hitelességét megállapította: G. Mikes Istvánhoz. Constancinápoly 5. jan. 1759. Mellette Mikes István válaszában fogalmazványa Kemény László gubernátor lectájával. A levél a múlt század hatvanas éveitől a lappangott. Ezenkívül előkerültek Mikes misszilis leveleinek különböző másolatai, valamint a misszilikkel kapcsolatos eddig közöletlen anyag a Mikó Imre, Szabó Károly és Aranka György levelezéséből. (Toldy Ferenc, Mikes János, Szilágyi István stb.) Az összegyűjtött forrásanyag alapján ellenőrizni lehet Toldynak a Törökországi Levelek hitelességét eldöntő vizsgálatát. Hamarosan feldolgozásra kerül a Mikes irodalom egyik legelhanyagoltabb kérdése, a misszilik problématikája, különös tekintettel a szövegűsége és a hitelessége. A misszilik filmmásolata az MTA K. mikrofilmtárában.

Mikes mellképe. Lelőhelyként legutóbb Keresztury Dezső irodalmi képeskönyvében a Sepsiszentgyörgyi Múzeumban szerepelt. Ott azonban nem tudtak a kép hollétéről. Kolozsvárt a volt EM levéltárban került elő, ahol jelenleg őrzik. Odakerülésének körülményeiről és időpontjáról nincs biztos tudomásunk. Színes negatív készül róla az MTA K. mikrofilmtára részére. A Mikes kép történetének, eredetiségének problémájával Szigeti József jeles Mikes kutató foglalkozik. Kolozsvárt a volt Kat. Liceum könyvtárában az emeleti díszteremben van Mikes Kelemen mellszobra, ismeretlen szobrász alkotása.

Számos értékes adattal egészítettem ki a Mikes bibliográfiát román és romániai magyar tanulmányokból. Többek között felhasználtam Paul Cernovodanu Histoire de Bucarest d'après les descriptions des voyageurs étrangers. Vol II. le XVIIIes. még kéziratban levő bibliográfiájának Mikesre vonatkozó részeit.

A feltárt kéziratok forrásak alapján Szigeti Józseffel közösen ellenőriztük a Mikes familia geneológiáját, kiigazítva Kőváry, Nagy Iván, Kempelen tévedéseit, megállapítva a hozzávetőleg pontos származási táblázatot. Némely felfedett életrajzi vonatkozás nyomán Szigeti József folytatja tovább a levéltári kutatásokat, különös tekintettel Mikes gyermekkorára és kolozsvári diákéveire.

Zágoni utamon megállapítottam Mikes szülőfalujának pontos helyrajzát, s alaposan megismertem a helység településének történetét. Ebben nagy segítségemre volt Farkas Miklós iskolaigazgató és a helyi tanács titkára. Mikes szülőházának helyén 1958-ban új, magyar—román feliratú emléktáblát emelt a község néptanácsa.

A korábban felmerült Mikes szótár tervét Szabó T. Attila és Szigeti József továbbra is napirenden tartják s remélhetőleg a közeli években sor kerül majd megvalósítására. A kutatások elősegítésére az MTA Könyvtára mikrofilmtára megküldte az RNK Akadémiája kolozsvári Történeti Levéltára részére Mikes összes műveinek filmmásolatát.

Munkám során kezembe akadt néhány XVIII. századi verses kézirat pl. Köszöntő versek, millyek irattattak méltóságos Ugron István tiszteletire. „Ujjuljon Szivednek felserdült orája.” — Az csillagos ég. 1739. Bartsai János Úr neve napjára „Uj Tsillag támadt fel, ma a magass Égen”. — Tekéntetes Biolosné Aszonyom bucsuztatása” „Siralmos embernek utolsó orája”. — Bethlen Miklós 1712. júl. 31. levele, Hermányi Dienes József gr. Teleki Ádámhoz 1753. IX. 13 és 1753 IX. 22. levele. — Alexander Rex verses dráma, 8 lev. szerzője még ismeretlen. (Dani János szerint I. Pataki Sámuel kézírásával.)

Külön köszönettel tartozom mindazok segítségéért akik tanulmányutam folyamán kutatásaimat úgy támogatták, hogy új szempontokat is meríthettem további munkámhoz, Jancsó Elemérnek, Szigeti Józsefnek, Balogh Edgárnak, Dani Jánosnak, Bustya Endrének, Paul Cernovodanu bukaresti kutatónak és N. J. Popa-nak a jasi egyetem francia tanszék-vezető professzorának és Vacile Canerache-nak a Constantzai Múzeum igazgatójának. Ezúton is ismételtlen köszönetet mondok kisérőimnek Engel Károly és Abafáij Gusztáv elvtársaknak. Közreműködésük és segítségük hozzájárult munkám eredményességéhez.

Az akadémiai és egyetemi, könyvtári és levéltári látogatások és megbeszélések során tájékozódást szerezhettem a romániai marxista irodalomtudomány helyzetéről, több alkalommal számoltam be az MTA Irodalomtörténeti Intézetének munkájáról.

H. L.

Horváth Károly tanulmányútja Csehszlovákiában

Tanulmányutam 1960. április 20. és május 24. között öt hétig tartott.

Feladatomban Madáchra és Vörösmartyra vonatkozó emlékek, dokumentumok, műfordítások felkutatása volt Csehszlovákia területén. Az első hetet Pozsonyban töltöttem, az ottani könyvtárakban, levéltárakban dolgoztam. Utána Középszlovákia városait kerestük fel, így voltunk Bajmócon, Radványban, Besztercebányán, Losoncon, Rimaszombaton, Kékkőn. E városok levéltáraiban kerestem Madáchra és Vörösmartyra vonatkozó anyagot, az eredmény Besztercebányát és részben Losoncot kivéve negatív volt. Alsó-Sztrégován a Madách-kastélyban több ízben megfordultam. Erről a legellentétebb híresztelések éltek a köztudatban. Egyes híradások arról szóltak, hogy a volt Madách-kastély a háború alatt teljesen tönkrement, és ott semmiféle Madách-anyag sem található. Ezzel szemben Emo Bohuš szlovák író a Kultúrny Život 1957. évi július 13-i számában ismeretlen kéziratokról, ki nem adott Madách-levelekről tett említést. A helyzetet mindenképpen meg kellett vizsgálni.

Az eredmény a következő volt. A Madách-kastély a második világháború alatt valóban harcok középpontjába került és erősen megrongálódott. A háború után Bafel Zoltán, a helybeli szlovák iskola igazgatója vette gondjaiba a kastélyt; külsőleg teljesen helyreállította eredeti mivoltában, a teljesen kiürült, kifosztott termekben pedig iskolát rendezett be. Most is iskola működik a kastélyban. Bafel hozzálátott a háború alatt szétszóródott Madách-emlékek összegyűjtéséhez is. Most a közeli Kishalomban működik, de változatlanul figyelemmel kíséri a Madách-emlékek sorsát.

Losoncon megbeszélést folytattam a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete helyi szervezetének vezetőivel, megtudtam, hogy ők már folytattak tárgyalásokat a sztrégovai helyzetről. Ezek eredményeként a körzeti és helyi Národný Výbor a Madách-kastélyt nemzetközi jelentőségű műemléknek nyilvánította, és határozat van rá, hogy a jövő évben magyar és szlovák nyelvű emléktábla kerüljön falára. A Madách hamvait magában rejtő kriptá is megrongálódott a harcok idején, ezeknek a károknak a helyreállítását is elhatározták.

Sztrégován új iskola épül, kb. egy év múlva lesz kész, ekkor sor kerül a Madách-kastély múzeumára való átalakítására. A kastélyról, a Madách-mauzóleumról és Madách élete szempontjából nevezetesebb helyekről fényképeket, alaprajzot készítettem.

Battel Zoltán, főleg pedig Fitzekné Reinchartdt Alice, a költő Besztercebányán élő dédunokája több a költőre, még inkább családjára és közvetlen környezetére vonatkozó fényképet, dokumentumot őriz. Ezekről, szíves engedélyükkel, fotokópiákat készítettem. Sztrégován, Kékkőn és Besztercebányán a költőre és családjára vonatkozó szóbeli hagyományokat gyűjtöttem. Eredeti Madách-kéziratot csak egyet találtam, a költő egy ismeretlen levelét, melynek fotokópiáját Lackóné Kiss Ibolya író, Madách feleségének életírója szívességéből magammal hoztam. Kiss Ibolyát is felkerestem Liptószentmiklóson, és megbeszéléseket folytattam vele az általa gyűjtött, főként Madách családjára vonatkozó anyag publikálására vonatkozólag.

Besztercebányán az itt 1903 és 1918 közt működött Madách társaságról találtam több érdekes adatot — a városi levéltárban — melyek több szempontból megvilágítják ennek az irodalmi társaságnak induló később általános kultúregyesületnek a tevékenységét.

Hosszabb időt töltöttem Turócszentmártonban, ahol a Slovenská Matica levéltárában és könyvtárában dolgoztam. Stefán Krémery több kiadatlan Madách-fordításának gépirata került itt elő, lírai verseknek és a *Férj és nő* c. dráma első felvonásának szlovák műfordítása. Több eddig számon nem tartott Vörösmarty-fordítást is találtam. Hasonlóképpen összegyűjtöttem szlovák folyóiratokból a *Szózat* első szlovák fordításaival kapcsolatos vita anyagát. A Maticából Baróti Szabó Dávid egyik ismeretlen kéziratának fényképmásolatát is magammal hoztam, továbbá az ott őrzött XIX. század eleji kéziratok versgyűjteményeket is tanulmányoztam.

Utam utolsó hetét Prágában töltöttem. Itt a Cseh Irodalomtörténeti Intézetben, a Szláv Intézetben és az egyetem magyar szemináriumának vezetőivel folytattam megbeszéléseket, főként textológiai kérdésekről és a XIX. századi magyar klasszikusok csehországi megismertetése körüli problémákról.

A Szlovák Tudományos Akadémia, a Szlovák Irodalomtörténeti Intézet, az említett prágai intézmények és a szlovákiai helyi könyvtárak és archívumok vezetői a legmesszebbmenő segítőkészséggel támogattak munkámban.

H. K.

Illés László tanulmányútja a Német Demokratikus Köztársaságban

1960. április 11-től június 30-ig tartózkodtam az NDK-ban. Tanulmányutam célja a két háború közötti idő németnyelvű magyar proletáriródmának kutatása volt. Kutatásaimat az MTA és a Kulturkapcsolatok Intézetének megbízásából végeztem s így vendéglátóim a Deutsche Akademie der Wissenschaften és a Ministerium für Kultur voltak.

Kutatómunkát az alábbi helyeken ill. intézményeknél végeztem: *Berlinben*: Deutsche Staatsbibliothek; Bibliothek des Instituts für Marxismus—Leninismus beim ZK der SED; Institut für Gesellschaftswissenschaften beim ZK der SED, Zentralarchiv der Akademie der Künste; Deutsches Zentralarchiv (Potsdam); Johannes R. Becher-Archivum (Berlin-Niederschönhausen); Finnisch-ungarisches Institut der Humboldt Universität zu Berlin. *Drezdában*: Sächsisches Landeshauptarchiv; Sächsische Landesbibliothek; Museum für Geschichte der Dresdener Arbeiterbewegung; *Halleban*: Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt; *Lipcsében*: Deutsche Bücherei; Arbeitsgruppe zur Erforschung der proletarisch-revolutionärer Literatur in Deutschland; Institut für Volkskunsthochforschung — Arbeitsgruppe zur Erforschung der kulturellen Traditionen der Arbeiterbewegung.

Mivel a németországi magyar proletáriródalom területén aránylag kevés kutatás folyt eddig, arra törekedtem, hogy a teljes magyar emigráció munkásságáról szerezzek áttekintést. E cél érdekében átnéztem mintegy félszáz folyóirat, ill. újság kb. 180 évfolyamát, valamint összeállítottam egy könyvtárat a magyar szerzők tollából származó, közel 150 kötetből. A lapokból és folyóiratokból több mint 1000 bibliográfiai adatot vettem fel. A könyvpublikációk kisebb része, a folyóiratok és lapok közléseinek nagyobb része eddig ismeretlen volt előttünk. A németnyelvű magyar proletáriródalom fontosabb személyiségei az alábbiak voltak: Balázs Béla, Barta Lajos, ifj. Barta Lajos, Barta Sándor, Fogarasi Béla, Gábor Andor, Gergely Sándor, Gyetvai János, Házy Gyula, Hidas Antal, Illés Béla, Kahána Mózes (Térítő Pál), Karikás Frigyes, Kemény Alfréd (Durus), Komját Aladár, Lékai János (John Lassen), Lukács György, Matheika János, Máca János, Leitner Mária Lengyel József, Révai József, Réz Andor, Szucsich Mária, Zalka Máté; a Németországban kisebb szerepet játszottak közt: Biró Károly, Bolgár Elek, Egri Lajos, Faludi Iván, Földes Jolán, Karr (Kádár) Erzsébet, Katz Lipót, Kenyeres Júlia, Kulka György, Kulcsár Ilse, Lányi Sarolta, Madarász Emil, Sas László, (Lehotai Sándor), Sinkó Ervin, Uitz Béla, stb.

A németországi megjelenéseken kívül kiterjesztettem kutatásaimat a Szovjetunióban, Ausztriában, Csehszlovákiában, Svájcban és Franciaországban megjelent németnyelvű sajtótermékekre is. Az utóbbi államokban megjelent folyóiratok azonban igen hiányosak az NDK könyvtáraiban. A Ministerium für Kultur, a Deutsche Bücherei, a berlini Párttörténeti Intézet, a Staatsbibliothek és a Finn-ugor Intézetben Prof. Dr. Szent-Iványi Béla nagylelkűsége folytán lehetővé vált számomra a felkutatott anyag egy részének mikrofilmezése. Az ismeretlen és nagy jelentőségű kisebb terjedelmű regényeken kívül filmre vétettem igen sok verset, novellát, publicisztikai anyagot, vitacikket, stb. Bő válogatásban filmeztettem a korabeli irodalmi és kulturális élet jobb megértése szempontjából nélkülözhetetlen nem magyar szerzőktől származó anyagokat is. Így kb. 2200 oldalnyi szöveget sikerült filmre vétenem, ami becslésem szerint az egész anyagnak talán felét teszi ki, a nagyobb terjedelmű regényeket nem számítva. A kutatás folytatása esetén elengedhetetlen, hogy Akadémiánk a mikrofilmezésre is adjon anyagi eszközöket a kutatóknak, valamint, hogy viszonyozza a német intézmények önzetlen nagylelkűségét.

A német proletárirói mozgalmon belül (a magyar írók egy része a Szovjetunióban is e szervezet tagja volt) tevékenykedő magyar írók munkásságának jobb megértése érdekében tanulmányoztam azt a feltáró és elméleti munkát is, amelyet e korszakot illetően a különböző német tudományos intézményekben végeznek. A szocialista irodalom hagyományainak feltárása terén igen kedvező körülmények közt archívumok, kutatóintézetek sora, egész kutatói gárda dolgozik az NDK-ban.

Kutatásaim mellett néhány intézetünket érdeklő ügyben is igyekeztem eljárni. Így jelentősen sikerült előrevinni a németországi magyar proletáriródon: bibliográfiája elkészítésének ügyét. Meglátogattam több olyan személyt, akikkel intézetünk korábbi kapcsolatban állt (Erwin Strittmatter, H. Holzhauser, Edgar Kirsch, Joachim Müller, Henrik Becker, Frau Ingeborg Spriewald, H. Pohrt s mások). A kutatóintézeteken kívül kulturális intézményeket is felkerestem. Készülő ún. proletárkötetünk elhelyezéséről az Aufbau Verlaggal; munkatársaink weimári utazásának előkészítéséről a berlini Staatssekretariatnál és a weimári intézettel; munkatársaink írásainak elhelyezéséről pedig a Deutsche Literaturzeitung szerkesztőjével tárgyaltam. Megbeszélést folytattam az Akadémián az intézeti terveinkben szereplő magyar–német irodalmi kapcsolatokról szóló tanulmánykötetünk ügyében. Tanulmányoztam a lipcei írófőiskola munkásságát.

Munkám a feltárt anyagot illetően talán hasznosnak tekinthető, azonban az anyag igen nagy-voltára való tekintettel befejezettnek semmiképpen sem.

I. L.

Klaniczay Tibor római tanulmányútja

A Magyar Tudományos Akadémia kiküldetésében, egyhónapos ösztöndíjjal 1960. június 25-től, július 25-ig tartózkodtam Olaszországban, túlnyomórészt Rómában. Feladatom elsősorban a Zrínyi Miklós készülő kritikai kiadásával kapcsolatos különböző munkák elvégzése volt. Ezeket elvégeztem, közelebbről az alábbiakat: A Biblioteca Nazionale és a Biblioteca Casanatense anyagában megkerestem Zrínyi prózai műveinek azokat a forrásait, melyek Magyarországon nem voltak megtalálhatók, s melyek szövege a kritikai kiadáshoz nélkülözhetetlen. Így Pietro Mattei, Vincenzo Buonaccorsi, Maiolino Bissaccioni, Scipione Ammirato, Lelio Savorgnano és Vittorio Siri műveit, s tisztáztam Zrínyi Vitéz Hadnagyának, illetve Mátyás tanulmányának a XVII. századi olasz szerzőkhöz való viszonyát. Ezen túlmenően, ugyancsak a kritikai kiadás érdekében meghatároztam Zrínyi könyvtárjegyzékének számos eddig még nem azonosított tételét, aminek a révén most teljesebb képet nyerhetünk Zrínyi olvasmányairól. E konkrét könyvtári munkák mellett, igyekeztem tájékozódni a reneszánsz és barokk korra vonatkozó újabb olasz szakirodalom felől, s össze is állítottam azoknak a legfontosabb új, s nálunk még ismeretlen műveinek a jegyzékét, melyeket Intézetünknek majd meg kell szereznie. A nyári időszak miatt személyes tudományos kapcsolatok kiépítésére kevésbé volt módom, sikerült azonban megismerkednem *Enrico Castelli* professzorral, a Centro Internazionale degli Studi Umanistici elnökével. Castelli szívesen venné a magyar tudósok bekapcsolódását a Centro munkájába, részvételüket a kongresszusokon, s megígérte, hogy a jövőben ezekről a Magyar Tudományos Akadémiát, illetve Intézetünket értesíteni fogja.

Római tanulmányutam során az Accademia d'Ungheria biztosított otthont, lehetővé téve munkám zavartalanul végzését. A néhány éve újból működő római magyar Accademia a jövőben nagy szerepet tölthet be a magyar és olasz irodalomtörténetek kapcsolatainak kiépítésében és az Itáliában elvégzendő magyar irodalomtörténeti kutatások előmozdításában. Ezekről a kérdésekről megbeszélést folytattam *Merényi* elvtárral, az Accademia igazgatójával. Sajnos az Accademia jelenlegi státusban levő munkatársai között senki sincs, aki irodalommal foglalkoznék, s ezért igen helyeselhető *Merényi* elvtárnak az a javaslata, hogy az

Accademia személyzete minél előbb egészüljön ki egy irodalommal-irodalomtörténettel foglalkozó szakemberrel, vagy legalább is állandóan tartózkodna ott — egymást váltva — hosszabb ideig (egy évig, vagy félévig) egy-egy irodalomtörténész ösztöndíjasa. Kíváncsok, hogy az Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia ezt a nagy jelentőségű tervet minél határozottabban támogassa.

K. T.

Nyíró Lajos párizsi tanulmányútja

1960 januárjában egyhónapos tanulmányúton voltam Párizsban. Többrendű feladatot tűztem magam elé. Jelentékenyen kibővítettem az orosz forradalmi demokraták tragikumelméletéről készülő disszertációm bibliográfiáját. A francia irodalomtudomány művelői ugyanis sokat foglalkoztak és foglalkoznak a tragikum elvi kérdéseivel, s mivel Belinszkijnél, de éppúgy Csernisevskijnél és Dobroljubovnál Shakespearenek nem kis szerepe volt esztetikájuk alakulásában, tanulmányoztam Shakespeare franciaországbeli fogadtatását s a drámái körül lezajlott szenvedélyes vitákat. Az orosz forradalmi demokraták magyarországi és külföldi fogadtatása szempontjából igen érdekes az ezzel kapcsolatban felmerülő nihilista mozgalom problémája. A franciák több monográfiát is írtak e kérdéssről, melyeket sikerült most megismernem (pl. Armand Coquart: Dmitri Pisarev (1840—1868) et l'idéologie du nihilisme russe, 1946; Henri Granjard: Ivan Tourguénev et les courants politiques et sociaux de son temps, 1954.).

Igyekeztem betekintést nyerni a francia irodalomelméleti kutatások, valamint az összehasonlító irodalomtörténettel kapcsolatos elvi problémák jelenlegi helyzetébe. E célból felvettem a kapcsolatot e tudományág egyik specialistájával, Jacques Voisine professzorral, akinek a hatékony segítségével igen hasznos bibliográfiát állítottam össze, s aki megnevezte azokat a holland és más nemzetiségű tudósokat is, akikhez további felvilágosításért fordulhatok. Külön hálás vagyok neki, hogy komoly forrásokra mutatott rá a tragikum kérdésének tanulmányozásához s Franciaországból való visszatértem óta is újabb anyagot juttatott el nekem a tragikum-kérdésről. Az Akadémia megbízásából tárgyaltam vele a magyar irodalomtörténetészeknek az utrechti összehasonlító irodalomtörténeti kongresszuson való részvételéről is.

Módomban állt több irodalomtörténéssel személyes kapcsolatot is kiépítenem. Ebben nagy segítségemre volt Louise Mamiac, a France-Hongrie c. folyóirat szerkesztője. Többek közt felkerestem az Europe c. folyóirat főszerkesztőjét, Pierre Abraham-ot, akivel elbeszélgettem a francia irodalom és irodalomtudomány helyzetéről. Megtudtam tőle, hogy terveik szerint egy teljes számot szentelnek a magyar irodalomnak. Továbbá megismerkedtem Francis Cohen-nel is. Találkoztam Claude Frioux fiatal szlavista tudóssal, aki intenzíven foglalkozik Majakovszkij költészetével és a 20-as években kialakult szovjet kritikai élettel. Az Etudes Russes et Soviétiques c. folyóirat szerkesztőségének egyik aktív tagja. Vele elbeszélgettünk a francia russisztika jelen állapotáról. E kérdésről a Világirodalmi Figyelő számára cikket is ígért. Felkerestem André Mazon professzort is, az Institut des Etudes Slaves vezetőjét, az Etudes Slaves c. folyóirat egyik alapító tagját és jelenleg is tevékeny szerkesztőjét, akitől az iránt érdeklődtem, hogy a kutatók, az egyetemisták közül akadnak-e olyanok, akik az orosz forradalmi demokratákkal foglalkoznak. A Mazon professzorral folytatott eszmecsereből kiderült, hogy a francia szlavisták nem értékelik kellőképpen az orosz forradalmi demokraták jelentőségét. A professzor megkért arra, hogy disszertációm Belinszkij-re vonatkozó részét juttassam el neki közlésre.

Ny. L.

Törő Györgyi csehszlovákiai tanulmányútja

Tanulmányútam célja (1960. május 30—június 27.) az Irodalomtörténeti Intézetben készülő Petőfi-bibliográfia anyagának kiegészítése volt. Oly Petőfiről írt, a mai Csehszlovákia területén megjelent önálló magyar nyelvű műveket és hírlapi cikkeket kerestem, melyek hazai könyvtárainkban nem találhatók meg. Itthoni előkészítő munka után, melynek során megállapítottam, hogy milyen anyagok nem találhatók meg Magyarországon, munkám két irányú volt: egyrészt kerestem a jelzett, s itthon nem talált cikkeket, másrészt — s ez volt a jelentősebb s több időt igénylő munka: a szlovákiai könyvtárak katalógusait átnézve, ottani magyar nyelvű újságok, folyóiratok átlapozásával új, eddig még egyik bibliográfiában sem szereplő számunkra eddig ismeretlen, Petőfiről szóló cikkeket, írásokat kutattam fel s dolgoztam fel bibliográfiai szempontból.

Munkám során a különböző könyvtárakban — miután a szakemberektől érdeklődtem, mely lapokban találhatók leginkább Petőfiről szóló cikkeket — 32 évfolyam napilapot, 60

évfolyam folyóiratot és hetilapot, 8 évfolyam évkönyvet és naptárt lapoztam át. E munka eredményeképp 172 cikket, önálló kiadványt dolgoztam fel; ebből 14 kivételével mind új, eddig nem ismert adat. Bár a rendelkezésemre álló idő arra sem volt elegendő, hogy — főleg a két háború közti, a magyar bibliográfiában még fel nem dolgozott — teljes publikált anyagot átnézzem, a szlovákiai magyar nyelvű Petőfi-irodalom többségét, a legfontosabb adatokat össze tudtam gyűjteni.

A Szlovák Tudományos Akadémia s Irodalomtörténeti Intézete, a pozsonyi Egyetemi Könyvtár dolgozói és Čaplovič elvtárs, a liceumi könyvtár vezetője a legmesszebbmenően elősegítették munkámat.

Időm nagyobb részében (május 31-től június 16-ig) a pozsonyi könyvtárakban dolgoztam. Ez idő alatt részt vettem a szlovákiai magyar írók meghívására a Rimaszombatban tartott Mikszáth-émlékünnepen s három napra Prágába látogattam. Majd több szlovákiai várost kerestem fel, elsőnek Turócszentmárton. A Matica Könyvtárában több, Pozsonyban sem található hírlap-anyagot dolgoztam fel s *Rudo Brláň* elvtárs megmutatta a környéket, azokat a helyeket, hol Petőfi édesanyja született és rokonsága lakott (Necpál stb.). Kassán a könyvtárban ismét több adatot dolgoztam fel, Eperjesen pedig a volt liceumi könyvtárban számos eperjesi hírlapot néztem át s megnéztem az Eperjesi Magyar Társaság jegyzőkönyveit. A Petőfi látogatása idejéből származó jegyzőkönyvek — melyek leginkább érdekelték volna — sajnos, már nem találhatók meg, de a korábbi, 1844-ből származó jegyzőkönyvekben találtam a Petőfi-kutatást érdeklő adatot. (Már 1844 tavaszán az önképzőkörben szavaltak Petőfi verset). Selmechányán *Clementis* professzorral folytattam megbeszélést egy általa készített, Petőfi és Mikszáth selmeci életét feldolgozó, még eddig ismeretlen, új adatokat tartalmazó tanulmány, s egy Petőfi szlovák fordításait tartalmazó bibliográfia tárgyában. Itt a régi magyar osztály számára részletes leírást készítettem egy eddig ismeretlen, több mint 500 lapos, a XVIII. század végéről, a XIX. sz. elejéről származó, kottákat is tartalmazó kéziratos énekes-könyvről.

Ez úton is köszönetet mondok a szlovák könyvtárosoknak s különösen kíséremnek Česnakova elvtársnőnek, hogy segítségemre voltak munkámban.

T. Gy.

Intézeti hírek

(1960. szeptember 1.—október 31.)

A szeptember 20-tól 24-ig rendezett nemzetközi Finn-ugor Kongresszuson *Képes Géza*, az Intézet tud. munkatársa A kalevala és a magyar költészet címen — finn nyelven előadást tartott. Ugyancsak *Képes Géza* előkészítő munkájának eredményeként került sor szept. 21-én a nagysikerű finn-ugor hangversenyre és irodalmi estre.

*

1960. szept. 23-án meglátogatta Intézetünket *Peter Hacks* Lessing-díjas drámaíró az NDK-ból, és felesége *Anna Elisabeth Wiede* író. A világirodalmi és XX. sz. osztályok munkatársai előtt beszámoltak művészi munkásságukról, tájékoztatást adtak az NDK színházi életéről és irodalmáról, valamint a magyar irodalom, főként József Attila németországi fogadtatásáról. (*Peter Hacks* József Attila több versét ültette át németre.)

*

A XX. századi osztály — az igazgatótanács részvételével — 1960. X. 10-én vitát rendezett Halász Gábor értékeléséről, első sorban az író tanulmányainak, kritikáinak

közelmúltban megjelent poszthumusz gyűjteménye alapján. *Bodnár György* vitaindító referátumában megajzolta Halász Gábor kritikus pályáját a kezdő évek programszerűen konzervatív indulásától a kettétört pályá utolsó szakaszáig, amelyben a realista törekvések igénye erősödik meg. A hozzászólók (*Sötér István, Bóka László, Béli Miklós, Nagy Péter, Kiss Ferenc, Ungvári Tamás, K. Nagy Magda, Szabolcsi Miklós*) elsősorban a történeti szempont fokozottabb alkalmazásával és a közelmúltban megjelent poszthumusz-válogatás kritikájával egészítették ki a vitaindító referátumot.

*

Az Intézet számos munkatársa résztvett a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1960. október 21., 22. és 23-án Pécsen megrendezett vándorgyűlésén. Október 21-én *Klaniczay Tibor* „A magyar irodalom reneszánsz korszaka”, október 22-én pedig *Barta János* „Kemény Zsigmond a szépiró” címmel tartott előadást. A vándorgyűlés harmadik napján október 23-án *Király István* bevezető előadásával ankétot rendeztek „Irodalmunk

mai helyzetéről" címmel. Az előadásokat és az ankétot követő élénk vitában az Intézet kutatói (*Gerézy Róbert, Horváth Károly, Martinkó András, Pirnát Antal, Tóth Dezső* stb.) is felszólaltak.

*

Október hó 25-én meglátogatta Intézetünket *Lilly Becher*, Johannes R. Becher özvegye és *Frau U. Hunold*, a Ministerium für Kultur der DDR munkatársa. Az Intézet vezetői és tagjai, valamint a vendégek közötti eszmecsere szó került az újabb német és magyar irodalom problémáiról, Johannes R. Becher és a magyar irodalom kapcsolatáról, a proletárirodalom közös kutatási problémáiról, Intézetünk és a Johannes R. Becher archívum jövőbeni kapcsolatáról s más kulturális kérdésekről.

*

Október hó 27-én Intézetünk vendége volt *Frau Friedel Krause*, a berlini Staatsbiblio-

thek vezető munkatársa, akivel Intézetünk néhány kutatója tárgyalást folytatott a németországi magyar proletárirodalom készülő bibliográfiája ügyében.

*

Az Intézet kiadványainak sorában megjelent Vörösmarty Mihály összes művei kritikai kiadásának I—II. kötete, melyet *Horváth Károly* rendezett sajtó alá. Napvilágot látott „Az irodalomtörténetírás forrásai”-nak (*Fontes Historiam Literariam Hungariae Spectantes*), az Intézet új kiadványsorozatának első kötete is: „Csokonai emlékek” — *Vargha Balázs* szerkesztésében. Az Irodalomtörténeti Füzetek 30. számaként *Zimándi István* „Péterffy Jenő és baráti köre” c. tanulmánya hagyta el a sajtót. Végül, megjelent az 1918—19-es forradalmak irodalmi emlékeit közreadó szöveggyűjtemény (*Mindenki újakra készül*) III. kötete is (szerkesztette *József Farkas*).

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2—6.
6722

Szemle

Békés István: Petőfi nyomában (<i>Kiss József</i>)	707
Móricz Zsigmond: Irodalomról, művészetről (<i>Vargha Kálmán</i>)	710
Kun Béla: Irodalmi tanulmányok (<i>Illés László</i>)	714
Mišianik—Eckhardt—Klaniczay: Balassi Bálint szép magyar komédiája (<i>Csanda Sándor</i>)	718
Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai (<i>Varjas Béla</i>)	723
Weszprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza (<i>Tarnai Andor</i>) ...	726

*

Homér és Osszián. — Horváth, I. K. — K. Obermayer, E.: De vita operibusque Ladislai de Macedonia. — Sashegyi, Oskar: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. — Eötvös József válogatott pedagógiai művei. — Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században. — Stiegler István: Székesfehérvár nyomdászatának 150 éves története. — A Magyar Tanácsköztársaság dokumentumai Szegeden. — Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve. 1955. — Acta universitatis Szegediensis. — A szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyvei 1956—1958. — A bajai állami III. Béla ált. gimnázium jubileumi évkönyve. — O. Nagy Gábor: Mi fán terem? — (*Rába György, V. Kovács Sándor, Tarnai Andor, Bertényi Ivan, Jenei Ferenc, Kaposi Marton, Illia Mihály, Heverdle László, Kovács Sándor Iván, Lang József, Vargha Balázs*) .....

728

Az Intézet életéből

Mikes-kutatások	736
Külföldi tanulmányutak 1960 első felében:	738
Intézeti hírek	743

СОДЕРЖАНИЕ

Д. Том: Два «эпигона Вёртембурга»	633
А. Диосеги: Жигмонд Юст	652
И. Немецукити: Писатели круга «Нюгат» и киноискусство в 10-ых годах	674

Небольшие статьи

Документация

Ф. Енеи: Неизвестные литературные письма из архива Баттьани	687
Дь. Криштоф: История оды Ш. Эндрёди, сочиненной в честь открытия статуи Петёфи	692
Илона Иллеш: Неизвестные письма А. Тота. II.	697

Обзор

И. Бекеш: По стопам Петёфи (<i>Й. Киши</i>)	707
Ж. Мориц: О литературе, об искусстве (<i>К. Варга</i>)	710
Бела кун: Литературные очерки (<i>Л. Иллеш</i>)	714
Мишьяник—Экхарт—Кланицай: Изыщная венгерская комедия Б. Балашии (<i>Ш. Чанда</i>)	718
К. Чомас Тот: Венгерские мелодии XVI века (<i>Б. Варьяш</i>)	723
И. Веспреми: Краткие биографические справки врачей Венгрии и Трансильвании (<i>А. Тарнаи</i>)	726

*

Из жизни института

INHALT

D. Tóth: Zwei Vörösmarty-Epigonen	633
A. Diószegi: Zsigmond Justh	652
I. Nemeskürty: Die Schriftsteller des Nyugat und die Filmkunst in den Zehnerjahren ...	674

Kleinere Mitteilungen

*

Dokumentation

F. Jenei: Unbekannte literarische Briefe aus dem Batthyány-Archiv	687
Gy. Kristóf: Die Geschichte der Ode Sándor Endrődis zur Enthüllungsfeier des Petőfi-Denkmal ...	692
I. Illés: Die unbekannten Briefe Árpád Tóths II.	697

Rundschau

István Békés: In den Spuren Petőfis (J. Kiss)	707
Zsigmond Móricz: Über Literatur und Kunst (K. Vargha)	719
Béla Kun: Literarische Studien (I. Illés)	714
Mişianik—Eckhardt—Klaniczay: Die schöne ungarische Komödie des Bálint Balassi (S. Csanda)	718
Kálmán Csomasz Tóth: Die ungarischen Melodien des 16. Jahrhunderts (B. Varjas)	723
István Weszprémi: Kurze Biographie der Ärzte Ungarns und Siebenbürgens (A. Tarnai) ..	726

*

Aus dem Leben des Institutes

VÖRÖSMARTY MIHÁLY ÖSSZES MŰVEI

(Szerkesztik: Horváth Károly és Tóth Dezső)

Az irodalomtörténeti Intézet gondozásában kiadásra kerül Vörösmarty Mihály összes műveinek kritikai kiadása. A mintegy tizenhét kötetre tervezett sorozat első két kötete a közelmúltban jelent meg:

az 1. kötet: Kisebb költemények I. 1826-ig
Sajtó alá rendezte: Horváth Károly, Bp. 1960. (771 l.) 75.— Ft

a 2. kötet: Kisebb költemények II. 1827—39
Sajtó alá rendezte: Horváth Károly Bp. 1960. (726 l.) 75.— Ft

1961-ben megjelenik a Kisebb költemények befejező kötete, valamint Vörösmarty levelezésének kétkötetes gyűjteménye.